

Judiska liv i Svenskt biografiskt lexikon

JUDISKA LIV I SVENSKT BIOGRAFISKT LEXIKON

Redaktionskommitté:

Roger Axelsson

Jakob Christensson

Lena Milton

Redaktör:

Åsa Karlsson

Riksarkivet, Stockholm

© Författarna och Riksarkivet
Omslag: Lars Paulsrud
Formgivning: Jakob Christensson
Typografi: Baskerville MT Pro 9,8/10,6
Papper, inlaga: Munken Pure 120 g
Tryck & binderi: Livonia Print, Riga 2025

INNEHÅLL

Förord	7	Hugo Geber (1853–1914)	62
Judiska liv i Svenskt biografiskt lexikon	9	<i>Hans Küntzel</i>	
<i>Åsa Karlsson</i>		Henrik Schück (1855–1947)	63
Aaron Isaac (1730–1816)	23	<i>Inge Jonsson</i>	
<i>Gun Björkman</i>		Carl Robert Lamm (1856–1938)	72
Jacob Marcus (1749–1819)	24	<i>Boo von Malmberg</i>	
<i>Sven Malmberg</i>		Eva Bonnier (1857–1909)	74
Michael Benedicks (1768–1845)	25	<i>Tor Hedberg</i>	
<i>Bertil Boëthius</i>		Oscar Levertin (1862–1906)	76
Adolf Bonnier (1806–1867)	27	<i>Björn Julén</i>	
<i>Henrik Schück</i>		Hanna Pauli (1864–1940)	82
Wilhelm Davidson (1812–1883)	30	<i>Margareta Gynning</i>	
<i>Erik Vennberg</i>		John Josephson (1866–1940)	84
Abraham (Abram) Hirsch (1815–1900)	32	<i>Tom Söderberg</i>	
<i>Olle Franzén</i>		Charlotte Mannheimer (1866–1934)	86
August Abrahamson (1817–1898)	33	<i>Barbro Schaffer</i>	
<i>Rurik Holm</i>		Agda Meyerson (1866–1924)	87
Albert Bonnier (1820–1900)	34	<i>Brita Åkerman</i>	
<i>Henrik Schück</i>		Gerda Meyerson (1866–1929)	89
Pontus Fürstenberg (1827–1902)	38	<i>Brita Åkerman</i>	
<i>Kjell Hjern</i>		Isak Jundell (1867–1945)	91
Wilhelm Josephson (1827–1917)	41	<i>Bo Vahlquist</i>	
<i>Tom Söderberg</i>		Axel Eliasson (1868–1932)	92
Elias Heyman (1829–1889)	42	<i>Birgitta Lager</i>	
<i>Britt-Mari Bergvall</i>		Josef Sachs (1872–1949)	95
Theodor Mannheimer (1833–1900)	43	<i>Orsi Husz</i>	
<i>Ingemar Nygren</i>		Henning Schlasberg (1874–1950)	98
Euphrosyne Abrahamson (1836–1869)	45	<i>Carl Henrik Carlsson</i>	
<i>Karl Valentin</i>		Julia von Sneidern (1874–1945)	100
Aron Jonason (1838–1914)	47	<i>Ulrika Nilsson</i>	
<i>Harald Althin</i>		August Nachmanson (1878–1946)	102
Alfred Levertin (1843–1919)	49	<i>Leif Gidlöf</i>	
<i>Lars Öberg</i>		Rosa Grünberg-Sjöstedt (1878–1960)	104
Oscar Lamm (1848–1930)	51	<i>Bertil Hagman</i>	
<i>Rune Kjellander</i>		Eli Heckscher (1879–1952)	105
Ernst Josephson (1851–1906)	53	<i>Bertil Ohlin</i>	
<i>Gertrud Serner</i>		Martin Lamm (1880–1950)	110
Gottlieb Klein (1852–1914)	59	<i>Sven Rinman</i>	
<i>Ingrid Marie von Post</i>		Gerda Marcus (1880–1952)	115
		<i>Ann-Katrin Hatje</i>	

- Mauritz (Mowscha) Stiller (1883–1928) 116
Bo Florin
 David Katz (1884–1953) 121
Ingemar Nilsson
 Adolf Lichtenstein (1884–1950) 124
Lars Öberg
 Erik Magnus (1884–1969) 125
Olof H Selling
 Isaac Grünewald (1889–1946) 131
Gertrud Serner
 Ragnar Josephson (1891–1966) 135
John Landquist
 Leonie (Nelly) Sachs (1891–1970) 139
Aris Fioretos
 Margareta Suber (1892–1984) 141
Liv Saga Milton
 Moses Pergament (1893–1977) 144
Carl-Gunnar Åhlén
 Stefan Szende (1901–1985) 146
Jakob Christensson
 Gilel (Hilel) Storch (1902–1983) 150
Carl Henrik Carlsson
 Lajos Székely (1904–1995) 154
Per Magnus Johansson
 Bernhard Tarschys (1905–1978) 158
Jakob Christensson
 Anna Riwkin-Brick (1908–1970) 161
Pär Rittsel
 Endre Nemes (1909–1985) 163
Thomas Millroth
 Hjalmar Mehr (1910–1979) 167
Lars Björlin
 Nils Nessim (1916–1974) 172
Carl Henrik Carlsson
 Ebba Sörbom (1927–2001) 174
Pontus Rudberg
 Magnus Nasiell (1929–1985) 176
Tord Ångström
 Hugo Valentin (1888–1963) 181
Harald Runblom
 Bruno May (1883–1964) 187
Jakob Christensson
Tack! 191

FÖRORD

JUBILEUMSÅRET 2025 UPPMÄRKSAMMAR att det är 250 år sedan den första juden fick bosätta sig i Sverige utan att behöva ge upp sin judiska tro. Han hette Aaron Isaac och fick snart sällskap av familj och släktingar som tillsammans kunde bilda den första judiska församlingen. Med anledning av jubileumsåret har Riksarkivet fått i uppdrag av regeringen att ”med stöd av myndighetens arkivbestånd bidra till att uppmärksamma 250-årsjubileet av judiskt liv i Sverige.”

I Riksarkivet har svensk-judisk historia sedan länge varit en del av våra arkiv och vår verksamhet. De svensk-judiska livet speglas både i offentliga myndigheters arkiv på alla nivåer av samhället och i enskilda arkiv som inlämnats till Riksarkivet. Bland de enskilda arkiven kan särskilt lyftas fram de judiska församlingarnas arkiv som finns deponerade hos Riksarkivet.

I Svenskt biografiskt lexikon (SBL), som ges ut av Riksarkivet, har judiska personer från första början självklart funnits med och fått sin historia skildrad. I denna bok har nu SBL:s redaktion valt ut närmare 60 personer som här presenteras i kronologisk ordning från Aaron Isaac, född 1730, till Magnus Nasiell, född 1929, nästan exakt 200 år efter Isaac.

Det är en omväxlande historia om judisk närvaro i Sverige som kan berättas genom dessa personers liv. Många har varit framgångsrika och levt goda liv i det svenska samhället, men antisemitismen har ofta utgjort ett mörkt stråk som berört många svenska judar. Före och under andra världskriget flydde judar till Sverige från ett allt hårdare förtryck i sina hemländer och efter kriget kom många överlevare från Förintelsen hit. Att det 2025 är 80 år sedan Auschwitz-Birkenau befriades är också en del av svensk-judisk historia och speglas i några av de levnadsöden som skildras här.

Jag hoppas att denna skrift ska ge ökad kunskap om den svensk-judiska historiens olika skeden under 250 år. Ett stort tack till redaktionen för Svenskt biografiskt lexikon som på kort tid har producerat boken och därmed ger oss läsare möjlighet att lära känna historien genom många gånger gripande människoöden.

Karin Åström Iko
Riksarkivarie

97.
 Jones infördrade underdåniga
 utstående öfver Juden Isaac
 Arons anförning af såsom -
 Riksskrikare, och Rikssnidade
 så sig med sin Bror, Kusthu
 och Dera här i Staden
 tillfälligt.

I anseende dertil at Isaac
 Aron är nu inkommit
 den enda som förstår sten-
 snidare konsten; ville Hans
 kongl. May^{te} i näder
 hafva samtyckt, det må såu
 tillika med ofvannämnde
 sine följeslagare sig här i
 Staden nedsätta och sten-
 snidare konsten idka, emot
 årläggande af de vanlige
 kontributioner och onera.

48. Riddarhus Directionens
 underdåniga anförning om
 17. 16. 4. Smt^e årsfattning
 för Riddarhus Affärs af
 Rikets Rådhus för inbördes
 af Rikets Rådhus Riddhus vid
 169. år. Riksdag.

Bifallit.

Den 2 maj 1775 gav Gustav III tillstånd för Aaron Isaac att bosätta sig i Stockholm.
 Konselj Ulriksdal 2 maj 1775, Inrikescivilexpeditionen, Konseljprotokoll i original, A 3 aa: 4, RA.
 Foto Emre Olgun, RA.

JUDISKA LIV I SVENSKT BIOGRAFISKT LEXIKON

ÅSA KARLSSON

DEN 2 MAJ 1775 behandlades ett unikt ärende vid kungens konselj på Ulriksdals slott. Det gällde stensnidaren Aaron Isaac som ansökt om att få bosätta sig i Stockholm tillsammans med sin familj och några släktingar. Det unika med detta var att Aaron Isaac var jude och judar hade dittills inte tillåtits bo i Sverige, i alla fall inte om de ville fortsätta utöva sin judiska tro. Gustav III gav sitt tillstånd utifrån rent ekonomiska argument: Aaron Isaac var den ende inom riket som behärskade stensnidarkonsten. Att kungen samtidigt hade tillåtit den första judiska bosättningen i Sverige sägs inte uttryckligen i beslutet, men det var själva kärnfrågan. Det är detta konseljbeslut som firas i år.

Hur berättar man om svenskt-judiskt liv under 250 år? Det finns förstås regelrätta historiska översikter där de stora utvecklingslinjerna dras upp. För att förstå själva livet behöver vi dock komma närmare människorna än vad man oftast gör i de vanliga historieböckerna. Det är här *Svenskt biografiskt lexikon* kan vara en ingång.

Svenskt biografiskt lexikon (SBL) är ett personhistoriskt uppslagsverk över viktiga personer i svensk historia. 1917 gavs den första volymen ut vilket innebär att arbetet har pågått i mer än 100 år. Många människor och många öden har skildrats i SBL, och oväntat många av dessa är judiska liv, i alla fall om man betänker vilken liten andel av befolkningen judarna har utgjort. I den här boken har vi valt ut 57 personer vars artiklar nu återpubliceras med anledning av jubileumsåret. Dessutom har vi lagt till två som ännu inte finns i SBL. Den ena är historikern Hugo Valentin och den andra Bruno May som flydde från Tyskland till Sverige 1944 och som kom att arbeta på SBL:s redaktion i tolv år.

Hur speglas då judiskt liv i SBL? Här måste man påminna sig att det rent allmänt är viktiga och kända gärningar i svensk historia som står i fokus i lexikonet, vilket innebär att det ofta är de mest framgångsrika

inom respektive verksamhetsfält som kommer med. Dessa personer kan knappast ses som typiska för de svenska judarna, men samtidigt har de varit aktiva inom områden där också många andra judar verkat. Förhoppningen är att urvalet därför i viss mån avspeglar den judiska närvaron generellt i svenskt samhällsliv.

SBL är inte ett avslutat verk och det gör att viktiga personer ännu saknas. Lexikonet arbetar strikt alfabetiskt, tar inte med levande personer och gör heller inga uppdateringar av bokstäver som passerats. Det innebär att centrala namn som till exempel Marcus Ehrenpreis, Jerzy Einhorn, Hédi Fried, Josef Frank, Erland Josephson och Ernest Thiel inte finns med eftersom de fortfarande var i livet när deras bokstavskombinationer var aktuella eller att SBL ännu inte kommit fram till deras efternamn.

Till skillnad från i lexikonet där personerna ordnas alfabetiskt presenteras de utvalda här kronologiskt med tanken att ge läsaren en bild av hur det svensk-judiska livet har utvecklats från 1775 och fram till vår tid.

Närmast följer en bakgrund där de stora linjerna i svensk-judisk historia ritas upp. Ett antal av de individuella ödena har placerats in i den stora berättelsen, även om alla inte kan omnämnas. Vissa personer som inte har artiklar i SBL omtalas också. Detta markeras inte särskilt, men av innehållsförteckningen framgår snabbt vilka som finns med i denna bok.

Boken är en del av högtidlighållandet av att svenskt-judiskt liv nu firar 250 år. Det fanns judar i det svenska riket före 1775, men de kunde inte utöva sin religion. Motståndet mot judisk bosättning var i första hand just religiöst och gällde alla som inte bekände sig till den lutherska kyrkan. För att kunna verka i Sverige som jude krävdes att man döpte sig. Det förekom att judar konverterade, men de var inte många: under det knappa seklet från sent 1600-tal till sent 1700-tal registrerades cirka 25 så kallade ju-

dedop. Några judar kom till Sverige för att utöva handel och kunde under kortare perioder göra det utan att låta döpa sig.

Det finns dock ett undantag från kravet på konversion och det gällde de judar som följt med Karl XII och karolinerna när de 1714 lämnade Osmanska riket. Svenskarna hade skaffat sig stora skulder och när de vände hemåt igen hakade deras fordringsägare på tåget. Det var förstås viktigt att hålla sig väl med fordringsägare och därför tilläts dessa judar och muslimer utöva sin tro i Sverige, även om det endast fick ske "inom lyckta dörrar".

Under 1700-talet ökade intresset för judisk invandring av ekonomiska skäl och när Gustav III blev kung kom nyttoargumenten att lyftas fram på allvar. När Aaron Isaac 1774 invandrade till Sverige var grunden lagd och han möttes av välvilja från myndigheterna. Sverige var redo att tillåta judar att bo och verka i landet utan att ansluta sig till den lutherska statskyrkan.

Aaron Isaacs första kontakt med Sverige skedde i Mecklenburg där han var sigillgravör. Under sjuårskriget, eller Pommerska kriget, sålde han galanterivaror till svenska officerare och det väckte tanken att bege sig till Sverige. 1774 gjorde han slag i saken och reste till Stockholm där han ansökte om att få bo och arbeta. Vid konseljen den 2 maj 1775 beviljade Gustav III hans ansökan. Detta blev början på den judiska invandringen till Sverige och året 1775 har flera gånger högtidlighållits sedan dess. Så sker även i år.

Aaron Isaacs familj och släktingar anslöt snart och han kunde skapa en minjan – en grupp på tio män över 13 år – vilket var en förutsättning för att fira judisk gudstjänst. 1776 fick han tillstånd att anlägga en begravningsplats på Kungsholmen vilken senare fick namnet Aronsberg. Aaron Isaac har fått stor betydelse i svensk-judisk historieskrivning också på grund av den självbiografi han skrev mot slutet av sitt liv. Genom dessa minnen har eftervärlden kunnat lära känna honom bättre än många av de andra tidiga judiska invandrarna.

Från statens sida styrdes judarnas verksamhet genom det så kallade judereglementet som utfärdades 1782. Enligt detta fick judar bosätta sig i tre städer: Stockholm, Göteborg och Norrköping. De fick ägna sig

åt grosshandel och detaljhandel, men inte gårdfarihandel. Man fick heller inte handla med livsmedel. Hantverk var tillåtet, men bara sådant som låg utanför skrånas hårt bevakade monopol. Tillåtet var till exempel sigillgravering, slipning av diamanter och andra ädla stenar, instrumenttillverkning, brodering och pennberedning. Judiska invandrare behövde ha ett kapital på 2 000 riksdaler för att få bosätta sig i landet. Det var en stor förmögenhet vid den här tiden och hindrade antagligen rätt många från att söka sin lycka i Sverige.

Judereglementet innehöll många paragrafer som både möjliggjorde och begränsade judarnas liv på olika sätt. Det var till exempel inte tillåtet att gifta sig med en icke-jude, ett förbud som kvarstod i hundra år. En viktig punkt var att man fick rätt att utöva sin tro. Det var tillåtet att inrätta en synagoga och att tillkalla en rabbin som kunde förestå församlingen. Reglementet fanns kvar till 1838 och spelade, på gott och ont, stor roll för de första judarna, men blev så småningom mest ett hinder för de judiska invandrarna.

I praktiken kom även Marstrand och Karlskrona att få en judisk befolkning. Marstrand blev 1775 frihamn enligt beslut av Gustav III vilket innebar att judar kunde bosätta sig där. Antalet blev aldrig särskilt stort: som mest bestod gruppen av cirka 60 personer. Det fanns dock både synagoga och begravningsplats. Några av de judiska familjerna hade typiska sefardiska namn, men hade länge levt i ashkenasiska omgivningar och förde inte med sig speciellt starka sefardiska traditioner. Över huvud taget kom inte många sefardiska judar till Sverige. Efter knappt 20 år upphävdes Marstrands status som frihamn och de flesta av de judiska familjerna flyttade till Göteborg.

Karlskrona fick också en judisk bosättning, främst genom den driftiga och envisa Fabian Philip. Han grundade en segelduksfabrik vilket mötte uppskattning hos både flottan och kungen. Philip utgjorde centrum i den judiska församlingen i Karlskrona som aldrig blev särskilt stor, men som ändå var verksam till sent 1900-tal. Han lyckades också med konststycket att bli jordbrukare, vilket enligt judereglementet var förbjudet. Den stora betydelse han hade för örlogsflottan

Målning av okänd konstnär föreställande hamnen på Marstrandsön och Carlstens fästning i slutet av 1700-talet. Göteborgs stadsmuseum.

hjälppte honom att utveckla sin verksamhet, trots att Karlskronas borgerskap var synnerligen negativt till den judiska bosättningen. Trots Fabian Philips betydelse har han ännu inte fått en artikel i SBL.

Den judiska gruppen i Stockholm växte snabbt och redan tio år efter Aaron Isaacs ankomst bodde mer än hundra judar i staden. 1807 fanns 630 judar registrerade i hela landet, varav två tredjedelar i Stockholm. Av dessa 630 var ungefär en tredjedel från Mecklenburg, en tredjedel från det övriga tyska området och en tredjedel från Europa utanför Tyskland. De flesta försörjde sig på handel och hantverk av olika slag.

De första judarna i Sverige talade jiddisch, även om de flesta troligen var tvåspråkiga. Den variant som talades var västjiddisch, eller judetyska, som är starkt influerad av tyska. Dock började man snabbt lära sig svenska och inte många av barnen lärde sig jiddisch.

De tidiga invandrarna var ofta släkt med varandra och det var genom sina släktnätverk de fått kunskap om möjligheterna i lan-

det. I denna grupp ingick Jacob Marcus som kom tillsammans med sin bror. Brodern blev kvar i Stockholm, men Jacob Marcus hamnade i Norrköping där han var handelsman och drev ett kattuntryckeri (bomullstryckeri). Det senare var en verksamhet som många judar ägnade sig åt och det var tack vare dessa fabrikörer som kattuntryckarkonsten fick ett uppsving i Sverige. De kom med nya tekniker och känsla för modet på kontinenten och blev snabbt ledande. Ett annat exempel på hur viktiga familjenätverken var för den första judiska invandringen är Michael Benedicks som kom till Sverige för att arbeta i Aaron Isaacs firma. Genom en farbror blev han känd för Isaac som såg till att han inte bara kom in i firman utan också gifte sig med Isaacs brorsdotter. Benedicks blev mycket framgångsrik och utnämndes till hovjuvelerare.

I början av 1800-talet etablerade sig flera judiska släkter som kom att bygga upp bestående verksamheter i Sverige. En sådan var Bonnier som under mer än 200 år haft en stark ställning som bokförläggare

och tidningsutgivare. Den förste var Adolf Bonnier som lämnade faderns bokhandel i Köpenhamn och 1827 öppnade en egen i Göteborg. 1909 tog Karl-Otto Bonnier över *Dagens Nyheter* och lade grunden till den betydande mediekoncern med verksamheter inom hela medielandskapet som Bonniers numera är. Andra släkter som kom tidigt och som satt avtryck i samhället är Davidson, Fürstenberg, Henriques, Hirsch, Josephson, Lamm, Magnus, Nachmanson, Philipson och Schück.

Många av dessa har fått släktartiklar i *Svenskt biografiskt lexikon* där man kan läsa om deras ursprung och även följa andra av släktens medlemmar än de som fått en personartikel. Tack vare släktartiklarna finns därför många fler judiska personer omnämnda än de dryga 100 som har en egen personartikel.

1800-talet blev en expansiv tid med många judiska invandrare som etablerade sig i Sverige. Från de cirka 630 som fanns i Sverige 1807 hade gruppen hundra år senare vuxit till ungefär 6 000. 1800-talet var också en tid då antisemitismen blev mer närvarande, både verbalt men ibland fysiskt. Ett exempel är att flera judiska familjer drabbades av stenkastning mot sina bostäder i samband med judereglementets avskaffande 1838.

Från 1850-talet fick man bosätta sig var man ville i landet, och genom de kommunalpolitiska reformerna 1862 fick judar rätt att rösta och bli ledamöter av kommunfullmäktige. I det första stadsfullmäktige som valdes i Göteborg efter reformens införande var 10 % av ledamöterna judar. Att judarna var så framgångsrika ekonomiskt och politiskt irriterade många och staden fick av dessa det nedsättande namnet Jödeborg.

1866 fick judar även rätt att rösta i riksdagsval, och från 1870 kunde de bli riksdagsmän och inneha statlig tjänst. Detta möjliggjorde för läkaren Elias Heyman att tillträda en professur efter att en längre tid ha försörjt sig som privatpraktiserande.

1870 framstår som ett mycket viktigt årtal i svensk-judisk historia. Då togs de flesta begränsningar för judiska medborgare bort. Dock inte alla: det var till exempel först 1952 som främmande trosbekännare tilläts att bli ministrar i regeringen. Det var

inte bara inom läkarvetenskapen som året 1870 blev en viktig vändpunkt för möjligheten att göra akademisk karriär. En disciplin i vilken flera judiska professorer blev framstående var litteraturvetenskapen: Henrik Schück i Lund 1890 och i Uppsala 1898, Karl Warburg i Göteborg 1890 och i Stockholm 1909, Oscar Levertin i Stockholm 1899 liksom Martin Lamm 1918.

Flera av dem skulle få stor betydelse för utgivningen av svensk litteratur och för den svenska litteraturhistorien. Henrik Schück och Karl Warburg skapade tillsammans en svensk litteraturkanon långt innan ordet hamnade på kultursidorna och blev föremål för statlig utredning. Deras *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, vanligen kallad Schück & Warburg, dominerade kurserna i litteraturvetenskap vid universiteten i ett halvsekel och återfanns i många burgna hem.

Med hjälp av bland andra Warburg tog Schück också över ansvaret för utgivningen av *Sveriges nationallitteratur* som på närmare 8 400 sidor samlade all viktig svensk litteratur fram till 1900. Det var Oscar Levertin, elev till Schück, som fått uppdraget av Albert Bonniers förlag men han avled innan det kunde fullföljas.

En sentida uppföljare till dessa mastodontprojekt är *Dikt och tanke*, utgiven första gången 1955. Bernhard Tarschys, med östjudisk bakgrund, var en av de ansvariga för denna antologi med texter både från den svenska litteraturen och från världslitteraturen. Boken användes i skolorna in på 1980-talet och har format mången gymnasieelevs litteraturkunskaper.

1863 togs hindret bort för judar att gifta sig med kristna. Ändå kunde det vara en oöverstiglig gräns för vissa att ingå ett sådant äktenskap. Det fick Henrik Schück uppleva. Född utanför äktenskapet fick han inte ens ta sin judiske fars efternamn förrän vid 16 års ålder. Fadern var engagerad i den mosaiska församlingen vilket troligen förklarade att han inte ville gifta sig med Schücks kristna mor trots att de levde tillsammans.

Under andra hälften av 1800-talet invigdes nya synagogor i flera av landets stora städer. De första hade ofta legat i befintliga hus som inte utmärkte sig i gatubilden, som till exempel den på Sjalagårdsgatan i Gamla stan i Stockholm. En tidig synagoga

I förra sekelskiftets skämtpress återgavs ofta varuhusdirektörer som "judar", troligen till en del modellerade efter Josef Sachs. Nordiska kompaniet framställdes ofta som det "judiska" varuhuset, inställt på att sluka konkurrenter och tjäna pengar – i Söndags-Nisses julnummer 1909 visade Nils Ringström på en helsidestekning hur Nationalmuseum skulle komma att se ut när NK tagit över även detta. De antika statyerna har förvandlats till skyltdockor, Gustav Vasa på Carl Larssons målning av intåget i Stockholm till Josef Sachs i ridkläder, och Nordensköld på Georg von Rosens porträtt till Benjamin Leja, grundaren av NK:s föregångare. Den kvinnliga konstnären i färd med att kopiera det senare, också hon framställd med "judiska" drag, skulle kunna vara Hanna Pauli eller Eva Bonnier.

Till vänster: Den allra första rabbinen i Stockholm blev mycket kortvarig, men 1780 utfärdades rabbinbrev för Aaron Isaacs kusin Levin Hirsch Levi, som slog sig ner i Stockholm och kvarstod som rabbin till sin död 1796. Av Gustav III fick han 1783 titeln överrabbin. Foto Judiska museet. *Nedan:* Vid tiden var tanken på kvinnliga rabbiner avlägsen, men drygt 200 år efter Levin Hirsch Levis död installerades i Stockholms synagoga Sveriges första kvinnliga rabbin, Ute Steyer, vilket av många sågs som följdriktigt i ett jämställt samhälle som det svenska. Foto Isabelle Nordfjell, TT bildbyrå.

Till höger: Vid mitten av 1800-talet började man bygga synagogor som särskilda byggnader. 1903 invigdes synagogan i Malmö. Den ritades av den framstående Malmöarkitekten John Smedberg och var vid tiden stadens första icke-kristna gudstjänstlokal. Foto Wikimedia Commons.

inrättades där 1795 och fanns kvar fram till att den stora synagogan vid Kungsträdgården invigdes 1870. Huset på Själagårdsgatan hyser sedan 2019 Judiska museet där det ännu går att uppleva hur en synagoga kan ha sett ut i början av 1800-talet.

Från 1855, med början i Göteborg, byggdes synagogor som särskilda byggnader, ritade för just detta syfte. Norrköping fick sin 1858, Stockholm som sagt 1870 och Karlstad 1899. Några år senare, 1903, invigdes synagogan i Malmö som blev den sista stora synagogan att byggas under den här perioden. Byggnaden i Stockholm ritades av Fredrik Wilhelm Scholander, en av sin tids stora arkitekter.

Under 1800-talet integrerades många judiska familjer alltmer i det svenska samhället. För fler och fler ledde det till att man valde att lämna den judiska församlingen och istället lät döpa sig och sina barn. Bland de som stannade kvar i församlingen ökade också integrationen. Ett exempel på att detta av vissa sågs som en önskad utveckling är Gottlieb Klein som blev rabbin i Stockholmsförsamlingen 1883. Han förespråkade

en hållning där judarnas uppgift var att leva bland andra folk och bara vara judar till religionen. Klein var en varm svensk patriot och predikade på svenska i synagogan. Han hade goda kontakter med ledande personer i samhället: till och med Oscar II umgicks i hans krets och tog lektioner för honom i hebreiska. Med sin ståndpunkt hamnade han i debatt med sin tids sionister vilka han ansåg fjärrmade sig från "judendomens bärande idé".

Samma inställning hade bokförläggaren Hugo Geber. Han har beskrivits av Axel Hirsch, en familjevän, som en konservativ och rojalistiskt sinnad person vilken förenade "sin judiska börd med den starkaste känsla för Sverige och det svenska. Han var en typisk representant för den oscariska tiden." Dessa ord fångar hur många judiska familjer förenade sin judiska tro med att leva i det svenska samhället.

Ett område där de judiska familjerna kom att spela en viktig roll var konsten. Flera kända svenska konstnärer hade judiskt ursprung. Det gäller Ernst Josephson och Isaac Grünewald, som båda finns representerade i offentliga byggnader och på många

Judiska flyktningbarn anländer till Stockholm i februari 1939.
Okänd fotograf. Stockholms stadsmuseum.

museer, och Eva Bonnier och Hanna Pauli som räknas till 1880- och 1890-talens mest framstående kvinnliga konstnärer. En annan lovande kvinnlig konstnär var Charlotte Mannheimer som på grund av sociala plikter inte hade möjlighet att ägna sig åt sitt eget skapande, men som istället blev ett viktigt stöd för andra konstnärer genom det galleri hon drev och genom salongerna hon höll i sitt hem i Göteborg. Hon var en av många framstående judiska konstsamlare. En annan sådan, som kom att höra till de mest kända, är Pontus Fürstenberg som ägnade mycket tid och en stor del av hustruns förmögenhet till att samla konst. Han grundade Fürstenbergska galleriet vars samlingar nu finns i Göteborgs konstmuseum. Pontus Fürstenberg donerade även medel till

musiklivet i Göteborg.

Samtidigt som judarna blev allt mer integrerade och tillerkändes de flesta medborgerliga rättigheterna fanns antisemitismen kvar. Att även barn drabbades ger Axel Hirsch exempel på i sina minnen. När han och kamraten Nils Geber, son till Hugo Geber, skulle börja i Beskowska skolan i början av 1890-talet, hade lärarinnan varnat klasskamraterna: "I morgon kommer ni att få två nya kamrater, Nils Geber och Axel Hirsch. Det är ett par små judegossar. Nu ber jag er att försöka vara snälla mot dem och försöka glömma bort, att det var deras förfäder som korsfäste vår Frälsare." Ett liknande bemötande fick Ragnar Josephson när han av klasskamraterna i skolan kallades "Judas". Detta bör väl ses som typiskt för gammal

inhemsk antisemitism, men denna fientlighet fick nytt bränsle mot slutet av 1800-talet under inflytande av starka nationalistiska tongångar. Antisemitiska strömningar fanns i alla skikt i samhället, så även hos den intellektuella eliten. Det är välkänt att en av tidens ledande författare spred naket antisemitiska åsikter: August Strindberg skrev i *Det nya riket* om "falsk" judisk-svensk patriotism och angrep det han kallade den judiska "kapitaladeln". Boken betecknades i samtiden som en av de fränaste antisemitiska texterna som skrivits på svenska.

Under 1860-talet inleddes en ny våg av judisk invandring. Det var judar från det ryska tsarimperiet som flyttade västerut. Vanligtvis brukar detta förklaras med ökad antisemitism och pogromer i Ryssland, vilket var bidragande men inte den enda orsaken. Denna utvandring var del av en större migrationsvåg som påverkade Europa under andra halvan av 1800-talet. Samma migrationsrörelse uppstod också i Sverige och ledde till att många svenskar flyttade västerut, i första hand till Amerika.

De östjudiska invandrarna talade jiddisch, var fattigare än judarna i den första invandringsvågen och försörjde sig mest som gårdfarihandlare innan de kunde bygga upp ett kapital och bli mer bofasta handelsmän. Några såg Sverige enbart som en hållplats på väg till andra länder, men ganska många stannade kvar och blev väl integrerade medborgare. De var mer ortodoxa i sin religionsutövning och kom i praktiken att utgöra egna församlingar på många håll. Till en början uppstod spänningar mellan de östjudiska invandrarna och de judar som redan bodde i Sverige.

Många av de gamla judiska familjerna hade sitt ursprung i Tyskland och kom till Sverige under den tid då judereglementet krävde att de skulle ha ett större kapital för att invandra. Det är troligen en förklaring till att så många av dem var släkt med varandra – genom släktingar kunde man få hjälp att uppbära det nödvändiga beloppet. När judereglementet avskaffades kunde även fattigare personer bosätta sig i landet och de etablerade sig inom andra verksamheter än tidigare.

Den jiddisch som de nya invandrarna talade brukar kallas östjiddisch. Även många

av flyktingarna som kom till Sverige efter andra världskriget talade östjiddisch, men de och deras barn har inte i så stor utsträckning fört språkkunskaperna vidare. Idag talas jiddisch i någon utsträckning av cirka 5 000 personer i Sverige och det är ett av de fem nationella minoritetsspråken.

Några av de östjudiska invandrarna finns med i denna bok. En är Isak Jundell som kom till Sverige tillsammans med sina föräldrar och många syskon. Fadern försörjde sig som gårdfarihandlare, men sonens studier kunde finansieras bland annat genom bidrag från Israelitiska ynglingaföreningen. Jundell utbildade sig till barnläkare och kom att bli en av de stora nydanarna inom svensk barnvård. Även Julia von Sneidern hade östjudisk bakgrund och blev också hon läkare. Hon var en av Sveriges första kvinnliga skolläkare och blev efter sitt giftermål med Axel von Sneidern socialt engagerad i rollen som landshövdingehustru.

Henning Schlasberg var son till en invandrare från ryska Polen som blev handlande i Landskrona. Schlasberg gick inledningsvis i faderns fotspår för att sedan alltmer utveckla konfektionstillverkning av herrkläder. Även Rosa Grünberg-Sjöstedt, som gjorde karriär som operettprimadonna, hade östjudiskt påbrå.

Passfriheten, som hade införts 1860 och som möjliggjorde den stora östjudiska invandringen, ersattes 1917 av stränga pass- och visumkrav för inresa. Kraven var särskilt hårda för länder i öst med stor judisk befolkning. Senare infördes även krav på arbetstillstånd vilket gjorde det ännu svårare att komma till Sverige. Detta blev särskilt tydligt sedan nazisterna tagit makten i Tyskland och många judar där försökte lämna landet för att undkomma förföljelse. Fram till andra världskrigets utbrott lyckades ändå cirka 3 000 judar ta sig till Sverige, understödda av judiska församlingar och olika hjälporganisationer.

En som drabbades av den hårdnande situationen i Tyskland var psykologen David Katz. Efter 1933 kunde han inte verka som professor eftersom judar inte längre fick inneha sådana tjänster vid tyska universitet. Via England kom han 1937 till Sverige där han blev den första innehavaren av en ny donationsprofessur i Stockholm.

Katz öde delades av många. En annan flykting från Tyskland var författaren Nelly Sachs. Den svenska staten krävde intyg från två inflytelserika personer och en garantisumma för att tillåta invandring, och Nelly Sachs och hennes mor kunde fly till Sverige med hjälp av intyg från Selma Lagerlöf och prins Eugen. Efter att ha fått inresetillstånd lyckades de ta sig med flyg från Berlin till Stockholm den 16 maj 1940.

En krokig flyktväg till Sverige hade Lajos Székely som växte upp i en välintegrerad ungersk medelklassfamilj. Detta räddade honom inte från att drabbas av den antisemitism som kom att påverka honom livet ut. Han och hustrun Edith förde ett kringflackande liv och kom via Nederländerna, Sovjetunionen och Finland till Sverige 1944. Här utvecklade Székely en framgångsrik psykoanalyspraktik och han kom även att utbilda många framstående svenska psykoanalytiker.

1925 hade 150 år gått sedan beslutet att tillåta judar att bosätta sig i Sverige, och lagom till jubileet utkom *Judarnas historia i Sverige*, författad av historikern Hugo Valentin. Denne hade efter disputationen 1915 försörjt sig som lärare i Falun men kunde tack vare stöd från professor Eli Heckscher och medel från privatpersoner genomföra den omfattande forskning på arkiv och bibliotek som behövdes för att skriva boken, som betytt mycket för kunskapen om den svensk-judiska historien.

Att den svensk-judiska historien började utforskas var ett av många uttryck för ett ökat intresse för den judiska identiteten. Likaså bildades föreningar för att främja kultur, politik och sociala frågor, till exempel Judiska Dramatiska Amatörsällskapet som bildades i Stockholm 1906. Sällskapet framförde sina pjäser på jiddisch och i den så kallade jiddischteaterns tradition, och var aktivt till efter andra världskriget varefter andra grupper tagit vid och upprätthållit jiddischdramatiken i Sverige. Tidskrifter grundades, såsom *Judisk krönika* som kommit ut sedan 1932 och gett ett judiskt perspektiv på kultur- och samhällsfrågor.

Glämsta sommarkoloni inledde sin verksamhet 1909 och var då i första hand en fattigvårdsinrättning. Sedan 1959 är den öppen för judiska barn och ungdomar oav-

sett ekonomi, och har betytt mycket för den svensk-judiska identiteten bland barn som under några sommarveckor får stifta bekantskap med olika sidor av den judiska traditionen.

Judiska skolor har däremot funnits länge i Sverige. I Göteborg öppnades 1826 Göthildaskolan för pojkar, namngiven efter donatorn Göthilda Magnus Henriques. Från 1835 fanns en församlingsskola för pojkar i Stockholm och från 1838 även för flickor. Skolorna försvann i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet men efter andra världskriget har det åter etablerats en judisk skola i Stockholm, först med lekskola 1953 och sedan med grundskola från 1955. I Stockholm finns sedan 2019 även en judisk folkhögskola.

Språket är en väsentlig komponent i identiteten för många och för de svenska judarna är jiddisch det viktigaste språket. Både den nationella minoriteten judar och minoritetsspråket jiddisch är sedan år 2010 skyddade enligt lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk. På olika sätt värnas och uppmuntras språket, till exempel genom radioprogrammet "Jiddisch far alle" som sänts i flera år. Sveriges Jiddischförbund har funnits sedan 1976 och arbetar aktivt för att vidmakthålla och utveckla språket och den kultur som hänger samman med jiddisch.

Andra världskriget blev en svår utmaning för Sverige och för de svenska judarna. Några år in i kriget släppte Sverige på de dittills restriktiva invandringsreglerna och möjligheterna ökade för judiska flyktingar att komma in i landet. Den mest dramatiska händelsen ägde rum under hösten 1943 då nästan alla danska judar på kort tid lyckades fly över Öresund till Sverige i alla slags båtar. Många frivilliga deltog på både dansk och svensk sida i operationen. Judiska familjer som levat många generationer i Sverige engagerade sig. Ett exempel är Erik Magnus, en viktig finansman i Göteborg som härstammade från en av de första judarna i staden och som hade många framgångsrika och välbeställda släktingar i sin krets. Han engagerade sig djupt i danska släktingars öde och stod många nätter på Göteborgs central för att ta emot och ta hand om de judiska flyktingarna.

I början av 1900-talet lämnade Hjalmar Mehrs mor Sara förföljelser i Ryssland för Sverige och Stockholm där hon tillsammans med två landsmän bildade en teatergrupp. Ett syfte var att bevara identiteten och språket. Kännetecknande för Judiska Dramatiska Amatörsällskapet var "jiddisch-spelsättet" med utvecklad gestik och talande mimik. Med tiden flyttade verksamheten till centrala staden och lokaler som Konserthusets lilla sal för att nå "Östermalmsjudarna" och de redan assimilerade som inte talade jiddisch. Efter andra världskriget spelade sällskapet i flyktinglägren för "1945 års räddade" som längtade efter att få höra "a jiddisch wort". Foto Anna Riwkin, Judiska museet.

Bilden visar en sedermåltid under högtiden pesach, som firas till minne av uttåget ur Egypten. På bordet finns matze, det osyrade brödet, och gefilte fish, en typisk rätt under pesach. Bakom den stora bågaren står ett litet sederfat med bl a det ägg som symboliserar helgdagsoffret i templet. Duken, som är avsedd att täcka matzebrödet, bär i övre raden inskriptionen "shiv'at jamim tochal matzot" – "och under sju dagar skall du (enbart) äta matzot". I nedre raden står sannolikt "ba'shana haba'a bejerusalajim" – "nästa år i Jerusalem". Texten i blomstergirlandens cirklar representerar sederfatets symboliska mat. Foto Anna Riwkin, Moderna museet.

Judisk krönika, en av Sveriges äldsta kulturtidskrifter, grundades 1932 av bröderna Daniel och Simon Brick, delvis med anledning av nazismens framväxt i Tyskland och för att förmedla styrka till svenska judar. Dess ambition idag är att vara en del av den svenska kulturen men samtidigt slå vakt om och förmedla kunskap om det judiska. Daniel Brick, make till Anna Riwkin, var tidskriftens redaktör fram till 1979. Nästan lika långvarig på posten blev författaren och journalisten Jackie Jakubowski, som själv hade flytt antisemitismen i Polen. Foto Judiska museet.

Andra räddningsaktioner skedde i förin-
telselägren. Den lettiske affärsmannen Gilel
Storch kom till Sverige 1940 på grund av
oro för förföljelser i hemlandet. Han blev
snart medveten om att judarna i hans hem-
land hotades till livet och började genom-
föra räddningsaktioner som räddade tusen-
tals judar under krigets slutskede. Sedan
2018 delas ett pris ut i hans namn till en
person som ”bidragit till att främja demo-
kratiska, universella och humanistiska vär-
den i Gilel Storchs anda”. 2025 går priset till
Ukrainas president Volodymyr Zelenskyj.

Genom olika aktioner kom efter kriget
cirka 12 000 judar som överlevt Förintel-
sen till Sverige. En av dem var Ebba Sör-
bom som varit fängslad i både Auschwitz
och Bergen-Belsen. Hon kom att stanna i
Sverige och efter att ha börjat bearbeta sina
upplevelser blev hon på 1980-talet en av de
första som besökte skolor för att berätta om
koncentrationslägren. Andra som också ti-
digt steg fram som vittnen var författaren
och socialarbetaren Emerich Roth och för-
fattaren och psykologen Hédi Fried. Ebba
Sörbom framträdde i en radiodokumentär
som sändes 1987 och senare publicerade
hon flera böcker om sitt liv.

Den svensk-judiska historia som har teck-
nats i denna korta introduktion är förhål-
landevis fri från svåra konflikter om man
jämför med andra länder, även om antise-
mitismen drabbat många judar i Sverige
genom århundradena. I denna bok mö-
ter vi personer som varit verksamma från
1700-talet och till och med 1900-talet. Un-
der de senaste 25 åren har situationen för
svenska judar hårdnat och flera har lämnat
landet på grund av den ökande antisemitis-
men. I detta perspektiv är denna bok ännu
mer angelägen som en berättelse om fram-
gångsrika judiska liv som har levt i Sverige
sedan 1775.

Läsanvisning

I den här boken inkluderas artiklar som
redan finns publicerade i *Svenskt biografiskt
lexikon*, både i tryckt form och på internet
(sok.riksarkivet.se/sbl/). Urvalet som gjorts
innebär att ungefär hälften av de artiklar om
judiska personer som finns i SBL tagits med.
Den som vill läsa om fler judiska liv kan lätt
hitta dessa i originalpublikationerna.

Artiklarna inleds med ett ”huvud”, där
grundläggande biografiska uppgifter om
personen samt en meritförteckning pre-
senteras. Här används förkortningar som
man finner förklaringen till i databasen på
internet. Efter huvudet kommer själva bio-
grafen som skrivits av en namngiven för-
fattare. Namnet står sist i artikeln och där
anges också vilket år artikeln publicerades
första gången. I de fall en artikel kortats
anges även detta här. I den biografiska tex-
ten används inte huvudpersonens namn,
utan endast efternamnsinitial.

Artiklarna har till viss del redigerats i
denna version. Pluralformer av verb har ta-
gits bort, förkortningar har upplösts, boktit-
lar med mera har kursiverats. Alla hänvis-
ningar har tagits bort, likaså har förteck-
ningarna över tryckta arbeten och käll- och
litteraturförteckningarna exkluderats. Dä-
remot har uppgifterna behållits om var hu-
vudpersonens efterlämnade handlingar – i
förekommande fall – finns. All information
som utesluts i redigeringen finns förstas i
originalartikeln på nätet eller i tryck.

Använd litteratur

Carl Henrik Carlsson, *Judarnas historia i
Sverige*, Stockholm 2021

Carl Henrik Carlsson, *Källor till judarnas
historia i Sverige*, Riksarkivet, Stockholm
2022

Carl Henrik Carlsson, *Integration mot alla
odds?: en longitudinell kohortstudie av östjudars
barn i Sverige, 1880-1920*, Uppsala 2024

Carl Henrik Carlsson, *Aaron Isaac: Sveriges
förste jude*, Stockholm 2025

Axel Hirsch, *Minnen som dröjt kvar*, Stock-
holm 1953

Aaron Isaac, *Minnen: ett judiskt äventyr i
svenskt 1700-tal*, Stockholm 2008

Judiskt liv i Norden, red Gunnar Broberg,
Harald Runblom, & Mattias Tydén, Upp-
sala 1988

Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige*,
Stockholm 1924

Hugo Valentin, *Judarna i Sverige*, Stock-
holm 1964

I maj 1681 kom två judiska familjer till ett Sverige där det var förbjudet för judar att bosätta sig utan att konvertera, och på hösten döptes de nyanlända i Tyska kyrkan – ”Det stora judedopet”. Nästan hundra år senare blev sigillgravören Aaron Isaac, bördig från Tyskland och i besittning av yrkeskunskaper som det rådde brist på i Sverige, den förste jude i landet som fick rätten att utöva sin tro. Han blev inflytelserik huvudman för den judiska församlingen i Stockholm och hans namn lever kvar i den första judiska begravningsplatsen i staden, Aronsberg på Kungsholmen. Porträtt av okänd konstnär. Foto SBL. Judiska församlingen, Stockholm.

Aaron Isaac, f 16 sept 1730 i Treuenbrietzen, Brandenburg, d 21 okt 1816 i Sthlm, Mosaiska. Son till köpmannen Isaak Itsik. Bosatt i Bützow, Mecklenburg, från 51, skyddsbrev som sigillgravör 59, rätt att bedriva handel 66, bosatt i Sthlm från 24 juni 74, bosättningsrätt o tillstånd att arbeta som sigillgravör o stensnidare i Sthlm 2 maj 75, handelspriv 12 maj 77, rättighet att bedriva handel på landsbygden 8 mars 85, arméleverantör 88–90, hovleverantör 1 okt 89.

G 1750 i Bützow, Mecklenburg, m Sara Hendel Levin, f omkr 1735 där, d 19 mars 1809 i Sthlm, Mosaiska, dotter till skolmästaren Levin Samuel o Margarethe Lösern.

Is far var en välbärgad handlare och den ende juden med bosättningsrätt i Treuenbrietzen i Brandenburg. Han livnärde sig först som gårdfarihandlare och därefter som sigillgravör. Efter ekonomiska kontroverser med familjen lämnade I sin hemstad och begav sig till Bützow i Mecklenburg, där han tjänstgjorde som assistent åt hovsigillgravören Philip Aaron. För att förbättra sin dåliga ekonomi började han sälja galanterivaror åt preussiska och svenska officerare under sjuårskriget.

Trots släktens avrådan för I till Sverige 1774. Med sig hade han ett antal rekommendationsbrev från höga militärer som han stiftat bekantskap med under sjuårskriget. I Stockholm vann han överståthållaren Carl Sparres bevägenhet och denne uppmuntrade honom att gravera eftersom Sverige saknade stämpelsnidare. Med Sparres hjälp lyckades han också få bosättningsstillstånd för sig och sin familj. Tillståndet motiverades med att I var den ende i landet som kunde snida i sten. Han fick också tillåtelse att handla med galanterivaror och med juveler, pärlor och guld. I sände nu efter sin hustru, sina tre barn och några andra närstående. Genom sin gynbare Sparre skaffade I, som var huvudman för gruppen, synagoga och begravningsplats.

Vid riksdagen 1779 erhöll judarna rätt att bosätta sig och ha synagoga i Stockholm och högst tre andra städer, ett beslut som föregripits genom de rättigheter I redan erhållit. Det reglemente som magistraten i Stockholm utfärdade 1782 an-

såg han mycket ogynnsamt: "Alla näringar förbjöds oss och vi skulle få en mycket ringaktad ställning." Sparre antydde emellertid, att han alltjämt skulle ha en generös inställning till judarna. I fick snart goda förbindelser med hovet och aristokratin, och hans affärer blev mycket omfattande. 1788 övertalades han av hertig Fredrik Adolf att följa med till Finland och bli fältleverantör i ryska kriget och åtog sig att förse hären med kött och allehanda varor. Han hade emellertid stora svårigheter att få ersättning för leveranserna. I detta sammanhang fick han idén att armén skulle låta trycka anvisningar till fältkassan, efter krigskommissarien Per Georg Fahnehjelm kallade fahnehjelmare, vilka skulle gå och gälla lika med riksgäldssedlar. Efter slaget vid Svenskund ansåg sig I ha en fordran på staten på 40 000 riksdaler.

Av greve Adolph Fredric Munck mottog I ett uppdrag att växla fahnehjelmare. Detta skedde motvilligt; I hade tidigare varit invecklad i en juvelaffär med Munck, där han ansåg sig lurad på minst 10 000 riksdaler. Grevens sedlar visade sig vara falska, och I satt häktad i Åbo i elva veckor, innan han frikändes. Munck gick i landsflykt och I erhöll ett visst skadestånd. 1796 överlät I på grund av ålderskrämpor sin affär med nipper och galanterivaror till sin måg Isak Michaelson, som tog sin systerson Michael Benedicks till kompanjon.

Sina hågkomster skrev I ner i sjuttioårsåldern. I dessa framstår han som en temperamentsfull handlingsmänniska med stor humor. Med en blandning av naivitet och knepighet ger I snabba konkreta bilder ur en helt annan krets än de vanliga gustavianiska memoarförfattarna. Han kände sig illa lönad av sina trosfränder, som han tyckte sig ha gjort så mycket för; han menade att det var hans personliga förtjänst att Sverige öppnats för judarna. Men mycket av den välvilja han möttes av från kungen och ledande politiker bör ses mot bakgrunden av tidens merkantilistiska synsätt. Å andra sidan var I tvivelsutan mannen att med framgång sköta kontakterna mellan den judiska församlingen och det svenska samhället i enlighet med sin ambition att ha "gott anseende hos alla förnäma människor, även vid hovet".

Originalms till I:s självbiogr tillhörigt Mosaiska förs i Sthlm, deponerat i Judiska museet, Sthlm. I:s bibel i Judiska museet, Sthlm.

Gun Björkman (1973)

Jacob Marcus, f 19 mars 1749 i Schwan, Mecklenburg, d 13 mars 1819 i Norrköping. Föräldrar: Marx (Marcus) Levi o Freude Abraham. Inflyttad till Sthlm 79, betjänt hos Gumpert Hirsch där, erhöll tills m Salomon Jakob tillstånd att driva handel med nipper i Karlskrona 7 jan 82, fick tills m honom skyddsbrev som grosshandlare i Norrköping 8 aug 82, kompanjonskapet upplöst jan 85, arméleverantör i samband med ryska kriget 88–90, erhöll tillstånd att driva nipperhandel även på

landet 16 juli 90, erhöll privilegier för ett kattuntryckeri i Norrköping 9 juli 93. Huvudman för judiska förs i Norrköping.

G 1781 i Mecklenburg m Freideh (Fredrika) Isaac, f omkr 1760 trol i Mecklenburg, d 10 febr 1826 i Gbg, Mosaiska, enl db 66 år, dotter till Isaac Samuel Levin o Hendel (Johanne) Joseph.

M och hans bror Joseph M tillhörde den grupp judar, företrädesvis från Mecklenburg, som till följd av religionsfrihetslagstiftningen 1779–81 inledde den judiska bosättningen i Sverige. Brodern tillhörde kretsen kring Aaron Isaac, medan M erhöll försvar hos Gumpert Hirsch i Stockholm. Då judereglementet 1782 begränsade bosättningen till de tre största städerna slog sig M ned i Norrköping, där han samma år fick skyddsbrev som grosshandlare. M hade tidigare bedrivit handel med nip-

Aaron Isaac tecknade sent i livet ner sina minnen där han målade upp en bild av "den judiska nationens grundande" som färgat svensk-judisk historia. Kanske var syftet dock främst att framhäva hans egen person. Foto Judiska museet.

JACOB MARCUS
 Porträtt av okänd konstnär
 Foto Jacob Truedson Demitz

citatens tydligt judemissionerande syfte är anledningen till donationen okänd, varför flera traditioner härom har bildats. Gåvan har t o m tagits till intäkt för ätten Löwen förment judiska ursprung. Troligare är traditionen att M gjort Löwen ekonomiska tjänster under ryska kriget. Byggnaderna på fastigheten revs 1917, och donationen ombildades 1940 till ett penningfideikommiss till förmån för M:s avkomlingar.

M intog från början ställning som huvudman (officiellt bekräftad 1798) i det judiska samhället i Norrköping, av vars medlemmar en stor del stammade från Schwaan. På den M:ska gården uppfördes på 1790-talet den första synagogan, som var i bruk till 1858.

Under krisåret 1815 blev M på grund av borgensåtaganden indragen i de judiska handelshusens i Stockholm konkurser och tvingades själv cedera. Återstoden av sin levnad tillbragte han under små omständigheter, bosatt på den donerade gården och försörd av sina barn.

Sven Malmberg (1985)

per, men grosshandelsrättigheterna erbjöd även möjlighet att anlägga fabriker.

1793 övertog M tillsammans med en kompanjon rättigheterna till ett kattuntryckeri, som han framgångsrikt drev ett tjugotal år. Hans handelsverksamhet i övrigt var inriktad på bl a nipper, specerier, ull och garn. Handelsförbindelserna sträckte sig även till utlandet (Hamburg). Jämte andra handlande judar, däribland brodern, anlätades M som leverantör till armén under ryska kriget 1788–90. Han belönades med rätten att driva nipperhandel även på landet, vilket normalt var judarna förbjudet.

På julafton 1790 donerade generallöjtnanten greve Axel Löwen till M 2 000 riksdaler specie för inköp av den s k Westerbergska gården i Norrköping (kvarteret Elden 2–3) att "evärdeligen tillhöra juden och handelsmannen Jacob Marcus och dess bröstarvingar". Gården fick endast bebos av judar, och i huset skulle uppsättas en koppartavla med biblecitat (nu i Norrköpings stadsmuseum). Bortsett från

Michael Benedicks, f 5 juli 1768 i Bleicherode, Thüringen, d 28 jan 1845 i Sthlm, Mosaiska. Son till Baruch. Bokhållare hos en judisk köpman Jakob Gumpertz, tjänstgjorde i preussiska krigskommissariatet, inflyttade till Sverige 93, hovjuvelerare 96, erhöll tillstånd att för egen räkning driva handel med juveler, pärlor o kontrollerat guld i Stockholm 12 jan 02, fick jämte Isak Michaelson tillåtelse att anlägga en juvelerfabrik i Sthlm 30 juni 06, sv medborgarskap 31 juli 11, rätt att vinna burskap 4 maj 14, köpte Gysinge bruk 1 sept 20.

Gift 1) omkr 1797 m Fanny (Vögelche) Abraham, f 1775 i Schwerin, Mecklenburg, d 7 sept 1802 i Sthlm, Mosaiska, dotter till handlanden Abraham Isaac o Rose; 2) 1804 m Henriette von Halle, f 12 juli 1786 i Hamburg, d 1 apr 1855 i Sthlm, Mosaiska.

B:s far var svåger till Isak Michaelson, den bekante stockholmske juveleraren Aaron Isaacs måg och medhjälpare. Aaron Isaac har själv på sitt livfulla sätt berättat, hur hans uppmärksamhet fästes på den unge mannens duglighet och redan förvär-

MICHAEL BENEDICKS
Målning av Jacob Axel Gillberg
Länsmuseet Gävleborg

vade förmögenhet samt hur han på gammaljudiskt vis ombestyrde förlovningen mellan B och sin brorsdotter och på så sätt förvärvade honom till kompanjon. Då B kom till Stockholm för att inträda i affären, hade han företrädesvis handlat med siden och vita varor och kunde "ej skilja en briljant från en rosensten, långt mindre sätta pris på dem". Men han visade sig beundransvärt lärorik och gjorde redan under sitt första år i Stockholm affärer med hertig Karl; snart hade han stort anseende vid hovet och hos alla förnäma, så att firmans handel tack vare honom fördubblades. Allt vad hovet behövde av juveler köptes genom B, "och icke för en pfennig av icke-judar".

1802 betrodde Aaron Isaac t o m B att ensam resa till Leipzigmässan för att inköpa firmans behov av pärlor och juveler, ett uppdrag, som han utförde till den gamles fulla belåtenhet. Vad som emellertid säkerligen mer än juveleraraffärerna bidrog till B:s och hans kompanjoners insteg hos den förnäma världen var den bankirrärelse, firman liksom i regel gamla tiders juvelerare bedrev. Vilken betydande ställning B vunnit, visade sig under 1808 års krig. Sverige erhöll då engelska subsidier, som blott fick användas

till inköp av förnödenheter i England, och B sändes till London för att sköta upphandlingen. Det krävande uppdraget förnyades under enahanda förhållanden 1812 och utfördes på ett sätt, som tillfullo ådagalade B:s köpmannabegåvning; enligt en uppgift skall de vid det ena av dessa tillfällen av honom betalade prisen med 200 000 riksdaler ha understigit de i hans instruktion utsatta maximiprisen. Även direkta leveranser till staten synas ha lämnats åt honom.

B:s till större delen av de engelska uppdragen föranledda brevväxling med Karl Erik Lagerheim och Gustaf Fredrik Wirsén visar, att han stått i nära förbindelse med dessa på statsfinansernas ledning inflytelserika män, och samtidigt vann han även Karl Johans förtroende. Då denne 1811 företog sig att söka råda bot på den svenska valutans fall genom konstlade växeloperationer, anlätade han bl a B:s biträde; en anekdot berättar, hur kronprinsen, efter att själv ha ålagt B att köpa växlar till lägre kurs än den gällande, i sittande statsråd entusiastiskt prisade honom såsom "en fosterlandsvän, en välsinnad man, som nöjer sig med en måttlig vinst och som inte vill förstöra våra finanser". Sin egen uppfattning i valutafrågan framlade B 1823 i en broschyr, vari han med klart genomtänkta churu ej för den svenska diskussionen nya argument hävdade en rent kvantitetsteoretisk uppfattning.

B:s och hans firmas stora framgångar blev nödvändigtvis ett moment av betydelse i den starka antisemitiska rörelse, som kulminerade under fredskrisen 1815, och detta än mer därför, att firman låtit ett och annat komma sig till last, som gav dess fiender vapen i händerna. 1812 beslagtogs sålunda i dess juvelerarverkstad okränta churu visserligen ej oriktiga vikter, och samtidigt uppdagades omfattande underslev med falska guldarbeten, för vilka dock ansvaret stannade på verkmästaren. Processerna om dessa oegentligheter väckte ett icke ringa uppseende, som återspeglades även i den antisemitiska broschyrlitteraturen, men rubbade ej B:s inflytelserika ställning.

Traditionen berättar, att B 1813 i förlitan på Napoleons fall uppköpt stora partier svenskt stångjärn, vilket då till följd av handelskriget, stod i vanpris. Det var en djärv spekulationsaffär, som i hög grad skall ha

oroat hans kompanjon men som tack vare de allierades seger kröntes med fullständig framgång. Huruvida firman i övrigt i likhet med de flesta stora kreditgivande handelshusen under äldre tid jämväl bedrivit export- och importrörelse, är ej känt men synes ganska sannolikt, då bruksrörelsens målsmän var företrädare bland dess låntagare, och i varje fall kom B personligen att göra en betydande insats även i den svenska järnhantlingens historia genom förvärvet av Gysinge.

Detta bruk, som sedan 1700-talets slut innehades av familjen Bedoire, hade till följd av bristande kapitalstyrka och mindre lycklig ledning i ovanligt hög grad lidit av bruksrörelsens svårigheter under Napoleonkrigen och befann sig vid försäljningen i ett tillstånd, som synes ha närmast sig verkligt förfall. Den nye ägaren tillförde företaget friskt kapital och gav det den effektiva affärsledning, som utgjorde förutsättningen för ett nytt uppsving; tack vare hans merkantila skicklighet och goda förbindelser i England uppnåddes sålunda väsentligt fördelaktigare pris för brukets tillverkningar, till gagn, sägs det, även för övriga producenter av Dannemorajärn. Den tekniska ledningen och förvaltningen på platsen överlämnade B åt sin äldste son Gustav Samuel. Ehuru alldeles icke utbildad för en dylik uppgift, genomförde denne med ovanlig kraft och administrationsförmåga den behövliga nydaningen. Hans verk följdes av brodern Bernhard, vilken även sedan fadern avlidit i enlighet med dennes testamentariska förordnande för samfällad räkning förestod bruksdriften, biträdd av sin yngre bror och efterträdare Edvard Otto. Ett yttre vittnesbörd om brukets framgångsrika förvaltning var den nya mangårdsbyggnaden, som påbörjades av B 1832 och i enlighet med hans i testamentet inskräpta önskan fullbordades av hans arvingar; färdigbyggd blev den först efter 19 år (1851).

Huset Michaelson & Benedicks hade under tiden fortsatt sin rörelse som förut. Relationerna med hovet och huvudstadens förnäma kretsar upprätthölls, och B åtnjöt alltjämt Karl Johans ynnest och synnerliga förtroende. I utlandet förfogade firman över de bästa förbindelser; bland dess affärsvänner märkas Salomon Heine i Hamburg, Rothschildarna i London, Paris och Frankfurt am Main samt Mendelsohn i Berlin.

Om dess kreditgivning till industrien saknas alla underrättelser, och dess verkliga insats i Sveriges näringsliv kan därför ej angivas. Så mycket mera omtalat har i stället huset Michaelson & Benedicks blivit för sin andel i den beryktade "skeppshandeln", vilken kom till stånd på dess initiativ men för firman liksom för staten slutade med betydande förluster.

På äldre dagar blev B blind. Skötseln av handelshuset och försäljningen av Gysinge tillverkningar uppdrog han i testamentet åt sönerna Vilhelm och Karl. Av dessa bedrev den sistnämnde med framgång affären till 1864, då rörelsen till följd av de enskilda bankernas växande övertag över handelshusen i konkurrensen om kreditmarknaden uppgick i Skandinaviska kreditaktiebolaget, till vars stiftare Karl Benedicks hörde.

Stort antal brev från B i C E Lagerheims samling, samt enstaka brev i Ericsbergsarkivet, RA Stockholm.

Bertil Boëthius (1922)

Adolf Bonnier, f 3 maj 1806 i Köpenhamn, d 31 mars 1867 i Sthlm, Mosaiska. Föräldrar: bokhandlaren Gerhard B o Ester Elkan. Medhjälpare i faderns bokhandel i Köpenhamn, inflyttad till Gbg 11 aug 27, bokhandel o lånebiblioteksrörelse där, bokförsäljning i Sthlm maj 29, öppnade fullständig bokhandel där okt 31, bedrev från 32 bokförlagsrörelse, Sv bokförläggarefören:s kommissionär i Sthlm o Gbg 6 dec 43, överlät 48 bokhandeln i Gbg till brodern David Felix B, akademisk bokhandlare för UU 49.

Gift 1) 24 aug 1834 i Karlskrona m Ester Philip, f 5 juli 1809 i Karlskrona, d 3 okt 1845 i Sthlm, Mosaiska, dotter till handlanden i Karlskrona Josef Philip; 2) 11 nov 1847 med Sofi Hirsch, f 9 nov 1811 i Sthlm, d 12 apr 1874 i Sthlm, Mosaiska, dotter till sockerbruksidkaren Isak David Hirsch o Juliana Lazarus.

På 1820-talet låg den utländska bokhandeln i Sverige nere. Förbindelse uppehölls endast med en eller annan firma i Tyskland, och sändningarna gick vanligtvis över Hamburg tre à fyra gånger under samma

ADOLF BONNIER
Målning av okänd konstnär
Nationalmuseum

rens lopp. Vetenskapsmännen i Stockholm och Uppsala samt biblioteken tog sina böcker och tidskrifter från Greifswald, något som var högst obekvämt och otillräckligt. B, som började som biträde hos fadern i Köpenhamn, fann också snart genom dennes förbindelser med svenska vetenskapsmän, särskilt i Uppsala och Lund, att Sverige var ett lockande verksamhetsfält för en ung och driftig bokhandlare. Sedan han som nybliven myndig öppnat egen bokhandel i Göteborg inledde han direkta förbindelser med utländska förlagshus med ordnade och regelbundna sändningar, och från denna tid kan den ordnade utländska bokhandeln i Sverige räknas.

Sitt första besök vid den stora bokmarknaden i Leipzig gjorde B 1833 och han förnyade dem sedermera samt utsträckte dem även till Paris. B:s affärer gick raskt framåt. Till bokhandeln i Göteborg, som snabbt utvecklades, kom redan från 1829 bokförsäljning i Stockholm och från 1831 en fullständig bokhandel, som snart blev den förnämsta i huvudstaden. Den var först belägen vid Västerlånggatan, sedan vid Storkyrko-brinken, men flyttades 1839 till basaren på

Norrbro. B slog sig nu ned i Stockholm, och Göteborgsaffären övertogs av brodern David Felix, först som föreståndare och från 1848 som ägare.

Redan 1835 hade B börjat besöka marknaden i Uppsala med ett lager av utlandets nyare litteratur och ta upp rekvisitioner från bokvänner i Uppsala, och 1849 antogs han till akademisk bokhandlare där. Samtidigt med honom sökte Nils Wilhelm Lundequist platsen. Men då konsistoriet menade att B för tillfället bättre än någon annan kunde bereda publiken tillfälle att erhålla de bästa produkterna antogs B. Då han tillhörde den mosaiska bebyggelsen, skulle han dock på gällande förordningar först hos konungen anhålla om tillstånd att bosätta sig i staden och där bedriva sitt yrke. Den ansökan, som B med anledning härav ingav, remitterades till Uppsala borgerskaps äldste, som uttalade en "särdeles fruktan" för alla avvikelser från förordningen av 21 sept 1838, men som dock ansåg, att bokhandel ej kunde hänföras till borgerlig rörelse och att dess utövning således inte skulle kunna anses förnärma stadens borgerskap. Magistraten i Uppsala hade en friare uppfattning. Trots obehärskade artiklar av bokhandlaren Per Hanselli i tidningen Upsala (särskilt "Magistraten och judarne" 16 april 1850) bifölls B:s framställning, och han förblev innehavare av den akademiska bokhandeln ända till sin död 1867.

För sortimentsbokhandelns utveckling i vårt land hade B:s verksamhet en epokgörande betydelse, och de flesta mera betydande bokhandlare av den närmaste generationen torde ha varit hans lärjungar. Även som förläggare gjorde B en betydande insats, särskilt genom sina upplagor av klassiska svenska författare som Carl Michael Bellman, Anna Maria Lenngren, Bengt Lidner, Per Henrik Ling, Vitalis (Erik Sjöberg), Johan Olof Wallin, Erik Johan Stagnelius, Karl August Nicander, Carl Fredrik Dahlgren och Wilhelm von Braun.

Brev från B i KB (även handlar i Sv bokhandlarsfören:s arkiv) o RA.

Henrik Schück (1925, artikeln är förkortad)

Idag minner ingenting på Norrbro om att detta på 1830-talet var Stockholms första shoppingstråk. Den stallgårdsmur som då låg på bronns västra sida doldes med en basarbyggnad för "galanteribodar", butiker som förde eleganta varor. Adolf Bonnier insåg att detta var en förnämlig plats för hans bokhandel och vågade steget att flytta från Gamla stan, där alla andra boklådor låg. Här kom Bonniers bokhandel, som snabbt blev en populär mötesplats, att ligga i flera decennier. Akvarell av Carl Skogman. Stadsmuseet i Stockholm.

Jacob Wilhelm Davidson, f 13 sept 1812 i Norrköping, d 19 febr 1883 i Sthlm, Mosaiska. Föräldrar: klädesfabrikanten o handlanden i Norrköping Isak Davidson o Maria Philip (Philipsen). Studerade sockerbagaryrket utomlands, bl a i Wien, i slutet av 20-talet, lärling hos A C Behrens i Stockholm 29–34, avlade gesällprov 33, sockerbagarmästare 12 april 44, erhöill tillstånd att idka sockerbagerihantering och s k schweizerirörelse i Norrköping 14 juni 34; innehade schweizeriet Petit café, Storkyrkobrinken 14, Sthlm, arrenderade Barnhuskällaren från 39, började i kompanjonskap med brodern August D idka schweizerirörelse i Trädgårdsföreningens park 43, avlade borgared 16 apr 44, innehade källaren Phoenix från 48, inköpte Ludvigsro (sedermera Hasselbacken) 52, öppnade vårdshusrörelse där 53, vann burskap å minuthandel 29 okt o 12 nov 61, uppsade detta 20 okt 62, erhöill tillstånd att idka utskänkning under läger å Ladugårdsgårde 17 juni 62, 15 juli 62 o 23 juni 65, led av dir för inst för dövstumma å Manilla 23 mars 69.

G 2 okt 1838 i Sthlm med Bernhardina Levin, f 28 maj 1815 i Sthlm, Mosaiska, d 23 okt 1859 där, dotter till grosshandlaren Lasarus Levin o Jeanette Meijer.

Wilhelm D var en av de äldsta sönerna i en barnrik men mindre bemedlad familj. Han måste därför tidigt söka sin utkomst på egen hand och valde sockerbagaryrket. Sin utbildning fick han dels i Wien, där detta yrke nått en hög utveckling, dels hos huvudstadens främste konditor, Abraham Christoffer Behrens. Sedan han blivit sin egen, öppnade han på 1830-talet det anspråkslösa Petit café vid Storkyrkobrinken. Där gjorde han sina första besparingar, som han sedan alltjämt förkovrade genom energisk påpasslighet. Bland sina yrkesbröder intar han en plats för sig: det var han, som införde lyxen på Stockholms restauranger.

1843 öppnade D, till en början tillsammans med brodern August, en stor schweizerirörelse i Trädgårdsföreningens park vid Drottninggatan (nuvarande Norra latinläroverkets tomt). Där gavs musikaliska underhållningar av utländska, mestadels kvinnliga artister, vilka efter musiknumren gick omkring bland publiken med en tallrik för att uppsamla frivilliga gåvor. Dessa af-

WILHELM DAVIDSON
Ur Ny Illustrerad Tidning 1883

tonunderhållningar, de s k hundfröjderna, blev snart mycket allmänna på Stockholms schweizerier men förbjöds 1864. Om somrarna gavs "konserter à la Musard" och fyrverkerier.

I parken uppfördes två paviljonger med ingång direkt från Drottninggatan. I den ena var schweizeriet, i den andra inrymdes balettmästaren Anders Selinders elevteater. Sedan paviljongernas norra granne, Barnhuskällaren, vilken även arrenderats av D, brunnit, uppfördes å tomten källaren Phoenix, sedermera känd som "gamla Fenix". 1848 blev D innehavare av denna lokal, som han senare, 1857, utvidgade med en festvåning. Det var Stockholms tidigaste förstklassiga restaurang, inredd med en för tiden ovanlig lyx. Under lång tid framåt blev denna lokal särskilt av borgerskapet mycket anlitad för familjehögtider. Samtidigt ägde D även ett litet schweizeri på Djurgården vid ingången till Friesens park. Oförverkligade blev däremot hans projekt att anordna ett Tivoli på Djurgården, för vilket han 1845 lät föranstalta om aktieteckning, samt hans plan att till restaurang inreda Johan Niclas

Centralt i huvudstaden drev Davidson, restaurangdirektören ”som införde lyxen på Stockholms restauranger”, schweitzerirörelse. Det är sannolikt medlemmar av Det Italienska Operasällskapet som på Fritz von Dardels akvarell förfriskar sig ”au café Davidson”. Stadsmuseet i Stockholm.

Byströms villa, vilken han på 1860-talet inköpte men snart sålde till juveleraren Christian Hammer.

Europeiskt rykte nådde D genom skapandet av Hasselbackens restaurang. Platsen, ursprungligen en med hassel bevuxen backe, hade tidigare varit bebyggd med ett enklare värdshus och senare genomgått skiftande öden. 1852 inköpte D för nära 27 000 riksdaler lägenheten (då kallad Ludvigsro) av grosshandlaren Gottlieb Michaelson, som använt den till sommarnöje, byggde där ett modernt schweizeri och återupptog det gamla namnet. Vårdshusrörelsen öppnades 1853. Restaurangen utvidgades och förskönades sedermera alltjämt under D:s skickliga ledning och blev den ”Stockholmspärla”, varom ut- och inländska resenärer talade med beundran. Där fick D ordna fester vid många högtidliga tillfällen:

utställningar, nordiska studentmöten, utländska notabiliteters besök o s v. Han bjöd på ett gott kök och viner av goda årgångar samt taffelmusik av gardenas musikkårer eller utländska orkestrar.

D var även en betydande byggherre. Icke mindre än åtta hus på Norrmalm – paviljongerna och Phoenixombyggnaden oräknade – har uppförts av honom. De flesta var mycket stora och välbyggda. Mest bekant var det s k Davidsonska palatset i hörnet av Östra Trädgårdsgatan (nuvarande Kungsträdgårdsgatan) och Hamngatan. I dess omedelbara närhet ägde D även flera andra hus och bidrog verksamt till förskönandet av detta parti av huvudstaden.

På sina olika företag tjänade D en betydande förmögenhet. Bouppteckningen visar en behållning på nära en och en halv miljon kr. Han utövade en omfattande väl-

görenhet. Främsta föremålet för hans frikostighet var institutet för dövstumma å Manilla. Till följd härav invaldes han 1869 i dess direktion och erhöll samtidigt Vasaorden. Det har anmärkts, att han var den förste vårdshusvård i vårt land, som nått denna utmärkelse. Åt huvudstadsförsamlingarnas fattiga utdelade han vid åtskilliga tillfällen gåvor, och i tysthet hjälpte han gärna behövande. Efter hans död stiftade de efterlevande en fond med hans namn, som skulle förvaltas av mosaiska församlingen i Stockholm med syfte att bereda fria bostäder åt behövande.

Under de år då D arbetade sig fram, hade han icke i allo varit populär. Detta visade sig bl a vid marsoroligheterna 1848, då folkmassan demonstrerade även mot "juden Davidson". Men med tiden vann han en alltmer aktad ställning i samhället. Vid avtäckandet av Alfred Nyströms Bellmansbyst under den sk Bellmansveckan på Djurgården 16 augusti 1872 gav D en stor fest på Hasselbacken. Tio år därefter blev "Hasselbackskungen" själv på samma sätt hyllad vid en storartad sammankomst vid vilken hans förtjänster tolkades i tal och sånger. August Strindberg ironiserar med anledning av bl a just denna hyllning över samtidens jubelfester, men i verkligheten åtnjöt D nu vidsträckt sympati. Därom vittnar även de ord Fritz von Dardel nedtecknade, då D året efter Hasselbacksfesten mitt i sin fulla kraft och mitt uppe i sitt arbete oväntat borttrycktes av döden. Han efterlämnade, heter det här, ej blott en stor förmögenhet utan även minnet av en god och välgörande man och en skapelse, Hasselbacken, som måhända ej hade sin like i Europa.

Handl:ar efter D i Konditorerna Davidsons samling, SSA.

Erik Vennberg (1931)

Abraham (Abram) Hirsch, f 16 aug 1815 i Sthlm, Mosaiska, d 23 febr 1900 där. Föräldrar: köpmannen Isaac David H o Juliana Lazarus. Medhjälpare i Östergrenska bok- o musikhandeln i Sthlm 30–37, dess

ägare 37–74 (Abr Hirschs musikhandel från 42), v ordf i Sv förlagsfören (Sv bokförläggarefören) 15 sept 52–19 sept 77, ordf i Bok- och musikhandlarnes pensionsfören 53–93, grundade tills med A I Seelig bokhandels- expeditionsfirman Seelig & Co 1 sept 57, led av Sthlms stadsfullm 65–67, ekonomidir i Aftonbladet 69–79. – LMA 64, Hedersled i Sv bokförläggarefören 84.

G 28 maj 1848 i Sthlm, Mosaiska, m Paulina Meyerson, f 3 juli 1827 där, d 23 sept 1908 där, dotter till grosshandlaren o fabrikören Lesser M o Sophia Schück.

1837 övertog H Östergrenska bok- och musikhandeln, som han drev under det gamla firmanamnet till 1842. Under hans energiska ledning utvecklades företaget till landets största i branschen. Med musiksortimentshandeln förenades musiklänbibliotek, sträng- och instrumenthandel. H:s största intresse blev förläggarverksamheten, och den omfattning denna fick föranledde honom att anlägga ett nottryckeri och att inkalla nottryckare från Leipzig. De snabba framgångarna berodde delvis på att H insåg betydelsen av försänkningar hos kontinentens musikförlag och goda förbindelser med de svenska bokhandlarna. De senares villkor försökte han förbättra. 1853 grundade han Bok- och musikhandlarnes pensions- och understödsförening, vilken han från starten till 1893 ägnade ett uppoffrande arbete. 1857 inträdde han som intressent i Seelig & Co, som rationaliserade distributions- och kommunikationsverksamheten till fördel för både bokhandlare och förläggare. Han deltog 1843 vid bildandet av Svenska förlagsföreningen (den senare Svenska bokförläggareföreningen). Hans företag var då med en förlagssumma på 253 riksdaler ett av de största i landet.

Som förläggare gjorde H en betydelsefull insats genom att företrädesvis ägna sig åt inhemska tonsättare. Av brev att döma stod han i ett i det närmaste faderligt förhållande till flera av kompositörerna och gav ut deras arbeten "i vackra ej alltför dyra upplagor". Till hans förlagsobjekt hörde verk av Ivar Hallström, Jacob Axel Josephson, Adolf och Otto Lindblad, Emil Sjögren, August Söderman och Gunnar Wennerberg. Den sistnämndes Gluntarne och kvartettsamlingen Odinslund och Lundagård blev eko-

ABRAHAM HIRSCH
Okänd fotograf
KB

nomiska framgångar i likhet med Sångbok för folkskolan, som antogs till lärobok i hela landet. Till H:s förtjänst kan nämnas, att han upphörde med pirattryck av utländsk musik, innan lagligt hinder därför existerade. Han medverkade nitiskt vid stiftandet av Musikaliska konstföreningen 1860. Denna hade till uppgift att ge ut inhemska musikverk, som av brist på riskvilliga förläggare förblivit okända. Under 1840- och 1850-talen gav H ut två musiktidskrifter, *Stockholms musik-tidning* och *Ny tidning för musik*. Den sistnämnda hade framstående medarbetare och innehåller musikvetenskapligt värdefulla uppsatser.

H var under sin krafts dagar intressent i flera affärsföretag. Som delägare i *Aftonbladet* och dess ekonomidirektör 1869–79 lyckades han stabilisera tidningens ekonomiskt labila ställning. Musiksortimenthandeln sålde han 1874 till Julius Bagge, instrumenthandeln övertogs 1880 av sonen Ivar och musikförlaget 1884 av sonen Otto.

H var en av initiativtagarna till den 1841 grundade föreningen I I (Israelitiska Intressen), vilken såg den politiska judeemancipationen som sitt mål. Till föreningen hörde

en elit av dåtidens judiska ungdomar, vilka av många äldre betraktades som rabulister, då de ville reformera det religiösa livet och gudstjänsten genom att ur ärvda böner och exklusiva bruk bryta ut det som inte harmonierade med 1800-talets etiska idéer. Föreningens syften vann framgång, vilket bidrog till judarnas förbättrade ställning i det svenska samhället och stärkte banden mellan judendomen och den nya judiska generationen. H hade förtroendeposter inom Mosaiska församlingen i Stockholm och var under en följd av år ordförande i den Israelitiska ynglingaföreningen. Han var tolerant, hade en ljus livssyn och en naturlig älskvärdhet. I tysthet hjälpte han med ansehliga summor både trosförvanter och andra. Han var dock fast i sina principer och vägrade att förlägga sin anförvant Jacob Axel Josephsons koralbok, och vid ett fördelaktigt anbud att bli medintressent i Normans förlag avböjde han och gav som skäl, att förlaget huvudsakligen förlade kristen litteratur.

Handl:ar efter H (bl a levnadsminnen o brev) o efter Samfundet I I i Judiska församlingens arkiv, RA Täby. – Stort antal brev från H i KB, enstaka i Ericssbergsarkivet, RA Stockholm.

Olle Franzén (1971)

August Abrahamson, f 29 dec 1817 i Karlskrona, d 6 maj 1898 på Näs, Skallsjö, V Göt. Föräldrar: köpmannen Aron Abramson o Fredrique Schlesinger. Erhöll anställning i affär i Göteborg 32, grundade i eget namn en grosshandelsfirma 40, överlämnade affären i anförvanters händer 68, var under återstoden av sitt liv bosatt på egendomen Näs. – LLA 1882, erhöll 1891 LA:s stora guldmedalj för främjande av slöjdundervisningen, hedersled där 92.

Gift 4 okt 1859 med Euphrosyne Leman, f 24 mars 1836 i Sthlm, Mosaiska, d 7 febr 1869 i Gbg, Mosaiska, dotter till handlanden John Leman och Emma Jacobson.

A tillhörde en från Tyskland inflyttad judisk släkt, av vilken medlemmar i föregående generationer gjort sig kända som framstående utövare av konsthantverk. Konstsinnet hade också gått i arv till honom själv,

AUGUST ABRAHAMSON
Foto Carl Victorin
Västergötlands museum

och Näs slott, som ligger i en av Sveriges vackraste trakter på en i sjön Sävälången utskjutande udde, blev genom honom omdanad till en ståtlig byggnad i renässansstil och i sitt inre fyllt med konstverk, mest av 1860- och 1870-talens smakriktning; de vackra park- och trädgårdsanläggningarna gjorde det yttermera berömt såsom en av västra Sveriges sevärdheter, där de besökande alltid möttes med synnerlig älskvärdhet.

Med sitt praktiska affärssinne arbetade A också ivrigt för höjande av egendomens jordbruk och nedlade jämförelsevis betydande summor på förbättringar och nybyggnader m m, varigenom godset för sin tid blev en mönstergård. Sin verkligt betydande insats i svenskt odlingsarbete har emellertid A gjort genom att på Näs upprätta det bekanta slöjdläroarseminariet. Uppslaget härtill gavs visserligen av hans systerson, Otto Salomon, men A:s förtjänst är att genom sin storslagna frikostighet ha givit utvecklingsmöjligheter åt Salomons uppfostringstankar; närmast synes han ha drivits till sin medverkan av allmänt filantropiskt intresse.

Början gjordes 1872 genom upprättande av en slöjdskola för gossar, och ur denna utvecklade sig så småningom "Näas slöjdläroarseminarium" och andra därtill knutna lärarbildningsanstalter, vilkas betydelse särskilt för den svenska folkundervisningen knappast kan överskattas; genom de tusentals främlingar från snart sagt hela världen, som genomgått kurser vid Näas-institutionen, har denna också bidragit till att göra svenska uppfostringstankar kända i utlandet. Så länge A levde, tillsköt han de för läroanstaltens upprätthållande och utveckling nödiga medlen, och vid sin död 1898 överlämnade han genom testamente egendomen Näs med byggnader och lösören (med ett taxeringsvärde av 340 000 kr) och ett kontant belopp av 380 000 kr till svenska staten för att under namn av "August Abrahamsons stiftelse" utgöra en institution med ändamål "att genom fortsatt utbildning av lärare och lärarinnor, som redan ägnat sig åt undervisning, verka för uppfostran i allmänhet och särskilt för användandet därvid av den pedagogiska slöjden".

Även på annat sätt övade A mecenatskap; för sina underhavande var han en god och varmhjärtad husbonde. Han ligger begravd i en inom Näs slottspark avhägnad grav – mitt i den skapelse, genom vilken han hugfäst sitt namn.

A:s och hans hustrus privata handl:ar ingår i August Abrahamsons stiftelses omfattande arkiv, i RA Göteborg. – Enstaka brev från A i KB.

Rurik Holm (1918)

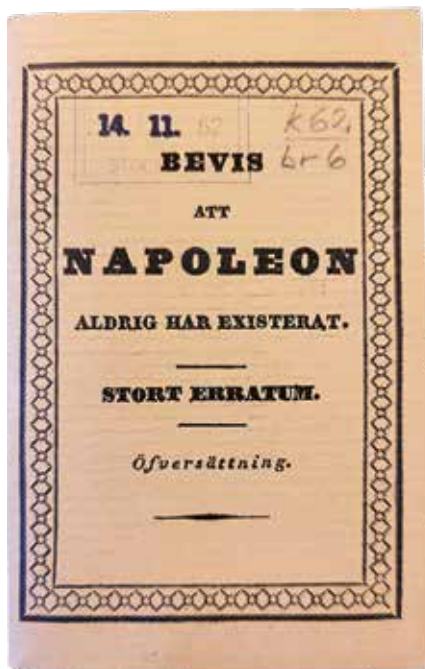
Albert Bonnier, f 21 okt. 1820 i Köpenhamn, d 26 juli 1900 i Sthlm, Mosaiska. Föräldrar: bokhandlaren Gerhard Bonnier o Ester Elkan. Biträde hos Adolf B i Sthlm 35–40, började tillika en egen förlagsaffär 37, studerade bokhandelsyrket i Leipzig, Wien o Budapest 40–42, ånyo biträde hos Adolf B 42–65, inköpte Hörbergsga tryckeriet å Riddarholmen 56 samt en egen fastighet vid Ålandsgatan 65, dit såväl tryckeriet som förlagshandeln förlades, ordf i Sv bokförläggarefören 77–87.

G 28 juni 1854 med Betty Rubenson, f 4

juni 1828 i Stockholm, d 29 juli 1888 Sthlm, Mosaiska, dotter till grosshandlaren Wolf Rubenson o Jenny Levin.

B förvärvade genom sitt mångåriga arbete i brodern Adolfs sortimentsbokhandel en ingående förtrogenhet med den svenska bokmarknadens villkor, vilken utgjorde en av förutsättningarna för hans framgångar som förläggare. Sin förlagsrörelse började han redan vid 17 års ålder i en visserligen mycket blygsam skala. Hans första förlagsartikel var en översättning med den något kuriösa titeln *Bevis att Napoleon aldrig har existerat*, ett parodiskt inlägg i den av David Friedrich Strauss nyss utkomna *Leben Jesu* framkallade striden; den slog an och utkom i två upplagor. Sedan han efter ett par års arbete i bokhandelsaffärer i Leipzig, Wien och Budapest 1842 återinträtt i broderns affär tillväxte B:s förlagsverksamhet med åren och särskilt från 1844 alltmera, från 1856 understödd av ett eget tryckeri, som under hans, hans sons och sonsöners ledning utvecklades till ett av de större i Sverige. B:s huvudsakliga livsverk tillhör förlagsbokhandelns historia, och här intager det Bonnierska förlaget en bland de allra mest betydande platserna i Sverige, i ett avseende den mest betydande.

Redan på 1840-talet började B med flera större litterära företag. Det som han själv tyckes ha tillmätt den största betydelsen var folkkalendern *Svea*, vars första årgång utkom till julen 1844 och som sedermera fortsattes varje år till 1908. Dylika litterära kalendrar hade ju utgivits förut, och särskilt betydelsefull hade P D A Atterboms *Poetisk kalender* (1812–22) varit. Men dess efterföljare var svaga, och allmänheten hade därför förlorat intresset för dem. B sökte då att ge nytt liv åt genren, delvis i anslutning till de i Tyskland populära folkkalendrarna. Redaktör blev han själv, varigenom han lyckades göra kalendern oberoende av alla litterära koteriintressen, artiklarna skrevs blott av svenska författare och de behandlade ämnena var svenska. B kom härigenom i beröring med de flesta av tidens mera bekanta författare. Samtidigt med *Svea* grundade han veckobladet *Stockholms Figaro*, där han hade August Blanche, Orvar Odd, Gustaf Henrik Mellin, Johan Nybom, Onkel Adam m fl till medarbetare och där han själv skrev flera artiklar.

Följande år startade B två för sin tid betydande serier. Den ena var *Svenska theatern eller ett bibliotek av teaterpjäser* till en början blott original, men sedermera ock översättningar, en serie genom vilken han till förlaget knöt, förutom August Blanche, sådana författare som Frans Hedberg, Johan Jolin, Louise Stjernström m fl. 1846 började han även romantidskriften *Europeiska följetongen eller en följd av översättningar av utländska romaner*. Själva idén var här dock icke B:s, utan Lars Johan Hiertas. Denne hade redan 1833 börjat med *Läsebibliothek af den nyaste utländska litteraturen i svensk öfversättning*, ett företag som gick förträffligt och under växlande titlar fortsatte till 1853.

B:s serie var således snarast ett konkurrensföretag, men bar sig även bra. B gjorde själv urvalet, granskade personligen översättningarna och läste själv korrekturen. Följetongen kom ut med omkring femtio häften om året t o m 1870, varefter titeln ändrades till *Nya följetongen*, vilken fortgick till 1910; prenumerationspriset var då tio kr om året. Utan tvivel hade denna följetong stor betydelse för spridande av kännedomen

ALBERT BONNIER

Okänd fotograf

Albert Bonniers förlags arkiv, Centrum för näringslivshistoria

om utlandets litteratur, och B var alltid up to date, började med arbeten av Sue och Dickens och slutade med Tolstoj och Zola, om ock naturligtvis i serien även ingick arbeten av mera tvivelaktigt värde.

Förlaget hade således från början en viss litterär karaktär, och under 1840- och 1850-talen utgav B även svenska originalarbeten av tidens mer eller mindre betydande författare: Arvid August Afzelius, Per Sparre, Henrik Bernhard Palmær, Johan Börjesson, Johan Gabriel Carlén, Gunnar Olof Hylltén-Cavallius, Emil Key, Marie Sophie Schwartz, Carl Georg Starbäck, Herman Bjursten, Talis Qualis m fl. Under 1860- och 1870-talen var den litterära produktionen som bekant ännu sterilare i vårt land, men flera av de mera betydande författare, som då framträdde, vanns för förlaget: Elias Sehlstedt, Fredrik Wilhelm Scholander, "signaturerna" Ernst Björck och Daniel Klockhoff, Lea (Josefina Wettergrund) och särskilt två, som sedan allt framgent trofast höll sig till B, nämligen Zacharias Topelius och Viktor Rydberg. Den förres *Fältskärens berättelser* började utges i svensk upplaga hos B 1854, och var då ett företag förknippat med en viss risk, ty någon litterär konvention existerade ej mellan Sverige och Finland, och vilken svensk boktryckare som helst ägde rätt att ge ut ett svenskt av finsk undersåte författat arbete. B ansåg sig likväl kunna betala Topelius goda honorar och inköpte sedermera för Sverige förlagsrätten till hans skrifter. Förbindelsen med Viktor Rydberg började 1868, då B utgav den tredje upplagan av *Bibelns lära om Kristus*, för att sedan allt vänskapligare fortfara under diktarens och tänkarens hela återstående liv. Offentligt tackade Rydberg en gång sin förläggare för dennes sätt att sköta hans arbeten. Det var, när han tillägnade honom sin *Singoalla*, vars fjärde av Carl Larsson utstyrda upplaga inleddes med en försäkran att det ej mellan förläggare och författare kunde finnas ett bättre förhållande "än det mångåriga mellan dig och mig. Tack!"

Jämte dessa litterära arbeten skaffade sig förlaget andra som gav god vinst. Ett dylikt, som sedermera utgått i många årgångar, var J G Anreps *Sveriges ridderskaps- och adels kalender*. Anrep hade förgäves vänt sig till flera för-

läggare för att förmå dem att överta kalendern, men de hade icke vågat, och Anrep gav då ut den på egen risk. Men B insåg, att här var något att göra och blev 1859 fr o m den fjärde årgången arbetets förläggare. (Adelskalendern skulle t o m 1983 stå på Bonniers utgivningslista.) Ännu mera betydande var ett annat företag, *Sveriges handelskalender*. Den första årgången, redigerad av Rudolf Wall, utkom 1859 och var en jämförelsevis oansenlig oktavvolym, som endast kostade 4 rdr. (Handelskalendern utvecklades till en av förlagets hörnpelare och gavs ut av Bonniers under mer än 140 år.)

Till denna period hör även ett stort antal förlagsföretag, till vilka B själv tog initiativet liksom oftast personligen lade handen vid beträffande den tekniska och illustrativa utstyrseln. Här må nämnas: *Illustrerad Sverige*, det första försöket att utge en handbok för resande i vårt land efter Bædekers mönster, Herman Hofbergs *Svenskt biografiskt handlexikon*, den stora samlingen *Bibliotek för resebeskrifningar*, vari ingick Stanleys, Payers, Bakers, Nansens, Sven Hedins och många andras berömda reseskildringar, m m.

Med 1880-talet började en livlig verksamhet inom den svenska litteraturen, och det i nära förbindelse med det Bonnierska förlaget. Redan 1877 hade B förlagt det första, mera betydande arbete, med vilket Strindberg framträdde inför publiken eller *Från Fjärdingen och Svartbäcken*, och även sedermera blev det företrädesvis B, som förlade Strindbergs arbeten, fastän deras förbindelser då och då avbröts p g a Strindbergs sjukliga misstänksamhet. Strax innan Strindberg dog, överlät han till Bonniers förlagsrätten till sina *Samlade skrifter*. Att räkna upp de övriga författare, som 1880- och 1890-talen utgavs på B:s förlag vore nästan detsamma som att förteckna alla då framträdande skriftställare. Här kan det vara nog att nämna Verner von Heidenstam, Oscar Levertin, Gustaf Fröding, Selma Lagerlöf, Tor Hedberg, Ellen Key, Hjalmar Söderberg, Ola Hansson, August Bondeson, Ernst Lundquist, Gustaf af Geijerstam, Karl August Tavaststjerna, Anne-Charlotte Leffler, Ernst Ahlgren (Victoria Benedictsson), Axel Lundegård, Anna Wahlenberg, Matilda Roos, Sophie Elkan, Matilda Mallings.

B var särskilt förläggare för det radikala unga Sverige, vilket sammanhängde med, att både Albert och sonen Karl Otto B hade en avgjort liberal läggning, men även med deras uppfattning av en förläggares uppgift. Denne kan antingen betrakta sig såsom en domare över litteraturen, så att han blott ger ut arbeten vilkas tendens han själv gillar, eller ock blott såsom en spridare av litteraturen utan rättighet att föreskriva författaren några lagar. B hyllade den senare meningen, och blev även därigenom invecklad i stridigheterna kring Strindbergs *Giftas* (1884) och Frödings *Stänk och flikar* (1896) och, i samband med agitationen mot *Giftas*, i en häftig strid inom den svenska bokförlägarvärlden.

1843 hade de mera betydande av de svenska förläggarna sammanslutit sig till Svenska förlags-föreningen (från 1853 Svenska bokförläggareföreningen); i denna ingick kort därefter även B, ehuru visserligen med den lägsta förlagssumman – det sammanlagda boklåspriset på hans förlagsartiklar steg då ej till mer än 20 riksdaler och 8 skilling banko. 1877 hade han emellertid avancerat till föreningens ordförande. Men några år därefter yppade sig starka motsatser inom sammanslutningen. De båda ledande, B och chefen för P A Norstedt & söner Gustaf Holm, var mycket olika. Holm var, åtminstone litterärt, starkt konservativ, och inget av den nya skolans arbeten hade utkommit på hans förlag.

Efter att B utgivit *Giftas* följde ett tryckfrihetsåtal. Strindberg blev visserligen frikänd, men i pressen uppstod en våldsam diskussion, varvid förläggaren häftigt anfölls från konservativt håll. En dyning av denna strid kan spåras i föreningens diplomatiskt avfattade protokoll 1885. B omvaldes nämligen icke till ordförande, utan i stället utsågs Erik Wilhelm Wallin. Då denne avsåg sig, företogs nytt val, varvid B och Frans Beijer erhöi lika röstetal, och först efter lottning segrade B. Detta var emellertid blott en förpostfäkting, och 1887 brast striden ut på fullt allvar.

I början av året hölls den Verdandidiskussion i Uppsala, som – jämte den följande processen – satte alla sinnen i jäsning, och vid samma tid utkom Johan Personnes bok *Strindberglitteraturen*, som direkt vände sig mot Strindbergs förläggare. Den 4 april

1887 inlämnade då elva förläggarfirmer med P A Norstedt & söner i spetsen en skrivelse till föreningen, vari de utan att ange någon orsak anmälde sitt utträde. Såsom ordförande svarade B lugnt och värdigt och förklarade bl a att han icke ville undersöka om mera personliga motiv kunde ligga bakom detta steg. Samtidigt yttrade han, att han hade tänkt att redan vid sammanträdet avsäga sig ordförandeposten men att han därifrån blivit enträget avrådd. Men längre än till höstsammanträdet ville han ej föra ordförandeklubban. Följden av denna schism, som utan tvivel berodde på konservativ ovilja mot B, var att Sverige nu fick två bokförläggareföreningar. Den nya föreningen blev bestående under 25 år, men sedan de bägge motståndarna avlidit, sammanslogs föreningarna åter 1912.

Vid B:s frånfälle skrev en av hans äldsta vänner, Frans Hedberg, om honom: "Frisinnad som han själv var, räddes han aldrig för att låta sina tryckpressar sprida frisinade åsikter och djärva meningar, och de bägge tryckfrihetsåtal, som drabbade honom för Strindbergs och Frödings arbeten, förskaffade honom visserligen många obehag, men de kunde icke rubba hans åsikt att förläggaren är spridare och icke domare. Det korsfästskri, som vid båda dessa tillfällen emot honom höjdes av åtskilliga ovanligt sedligt sinnade konkurrenter, kunde icke störa hans jämnmod." – Till B:s minne stiftade hans arvingar 1901 Albert Bonniers stipendiefond för svenska författare med ett kapital av 150 000 kr, varav årliga räntan skall "användas till understöd åt på svenskt språk skrivande skönlitterära författare av talang".

Handl:ar efter B i Albert Bonniers förlags arkiv, Centrum för näringslivshistoria. Stort antal brev från B i KB (bl a många till Alfred Dalin, Viktor Rydberg, Karl Warburg).

Henrik Schück (1925, artikeln är förkortad)

Pontus Fürstenberg, f 5 okt 1827 i Gbg, Mosaiska, d 10 april 1902 där. Föräldrar: grosshandlaren Levy F o Rosa Warburg. Delägare i firman L Fürstenberg & Co, Gbg,

53–81, burskap som handlande där 26 okt 60, fullm i fabriksfören 60–63 o 68–73, led av handels- o sjöfartsnämnden 73–84, av stadsfullm 69–90, led av styr för Gbgs museum 83–02, led av ett flertal styr:er o kommittéer i Gbg. Konstsamlare, donator. – HedLFrKA 1885, LVVS 1898, fil hedersdr i Lund 31 maj s å.

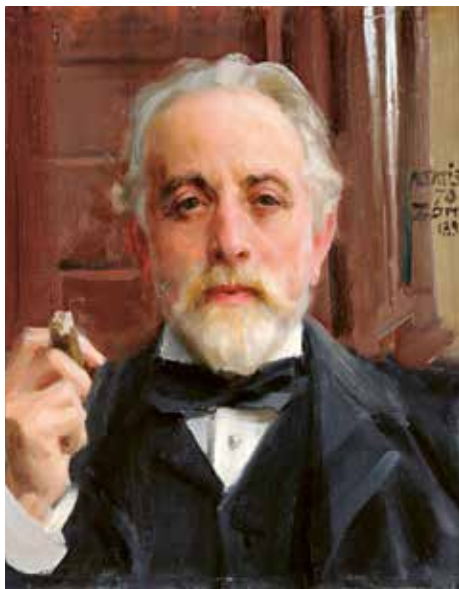
G 31 maj 1880 i Gbg, Mosaiska, m Göthilda Charlotta Magnus, f 1 nov 1837 där, d 7 dec 1901 där, dotter till grosshandlaren Eduard M o Rachel Jacobsson.

Sitt konstintresse hade F röjt redan tidigare, men först efter giftermålet 1880 med Göthilda Magnus, som förde flera miljoner med sig i boet, kunde han utveckla ett mecenatskap i stor stil. Framförallt intresserade sig F och hans hustru för den konstnärsgeneration, som under beteckningen Opponenterna gick till storms mot den konservativa Konstakademien. F förvärvade många av epokens förnämsta verk för sin samling, vilken i mitten av 1880-talet växt sig så stor att han måste bygga ett särskilt galleri för att förvara den. Per Hasselberg svarade för den påkostade skulpturala infattningen, som symboliserande tidens framstegstro. 1885 öppnades Fürstenbergska galleriet för allmänheten.

Uppriktigheten i F:s beundran för Opponenternas konst var utan tvivel äkta, men i konstpolitiska frågor följde han ofta en annan och mera konciliant väg än sina radikala konstnärsvänner, vilket bl a visade sig, då han 1885 till deras förtrytelse accepterade ett erbjudande om hedersledamotskap i Konstakademien.

Sina kulturella intressen dokumenterade F inte bara genom de förvärv och beställningar han gjorde till sitt galleri. Han deltog även aktivt i Göteborgs museums verksamhet bl a som ledamot av inköpsnämnden vid museets konstavdelning och var under flera år ordförande i stadens konstförening. Han medverkade även vid tillkomsten av byggnaden Valand (1886), varigenom Göteborgs musei rit- och målarskola erhöll tidsenliga lokaler.

Till lärare vid denna institution, vilken i dagligt tal kom att kallas Valand, utsågs 1886 på F:s initiativ Carl Larsson, som här fick ett tillfälle att i praktiken omsätta de fria skolprinciper, för vilka Opponenterna

PONTUS FÜRSTENBERG
Målning av Anders Zorn
Göteborgs konstmuseum

gått till strids. F synes för övrigt ha känt ansvar för Valandsläraarnas försörjning. Såväl Carl Larsson som Georg Pauli och Carl Wilhelmson erhöll beställningar av honom på muralmålningar för offentliga lokaler i Göteborg, vilket innebar en återupplivning av den dekorativa konsten i Sverige.

Vid sin bortgång testamenterade F en avsevärd del av sin förmögenhet, som översteg fyra miljoner kronor, till det allmänna. Göteborgs museum, som han redan tidigare understött genom donationer, erhöll hans konstgalleri som gåva. Sitt palatsliknande hus vid Brunnsparken, nuvarande Palace hotell, skänkte han till Göteborgs stad, som begagnade sig av rätten att sälja det. Detta väckte kritik, då man på sina håll ansåg, att konstsamlingen borde ha bevarats intakt i sin ursprungliga miljö.

Av köpeskillingen för huset, som var värderat till mer än en halv miljon kronor, skulle enligt testators önskan en tredjedel utgöra bidrag till uppförandet av ett konstmuseum i Göteborg eller till utvidgning och förbättring av de lokaler, inom vilka stadens konstsamlingar förvarades.

Pontus Fürstenberg gifte sig i tämligen mogen ålder med Göthilda Magnus, som medförde både förmögenhet och en stor fastighet vid Brunnsparken i centrala Göteborg. Där byggde de konstinresserade makarna upp ett galleri, det första privatgalleri som var öppet för allmänheten. Konsten köptes in från såväl den årliga Paris-salongen som direkt från olika konstnärer, som paret inte sällan blev goda vänner med. På de röda väggarna i galleriet hängde de många konstverken tätt. På Carl Larssons målning från 1885 ägnar sig Pontus Fürstenberg åt tidningsläsning medan Ernst Josephson är i färd med att avporträttera Göthilda Fürstenberg. Göteborgs konstmuseum.

Återstående två tredjedelar skulle gå till en efter svärfadern Eduard Magnus uppkallad musikfond för att främja musiklivet i Göteborg. I övrigt testamenterade F stora belopp till olika välgörande ändamål. De Fürstenbergiska donationerna möjliggjorde stiftandet av Göteborgs orkesterförening, tillkomsten av konserthuset på Heden och konstmuseet vid Götaplatsen. När Valand 1922 såldes, bidrog Fürstenbergiska donationsmedel också till att ge Göteborg en ny konsthall. Fürstenbergiska galleriet, som vid F:s död omfattade omkring 260 nummer svensk och utländsk konst, överfördes först till museibyggnaden i Ostindiska kompaniets gamla hus, varifrån det flyttades till det 1922 invigda Göteborgs konstmuseum. I de salar, där galleriet inrymts, ger den skulpturala infattningen och enstaka praktmöbler från Pontus och Göthilda F:s hem en antydning om den patriciermiljö, i vilken konstverken en gång haft sin plats.

F:s arkiv med omfattande brevsaml, samt handlar rör de F:ska konstsamlarna, i GUB. – Brev från F i KB o NM.

Kjell Hjern (1966)

Wilhelm Joel Josephson, f 26 juli 1827 i Sthlm, Mosaiska, d 1 juli 1917 där. Föräldrar: grosshandlaren Salomon J o Beata Levin. Handelsanställd i Sthlm o Gbg, grundade tillsammans med Wilhelm Bendix manufakturfirman Bendix, Josephson & Co i Sthlm 57, ensam innehavare 65–89, därefter kompanjon med John Salomon J.

G 28 okt 1860 i Norrköping m Emilie Josephina Marcus, f 12 sept 1839 där, d 27 okt 1907 i Sthlm, Mosaiska, dotter till urmakaren Aron M o Hanna Schlesinger.

Liksom många av tidens svenska judar inriktade sig Wilhelm J och två av hans äldre bröder på textilhandeln. Vid tretton år sattes han i brodern Semys manufakturaffär vid Brunkebergstorg, vid arton var han handelsbetjänt i en frändes affär i Göteborg. Nitton år gammal blev han resande i den stockholmska textilgrossistfirman H Schücks Enka, där hans bror August verkade och senare blev delägare. Då J vann

personlig uppskattning och lärde känna landets textildetaljister, mognade planen på egen grosshandel i branschen.

I kompanjonskap med Wilhelm Bendix etablerade J 1857 firman Bendix, Josephson & Co i Stockholm. Trots den påfrestande handelskrisen samma år vann firman snabbt framgång på blygsam nivå. Bendix var emellertid föga effektiv och utlöstes 1865 av J. I början fördes främst tyger, men från 1867 övergick J helt till korta varor, sybehör och dylikt och blev därmed föregångare i en förut knappast fristående specialbransch. Såväl hos de merendels utländska leverantörerna som hos den vitt spridda inhemska kundkretsen blev firman väl ansedd. På 1890-talet ökade omsättningen avsevärt. Kontorets flyttning 1890 från det

WILHELM OCH EMELIE JOSEPHSON
Målning av Carl Larsson
Foto Bukowski auktioner ab

klassiska affärsstråket Stora Nygatan till nedre Norrmalm, Regeringsgatan 11, och än mer satsningen på paketerade märkesvaror efter sonen Johns inträde som delägare markerade firmans utveckling. J deltog aktivt i ledningen ännu vid nära nittio år, särskilt i bokföringen.

J var liksom många i släkten mycket musikalisk och en god sångare. För sina döttrar och några jämnåriga ordnade J, som ville ha ett mer kulturbetonat flickskoleprogram än 1870-talets, en tid privatundervisning under Ellen Keys ledning. Inom den stora släktkretsen var han en omtänksam och sammanhållande kraft.

Brev från J i KB (bl a många till Anna J Thiel).

Tom Söderberg (1974)

Elias Heyman, f 29 dec 1829 i Gbg, Mosaiska, d 14 dec 1889 i Sthlm, Mosaiska. Föräldrar: handlanden Heyman Jacob H o Gustava Fredrika Schlesinger. Inskr vid LU 16 dec 48, med fil kand 17 dec 51, studier i anatomi vid Karol inst 52–53, med kand vid LU 26 april 55, med lic där 6 maj 57, kir mag 4 maj 59, avlade ämbetsprovet 23 maj 59, prakt läk i Gbg 62–78, led av stadsfullm i Gbg 67–74, disp pro gradu vid LU april 77, med dr där 1 juni 77, prof i allm hälsovårdslära vid Karol inst 31 maj 78, red för Hygiea 81–89, sekr i Helsevårdsfören i Sthlm 81, ordf där 88–89, ordf i Sv läkarsällsk 84–85. – LVVS 82.

G 1) 18 maj 1857 i Gbg, Mosaiska, m Hilda Paulina Magnus, f 6 jan 1836 där, d 4 dec 1863 där, dotter till grosshandlaren Moritz Lasarus M o Emelie Henriques; 2) 6 sept 1868 i Köpenhamn, Mosaiska, m Emma Rosalie Bendix, f 5 mars 1834 där, d 24 aug 1908 i Sthlm, Mosaiska, dotter till grosshandlaren Bentzen B o Eva Salomonsen.

Under sin göteborgstid, då H var en mycket anlitad och omtyckt läkare, ägnade han mycken tid åt studiet av hygien och dess praktiska tillämpning. Genom flera utrikes resor vidgade han ytterligare sina kunskaper inom detta område. Som kommunalman deltog han bl a i organisationen och övervakandet av Göteborgs hälsovårdsväsen.

ELIAS HEYMAN
Foto M Fürst
Judiska museet

H var som mosaisk trosbekännare vid denna tid förhindrad att söka stats-tjänst, men då den första svenska professuren i allmän hälsovårdslära inrättades vid Karolinska institutet 1878 hade detta hinder undanröjts genom en lagändring, och H blev den förste innehavaren av denna professur. Han hade dessförinnan 1877 disputerat på avhandlingen *Studier i allmän hälsovård*, grundade på Göteborgs mortalitetsförhållanden och skrivit om *Renhållningsväsendet i städer: ur hälsovårdens synpunkt*. Det ämne H företrädde var ej obligatoriskt vid läkarutbildningen, varför han inte i någon större utsträckning kom att fungera som akademisk lärare. Först 1889 föreskrev regeringen en två månaders praktisk kurs utan tentamen i allmän hälsovårdslära för med lic-examen. H, som ivrigt verkat här för, fick uppleva denna framgång men avled, innan de nya kurserna började.

Under sin tid som professor inrättade H såväl ett hygieniskt museum som ett hygieniskt laboratorium vid Karolinska institutet. Han satte sig in i de moderna vetenskapliga

metoderna inom hygien – innefattande såväl kemi som bakteriologi – vilka han tidigare ej haft möjlighet att ta del av. Hans författarverksamhet blev under stockholmsåren ganska omfattande; bl a publicerade han artiklar i *Hygiea* och *Helsovårdsföreningens i Stockholm förhandlingar*. H:s skrifter vittnar om ärliga studier och samvetsgrann forskning utan att dock redovisa några egentligen nya idéer och upptäckter. Som ett led i arbetet för en bättre hygien bildades 1880, med H som drivande kraft, Helsovårdsföreningen i Stockholm. H var mycket aktiv som föredragshållare inom denna förening, som ville arbeta för en förbättring av stadens sundhetsväsende och sprida kunskap om hälsovårdens betydelse. H anlätades också för en rad utredningar av viktiga sundhetsfrågor i olika svenska städer.

Britt-Mari Bergvall (1971)

THEODOR MANNHEIMER

Foto Aron Jonason
Göteborgs stadsmuseums arkiv

Noa Theodor Mannheimer, f 3 nov 1833 i Köpenhamn, Mosaiska, d 6 mars 1900 i Gbg, Mosaiska. Föräldrar: silkes- o klädeshandlanden Heiman M o Adelheid Bing. Anställd i firma Smidt & Le Maire i Köpenhamn, handelsbokhållare hos köpmann AL Pineus i Gbg sommaren 55–59, sv medborgare 4 jan 59, burskap som handlande i Gbg 15 juli 59, deläg i firma Pineus, Mannheimer & Co 59–64, VD o led av styr för Skandinaviska kreditab från 64, led av stadsfullm i Gbg 20 dec 70–76 o 20 dec 81–94, av styr för Bergslagens järnvägs ab från 72, v ordf där från 96, led av styr för Nora-Karlskoga järnvägsab från 74, ordf där från 90, led av bankkomm nov 81–dec 83, av styr för Grängesbergs gruvab 84–96, ordf i styr för Gbg-Hallands järnvägs ab från 85, led av styr för Gbg-Borås järnvägsab från 91, för Trafikab Grängesberg-Oxelösund från 96, för Örebro-Köpings järnvägsab från 97, för Borås-Alvesta järnvägs ab från 98.

G 30 maj 1858 i Köpenhamn (enl vb för Mosaiska, Gbg) m Hanne Meyer, f 22 okt 1835 där, Mosaiska, d 18 jan 1918 i Gbg, Mosaiska, dotter till grosshandlaren Alfred Jacob M o Sophie Melchior.

Theodor M:s namn är nära förknip-

pat med Skandinaviska kreditab som ursprungligen var tänkt att bli ett skandinaviskt-internationellt kreditinstitut, vilket genom aktieemissioner i utlandet skulle förmedla billigt kapital till skandinaviskt näringsliv. På grund av sviktande internationell konjunktur försvårades emellertid aktietecknandet, och projektet förändrades till att gälla en göteborgsk bank. Oscar Ekman blev ordförande i styrelsen för denna Sveriges första icke sedelutgivande aktiebank, och M erhöll posten som VD. M hade visserligen ingen tidigare erfarenhet av att leda en bank eller av bankverksamhet i vidare mening. Han hade dock som delägare i den havreexporterande firman Pineus, Mannheimer & Co sysslat med trasserings på utlandet, varit Skånes enskilda banks kommissionär i Göteborg och anlåtats av privatbanken i Köpenhamn. Med Ekmans stöd kunde M från 1864 bygga upp en central position åt sig och prägla Kreditab:s utveckling.

Som bankledare använde sig M redan under 1860-talet av för svensk bankhistoria

helt nya principer i avsikt att skapa en så välkonsoliderad bankrörelse som möjligt. Han blev pionjär på att etablera ett finmaskigt nät av förbindelser med utländska banker och bankirer. Skandinaviska kreditab blev därigenom den svenska bank som under 1800-talet hade de mest omfattande valutaaffärerna, utländsk växeldiskontering och lönsam arbitragehandel – innovationer som underlättade den snabba utvecklingen av Sveriges utrikeshandel.

De goda utländska kontakterna gav M möjlighet att framgångsrikt ägna sig åt emissionsaffärer i svenska utlånslån. Han blev den förste som organiserade ett utländskt konsortium för övertagande av ett statslån – 1864 års amorteringslån. Ett kontinuerligt rättesnöre för M som bankman blev att delta i emissionsaffärer, eftersom dessa gav provisioner och del av förräntningsmedel som de stora låntagarna – stat, järnvägsbolag, kommuner – behövde placera, innan de användes. Därigenom kunde banken öka sin utlåning utöver den nivå som begränsades av eget kapital och inlåning.

Etableringen av kontor i enbart de tre ledande handels- och industristäderna Göteborg, Stockholm (1865) och Norrköping (1868) blev en karaktäristisk profil för Kreditab. Kontorskoncentrationen, en av M:s maximer, medförde låga administrationskostnader. Tack vare en daglig korrespondens, från 1890-talets mitt förutbeställda telefonsamtal, mellan M och Henrik Davidson i Stockholm fungerade kontoren som om de varit ett. M var emellertid som göteborgskontorets chef i sista hand ansvarig för bankens likviditet, trots att stockholmsavdelningens rörelse var större än göteborgskontorets.

I Stockholm fick Skandinaviska kreditab tillgång till en inlåningsmarknad som kännetecknades av större tillgång på insättningsmedel än efterfrågan på krediter. Dessutom verkade M för att stockholmskontoret skulle bli landsortsbankernas clearingbank. Genom förmånligare kreditiv- och förräntningsvillkor övertog Kreditab successivt under 1860- och 1870-talen Stockholms enskilda banks tidigare roll som en bankernas bank. Därigenom erhöll M en utomordentligt stark ställning inom det svenska bankväsendet. Han kunde utan tyngande

kontorsrepresentation förfoga över bankförbindelser i hela landet, fick tillgång till landsortsbankernas inlåningsöverskott för kreditgivning och erhöll möjligheter att genom dem också emittera obligationer och ombesörja deras utlandstransaktioner, vilket gav goda provisioner och gjorde Kreditab till landets ledande emissionsbank och den med de mest omfattande utlandsförbindelserna.

De nydanande åtgärderna i M:s verksamhet som bankledare stärkte Skandinaviska kreditab:s rörelseresultat, likviditet och soliditet. Den senare var så god att banken passerade genom 1878–79 års kris utan förluster och förbättrade ytterligare sin ställning under 1880-talet, ett decennium som för svenskt bankväsen i stort präglades av stagnation.

M inriktade sin kreditgivning på stora, säkra, korta och vinstgivande lån. Hans utlåning kännetecknades av ett minimum av risktagande och förutsatte en förmåga att säga nej och vägra låna ut goda pengar med risk att därigenom få dåliga tillbaka. ”Men försiktigheten och kostnadsmedvetenheten kompletterades av andra inslag i företagsledningen: stor uppslagsrikedom och anpassningsförmåga, intensiv energi och uthållighet och ett nästan glädjefyllt intresse för att göra affärer”. Hårdhet mot kunder som visade tendenser att förvandla sina krediter till stående lån var ett utmärkande drag i M:s kreditpolitik, men detta hindrade honom inte från att bistå ”sådana företagare som utan egen förskyllan hade råkat i ekonomiska svårigheter”.

M utvecklade Skandinaviska kreditab till en industribank med markant inriktning på storföretag. Vid göteborgskontoret beviljade M under 1860- och 1870-talen lån till de lokala handelshusen, vilka i sin tur var förläggare eller ägare till industrier. Med en sådan indirekt kreditgivning löpte banken mindre risk att tvingas överta svårrealiserbara säkerheter under konjunktursvackor. Under 1880- och 1890-talen övergavs denna extrema försiktighet, och M beviljade lån till framför allt textilindustrin och verkstadsindustrin inom Göteborg samt till järnbruk, sågverk och massaindustrier i Bergslagen och Värmland, vilka ägdes av göteborgsföretag. M:s kreditgivning var som regel mo-

dest i förhållande till företagens storlek och ägarnas förmögenhet. Han tog emellertid också företagsskapande initiativ, som antingen fick stor regional betydelse eller ledde till bärkraftiga och utvecklingsdugliga företag. Organiserandet av järnvägar och deltagandet i Grängesbergsbolagets uppbyggnad var exempel på dessa båda handlingslinjer.

M deltog aktivt i emitterandet av flera järnvägsbånen i början av 1870-talet: Nora-Karlskoga, Oxelösund-Flen-Västmanlands och inte minst Bergslagens järnvägs ab mellan Göteborg och Falun, som krävde 50 miljoner i anläggningskapital. När konjunkturen försämrades efter 1878 och under hela 1880-talet, blev det M:s uppgift att få dessa järnvägar lönsamma genom att sanera deras finanser. Genom konvertering av äldre lån till lägre räntesats blev bolagen i stånd att betala räntor och amorteringar på de nya obligationslånen. Successivt lyckades M med rekonstruktionerna, även om hans insatser aldrig fick samma gloria som den prestige sanering av exportföretag gav andra bankledare. För Göteborgs del var vidare stödet från M av stor betydelse för att järnvägar skulle kunna öppnas till Varberg (1888) och Borås (1894).

När Trafikab Grängesberg-Oxelösund (TGO) grundades 1896 med Sveriges då största aktiekapital, var det den största framgången i Kreditab:s historia. M:s insats låg i att han dels lyckades nå en uppgörelse med innehavarna av de tre järnvägar-nas obligationslån, som med hjälp av ett lån från Kreditab löstes in till 65 %, varefter bolagen slogs samman, dels bidrog till att den tidigare engelska aktiemajoriteten övergick i svenskt ägande; TGO:s aktiekapital blev över 21 milj.

M hade i 35 år ansvaret för utvecklingen av Skandinaviska kreditab, som 1900 expanderat till Sveriges näst största bank. Som bankman fick han dessutom stor betydelse för den göteborgska industrins finansiering, gjorde viktiga insatser för järnvägsnätets uppbyggnad i göteborgsregionen och tog aktiv del i grundandet av Grängesbergsbolaget.

Ingemar Nygren (1985)

Euphrosyne Abrahamson, f 24 mars 1836 i Sthlm, Mosaiska, d 7 febr 1869 i Gbg, Mosaiska. Föräldrar: handlanden John Leman o Emma Jacobson. Elev hos prof Julius Günther, uppträdde 1855 vid Kungl teatern, operadebut 16 maj 1855 som Pamina i "Trollflöjten", avböjde engagemang o begav sig till Paris där hon under tre års studier fullbordade sin utbildning hos prof G L Duprez, uppträdde samtidigt dels vid soirées i Parisersalongerna o i flera kyrkor, dels offentligt i Paris o i franska landsortsstäder, "prima donna assoluta" vid Kungl operan i Madrid med debut okt 1858 som donna Elvira i Verdis opera "Ernani", övergick till italienska operan i Wien o uppträdde där första gången 1 apr 1859 såsom Adalgisa i Bellinis opera "Norma"; lämnade scenen hösten 1859. – LMA 1868.

G 4 okt 1859 m grosshandlaren August Abrahamson, f 29 dec 1817 i Karlskrona, d 6 maj 1898 på Näs, Skallsjö, V Göt (Göteborgsposten 7 maj s å), son till köpmannen Aron Abramson och Fredrique Schlesinger.

A visade tidigt vokala och musikaliska anlag. Hennes debut på operan i Stockholm var en ovanlig framgång; i Paris, där hon fick tillfälle att uppträda bl a tillsammans med den världsbekanta Pauline Viardot-Garcia och vid en soirée "italienska operan", vid vilken den berömda skådespelerskan Adelaide Ristori medverkade, erhöll hon i pressen starka lovord för sin "stämmas bredd och behag" samt för "det dramatiska uttrycket i sång och spel". Hon uppmärksammades och uppmuntrades av ett flertal stora konstnärer, bland dem Pauline Viardot och tonsättarna Gioacchino Rossini och Giuseppe Verdi. I Madrid vann hon en glänsande framgång. Redan efter hennes första framträdande där förspådde man henne en bana liknande Jenny Linds, och i pressen yttrades bl a, att "det var en av dessa framgångar, som äro epokgörande på teatern" samt, att "man ej bevittnat en dylik entusiasm hos åhörarna på Kungliga teatern i Madrid alltsedan signora Pencos uppträdande". Utom i redan nämnda partier uppträdde hon i Madrid såsom Gilda i Verdis opera "Rigoletto", i Wien såsom Cherubin i Wolfgang Amade-

EUPHROSYNE ABRAHAMSON
Foto Unna & Höfferts ateljé
Musik- och teaterbiblioteket

us Mozarts ”Figaros bröllop”. – Efter sitt giftermål tillhörde A privatlivet, även om hon vid åtskilliga tillfällen lät höra sig inför offentligheten, såsom vid några av Harmoniska sällskapet i Stockholm givna konserter. I Göteborg, där hon och hennes man var bosatta, gjorde hon en anmärkningsvärd insats i musiklivet, i det att hon dels medverkade vid konserter, dels anordnade dylika, såsom de, vilka 1865 och 1868 gavs av hennes lärare Günther och tonsättaren Ivar Hallström, varvid programmen upptog bl a Hallströms körverk ”Blommornas undran” och ”Herr Hjalmar och skön Ingrid” samt arior, sjungna av A.

A var i Göteborg synnerligen uppburen som sångerska och avhållen som personlighet. I egenskap av en förmögen mans hustru utövade hon även en omfattande välgörenhet; på makarnas egendom Vänhem utanför staden upprättade hon en liten slöjdskola för traktens barn, vilket torde ha givit idén till den slöjdskola i stor stil, som hennes make sedermera upprättade å sin egendom Näs. Till hugfästade av hennes minne överlämnade han några månader efter hennes död till Musikaliska akademien en donation – under namn av ”Fru Euphrosyne Abrahamsons gåvofond” – å 25 000 kr, varav rätten skulle utgå till en eller flera av musikkonservatoriets sångelever, och genom vilken testator ville, såsom det heter i donationsbrevet, ”giva ett sant uttryck både åt andan av hennes sköna konst och åt böjelserna hos hennes ädla hjärta”.

A:s och hennes makes privata handl:ar ingår i August Abrahamsons stiftelses omfattande arkiv, RA Göteborg. Handl:ar efter A även i MA:s bibl och i UUB.

Karl Valentin (1918)

Artikeln om Euphrosyne Abrahamson var den första om en kvinna som publicerades i *Svenskt biografiskt lexikon*. Det var en kort artikel men genom den har hon blivit ihågkommen och under senare år har hon rönt viss uppmärksamhet. Ett exempel är en operamnolog, ”Mitt namn var Euphrosyne”, som framfördes på Näs slott hösten 2023 av operasångerskan Caroline Gentile, och även i Göteborg och Stockholm våren 2024.

Aron Jonason, f 29 nov 1838 i Gbg, Mo-saiska, d 20 dec 1914 där, Domk. Föräldrar: urfabrikören Ludvig Liebman Moses J o Merla Philipson. Elev vid Chalmersska slöjdskolan, avgångsex därifrån 57, medarb i Gbgs-posten dec 59–sept 96, drev fotografiateljé i Gbg 64–67 o 79–12, medarb i Morgonposten okt 96–07, i Gbgs morgonpost från 07. – Hovfotograf 87, Litt et art 95.

G 25 april 1879 i Gbg m Catharina (Karin) Dryselius, f 25 nov 1856 i Kalmar, d 30 mars 1923 i Alingsås, dotter till lantmätaren Bror Erland D o Gustava Lovén.

Efter att ha genomgått Chalmersska slöjdskolan ägnade sig J åt kontorsarbete men medarbetade samtidigt i tidskrifter, främst i *Tomtebisnen*, redigerad av Viktor Rydberg och J:s kusin Jonas Philipson och utgiven av bokhandlaren och bokförläggaren David Bonnier. Sin konstnärliga begåvning visade J genom att vid 18 års ålder rita vinjetten till denna tidskrift. Genom Bonnier, som även utgav *Göteborgsposten*, fick J 1859 anställning vid denna tidning i samband med att den blev daglig. I GP:s tjänst kvarstod han till 1896. Då tidningen detta år bytte ägare, övergick han till den av dess dittillsvarande redaktion grundade tidningen *Morgonposten*, från 1907 kallad *Göteborgs morgonpost*. Han tillhörde tidningarnas styrelser 1897–1910.

Som dagstidningsjournalist ägnade sig J åt de lokalbetonade nyheterna, som han behandlade i form av kåserier. Han uttryckte sig på ett oförargligt skämtsamt sätt och blev med tiden den främste företrädaren för den s k göteborgsvitsen. Till Axel Engdahls uppskattade revyer lämnade J bidrag även i bunden form. Som festtalare framträdde han ofta, framför allt i ordenssällskapet Göta Par Bricole.

J kom tidigt att intressera sig för fotografikonsten. Tillsammans med en äldre syster för han 1864 till Köpenhamn, där båda lärde sig fotografera hos den kända fotografifirman Budtz Müller. Därefter begav sig J till Tyskland för att komplettera sina kunskaper och öppnade efter återkomsten till Göteborg en fotoateljé med system som medhjälpare. Då hon tre år senare gifte sig, fick J svårt att hitta någon duglig ersättare. Han blev därför tvungen att lägga ner fotografiverksamheten, som först 1879 återupp-

ARON JONASON. Efter att ha genomgått Chalmers slöjdskola fick Jonason anställning vid olika tidningar, vari han ofta uttryckte sig i kåseriform. Hans älskvärda skämtsamhet och fäbless för ordlekar blev uppskattade och gjorde honom med tiden till en av landets mest namnkunniga skämtare, både vittbekant – och vitsbekant. "Storvitsiren" Jonason roade också det kungliga sällskapet ombord på Drott om somrarna. Oscar II sägs en gång ha frågat honom vad det var för fåglar som kretsade kring fartyget och fick då svaret att det var en musikalisk fågel, "en måz-art". "Idag blixtrar du verkligen", konstaterade kungen varvid Jonason replikerade: "Ja, blixtrar den ene så åscar den andre." Teckning av Albert Engström. Ur Sven Schånberg, Sällsamheter i Göteborg (1985).

Då Jonason blev hovfotograf var han redan en av Göteborgs mest kända fotografer, ägare till en praktfull ateljé på Södra Hamngatan. Här ses Oscar II omgiven av sjöofficerare ombord på Drott. R Nissens samling, Marinmuseum.

togs. J företog regelbundet studieresor till utlandet för att tillgodogöra sig nya metoder inom fotografien. Han spred sedan kännedom om dessa i fotopressen, framför allt i det då ledande organet *Fotografisk tidskrift*.

Då kung Oscar II på sommaren 1887 skulle besöka Marstrand och passerade Göteborg på chefsfartyget Drott, beställdes J ombord för att ta ett grupp fotografi. Han var mycket snabb med leveransen, och då fotografiet blev lyckat, utnämndes han till hovfotograf. Vänskapen mellan kungen och J bestod intill den förres död 1907. Varje år då kungen vistades i Marstrand förlade J sin verksamhet dit, där han hade en filialateljé. Reportagen från dessa årligen återkommande sommarbesök samlade han i fotoalbum. De bästa fotografierna utgav J i bokform. Hans bilder illustrerar bokverk som *Kungasånger i Marstrand* av Mathias Lehman (1931), *Från gamle kungens tid* av A Lewenhaupt (1939) och *Människor i sommarstad* av Claes Krantz (1945). J utgav även boken *Göteborgsluft*, huvudsakligen inne-

hållande tal hållna vid högtidliga tillfällen och i ordenssällskap. Kung Oscar, som i hög grad uppskattade J både som fotograf, festarrangör, talare, vitsmakare och skribent, tilldelade honom 1895 medaljen Litteris et artibus och utnämnde honom 1907 till riddare av Vasaorden. J kallades på sin 75-årsdag 1913 till hedersledamot i yrkessammanslutningen Svenska fotografernas förbund, och Fotografiska föreningen tilldelade honom sin högsta utmärkelse, Adelsköldska medaljen.

J:s arkiv i GUB. Brev från J i KB.

Harald Althin (1974)

Alfred Philip Levertin, f 29 juni 1843 i Sthlm, Mosaiska, d 31 dec 1919 där. Föräldrar: med dr Jakob L o Beate Charlotte Philipson. Inskr vid UU 18 maj 61, med fil kand 14 sept 64, med kand 31 maj 70, med

ALFRED LEVERTIN
Foto H Osti
Blekinge museum

lic vid KI 25 febr 74, leg läk 27 febr 74, disp vid KI 29 maj 75, assistent vid G Zanders mediko-mekaniska inst i Sthlm 76–84, med dr vid UU 6 sept 77, förest för Gbgs mediko-mekaniska inst 1 okt–31 dec 78, för Östermalms mediko-mekaniska inst 15 jan 85–03, doc i balneologi vid KI 24 febr 93, ordf i Sv läkare-sällsk 98–99, i Sv kurortsfören febr 00–09, avd:förest vid Zanderska mediko-mekaniska inst 03–19, under somrarna läkare vid brunnar o badorter: Medevi hälsobrunn 76–79 o 93–04, Marstrands havskuranst 80, Arvidsvik, Koön, där, 80–82, Varberg 83–93, Ystad 05–10, Värmlands Eda 11, Gustafsberg, Uddevalla, 12 o Tulseboda, Blek, 14.

G 8 dec 1876 i Gbg, Mosaika, m Amalia Louise Valentin, f 18 jan 1855 där, d 8 nov 1934 i Sthlm, Hedv El, dotter till grosshandlaren Isak Philip V o Rosa Valentin.

Släkten L uppges härstamma från Leewarden i Friesland och kom via Altona till Sverige. Alfred L:s farfar Jacob Levin L,

gift med sin kusin Sophie Lamm, inflyttade till Stockholm 1793 och blev grosshandlare där. L:s far var från 1837 praktiserande läkare i Stockholm och blev ordförande för Mosaika församlingen.

Under L:s studieår och första tid som läkare var balneologin en modevåg inom den europeiska läkekonsten. Genom studier dels av olika vattens och badformers inverkan på friska och sjuka, dels av klimatets och olika levnadsreglers (dietetik i dess vidare mening) betydelse, ville man skapa en vetenskaplig grund för verksamheten vid kur- och badorter. I vårt land tillkom gymnastiken som ett arv från Per Henrik Ling och från dem som utformade den så kallade svenska sjukgymnastiken. Denna hade en speciell gren i Gustaf Zanders mediko-mekaniska gymnastik. Sjukgymnasten ersattes vid den med olika apparater med vilka patienterna övade muskler och leder. L var i åtta år Zanders assistent och sysslade sedan med denna då världsberömda terapi. Bad- och vattenterapi lärde han sig av Carl Curman.

Under nära 30 år var L om somrarna läkare vid olika kurorter. Han höll styvt på att dessa var platser för sjuka människor och att verksamheten skulle ledas av läkare. Badandet, brunnsdrickningen och dieten skulle noga regleras. För att skapa samverkan och sammanhållning bland anstalterna grundade han 1900 Svenska kurortsföreningen och var i tio år dess ordförande. Järnvägar och ångbåtar hade gjort det enkelt att resa, och kur- och badorter hade under L:s levnad en glanstid, i mycket en följd av L:s propaganda i tal och skrift och hans personliga inflytande hos ett normgivande klientel. Men läkarvetenskapen gick andra vägar, och balneologin var vid L:s bortgång en passerad epok.

L:s far behandlade i skrift Svenska läkaresällskapets historia under dess första 50 år, och för L var sambandet med förgångnen tid levande. Vad han än skrev, inledde han med en utförlig historisk bakgrund. Han utgav 1883 ett större arbete om *Svenska brunnar och bad* och ägnade flera småskrifter åt balneologiska ämnen. Genealogi och biografi blev hans stora intressen. Han gav ut porträttmatriklar över läkare och Sällskapet Idun samt var medredaktör för *Sveri-*

ges apotekarhistoria. Hans arbete med Stockholms nations studenter 1679–1799 var ”en kärleksgärning åt en nation, som skänkt mig så mycken glädje”. ”Jag pysslar dagligen med släktforskning, är som en igel och släpper ej taget”. Skall man döma av de bevarade arbetsanteckningarna hade L mer intresse för data än för personligheter.

Det glada nationslivet under 1860-talet värmdes L:s minne, och han förblev ung och studentikos. I föreningar och sällskap njöt han av vänskap och godmodig kamratlig skämtan. I ordenssällskapet SHT:s stockholmsloge (under ordensnamnet Schajas) tillhörde han i många år de ledande; gärna offrade han tid och arbete för vännernas glädje, lika förtjust när skämtets pilar träffade honom själv.

L:s arkiv (över 900 brev, arbetsmaterial, ms m m) i KB. L:s biogr anteckningar rör Sthlms nations medlemmar 1679–1799 i Sthlms nations arkiv i UUB. – Strödda brev från L i GUB, KB, KI, LUB o UUB.

Lars Öberg (1979)

Oscar Ludvig Lamm, f 8 juni 1848 i Sthlm, Mosaiska, d 24 sept 1930 där, Engelbr. Föräldrar: grosshandlaren Ludvig L o Fanny Goldschmidt. Studentex vid Sthlms lyceum vt 66, brukselev vid Älvsbacka, Värml, 66–67, inskr vid UU 20 sept 67, ex till bergsstaten där ht 73, extra elev vid bergsskolan i Sthlm 73–74, föreståndare för masugnar o kanongjuteri i Finspång 74–76, studieresor till Tyskland, Österrike, Frankrike o England 76–77, innehade kemiskt laboratorium i Sthlm 77–78, delägare i (tills med Gustaf de Laval) o chef för firma Oscar Lamm jr 78–83, VD för ab Separator 83–86, för ab Atlas (Nya ab Atlas från 91) 87–09 (ordf i styr 87–17), led av styr för Bostads ab Holmia 96–30, för ab Diesels motorer, Sickla, Nacka, 98–17, för Sv teknologfören 02–04 (ordf 04), v ordf i Sveriges verkstadsfören 05, överrevisor vid SJ 11–18, ordf i styr för Sthlms stads mek verkstadsskola 12–19, för ab Norrby gjuteri, Sundbyberg, 13–17, led av styr för McIntosh & Seymour Corporation, Auburn, NY, 13, för ab Atlas Diesel från 17 (ordf 17–18), ordf i nämnden för lär-

lingsskolan o förbered verkstadsskolan för mekaniker 20.

G 20 mars 1887 i Hamburg, Tyskland, m Louise (Lili) Lipschütz, f 20 jan 1867 där, d 3 juni 1955 i Sthlm, Engelbr, dotter till grosshandlaren Louis L o Rosalie Merzbach.

Oscar L anställdes 1874 av patron Carl Ekman vid Finspongs jern- och styckebruk som föreståndare för masugnarna och kanongjuteriet. Redan här uppmärksammades hans duglighet och energi, och med Kommerskollegii stipendium gjorde han 1876 en ettårig studieresa i Tyskland, Österrike, Frankrike och England. Våren 1877 inrättade L i Stockholm ett laboratorium för mineralanalyser och började verka som bergsteknisk konsult. Efter nyår 1878 tog han del av Gustaf de Laval's separatorexperiment. Han trodde på de kommersiella möjligheterna och antog de Laval till kompanjon i firma Oscar Lamm jr. L var affärschef och finansiär, medan de Laval bidrog med uppfinningen och dess utveckling.

L behövde sin fars ekonomiska stöd men måste först visa upp en färdig separator, vilken han lät tillverka trots de Laval's protester. ”Time is money och risken tar jag”, sade L. Första exemplaret var också behäftat med fel, men fadern blev intresserad, och de Laval kunde fortsätta experimenten. Den 3 juli 1878 erhöles första patentet. Dessutom kunde L få stor kredit av farbrodern Jacques vid Ludvigsbergs mekaniska verkstad, där han beställde 12 förbättrade separatorer.

1878 hade rörelsekapitalet förbrukats på patent och experiment, medan försäljningsintäkter ännu ej influtit. Fadern ville ej riskera mer kapital varför L intresserade bergsingenjör Gustaf Ulff att inträda i rörelsen med 4 000 kronor i insats. L band de Laval ytterligare med ett kontrakt, av denne uppfattat som ett misstroende, varefter de Laval's patent överläts på firman.

Det gällde att snabbt driva upp försäljningen på stor bredd. En resande antogs 1879 för Sverige, och L koncentrerade sig på utlandet. Separatorer utplacerades för demonstration, och L deltog under året i sju utställningar, bl a i Kilburn, England, där nyheten observerades av direktör Jacob Boeke, Groningen, som blev generalagent för Holland (firma Boeke & Huidekooper). Un-

OSCAR LAMM
Okänd fotograf
Atlas Copco Group

der 1880 lyckades L bilda ett nät av agenter i åtskilliga länder. I Tyskland blev efter patentprocess Bergedorfer Eisenwerk ensamförsäljare men sålde även till Österrike och Schweiz. I Sverige antogs från 1881 Carl Jacobsen i Stockholm för mellersta och norra delen (genom filial i Helsingfors även för Finland) och Carl Holmberg i Lund och G Bolander & Co i Göteborg för södra delen.

Lantbrukarnas mistroende mot separatorn började vika, och 1880 såldes 116 stycken. L lät uppföra separatorfabrik på sin tomt kvarteret Roddaren 7 vid Inedal på Kungsholmen och hyrde under tiden lokaler i Gundbergska fabriken, Reparebansgatan (senare Fleminggatan) 8. Från Ludvigsberg erhöles stommar och utväxlingar, Gundbergs utförde kulpressningar och levererade bleckkärl men allt övrigt och monteringen gjordes nu i egen verkstad. I april 1881 började verksamheten på Inedal, där 20 arbetare tillverkade 50 separatorer i månaden. 1882 fanns 42 arbetare, 3 resemonter, 1 mejerska och 1 kontorist. För att introducera separatorn på världsmarknaden hade L t o m 1882 deltagit i 42 utställningar i 12 länder. 1883 bildades ab Separator med 400 000 kr i aktiekapital, ägt ungefär till

hälften vardera av L och de Laval, vilka utgjorde styrelsen med L som VD och hans far som suppleant.

De Lavals uppfinningar emulsor (för fettämnestillsättning) och laktokrit (för fetthaltsbestämning) ville L ej exploatera, varför de Laval för egen räkning hyrde lokal hos Gundbergs och bildade ab Laktokrit 1885. Bolaget kunde dock ej drivas lönsamt, och de Laval begärde då att ab Separator skulle överta Laktokrits tillgångar och skulder. Detta ledde till en schism, varvid L och hans far 1886 lämnade ab Separator. Därefter begav sig L ut på resor på kontinenten för att söka andra möjligheter men erbjöds följande år av bankdirektör Knut Wallenberg att överta chefskapet efter Eduard Fränckel för ab Atlas, Torsgatan 5, Stockholm. Atlas hade specialiserat sig på järnvägsmateriel, men järnvägsnätet var i stort sett färdigt, och lågkonjunkturen gjorde situationen ohållbar. 1888 var den balanserade förlusten 571 000 kr.

En av L:s första åtgärder som VD var att lägga ner verkstäderna i Södertälje och Gävle och satsa på stockholmsverkstädernas modernisering och på ändrade tillverkningsprogram. Redan 1888 bildade han en avdelning för ångvärmeledning till sjukhus, kaserner, fabriker etc. Bolagets finansiella rekonstruktion genomförde ägaren, Stockholms enskilda bank, i samarbete med L. Nya ab Atlas bildades 1890 med en miljon i aktiekapital och började en mera kvalificerad tillverkning av bl a ånglok, ångmaskiner och järnkonstruktioner, varjämte värmeledningsavdelningen utvidgades. Järnvägsvagnar byggdes fortfarande (t o m 1911), och tillsammans med övriga vagn-tillverkare bildade L 1901 Vagnuthyrningsbolaget för att betjäna enskilda järnvägsbolag vid toppbelastningar. 1901 upptogs vid Atlas egen tillverkning av tryckluftsdrivna verktyg, från 1905 även bergborrmaskiner och kompressorer. Påverkad av moderns sociala engagemang verkade L för goda arbets- och bostadsförhållanden vid bolaget. 1891 införde han efter franskt mönster ett vinstandelssystem för de bästa arbetarna (upphörde 1907).

L var under ett 20-tal år bröderna Wallenbergs industriella rådgivare och liksom sin far en nära umgängesvän till familjen

Wallenberg. 1898 var L och Marcus Wallenberg i Augsburg för att överta Rudolf Diesels svenska patent (nr 5804) på den ännu ofullständiga dieselmotorn. Samma år konstituerades ab Diesels motorer med 300 000 kr i aktiekapital. Största aktieägare var L, Diesel samt Marcus och Knut Wallenberg med 50 000 kr vardera. Fabrik uppfördes vid Sickla station på Saltsjöbanan, men under tiden tillverkades landets första dieselmotorer vid Atlas, och en 50 hk motor levererades till ab Separator för elektrisk belysningsanläggning. L ingick i styrelsen, ingenjör John Schmidt från ab de Lavals ångturbin blev VD och 1900 anställdes Jonas Hesselman, som utförde ett betydelsefullt konstruktionsarbete. 1902 var Hesselman färdig med den första helt svenska dieselmotorn, men konkurrensen från gasmotorn var ännu stor. Fabriken utvidgades dock 1905, 1906 och 1909, då den stora verkstadshallen uppfördes (fördubblad 1912), och från 1906 gick ab Diesels motorer med vinst. 1905 grundade L och Marcus Wallenberg ab Marinmotor för Hesselmans första omkastbara tvåtaktsmotor, vilken öppnade ett nytt, vidsträckt fält för dieselmotorn.

1909, då L avgick som VD i Atlas, var tillverkningsvärdet ca 3 miljoner kronor, 380 arbetsmaskiner användes och ca 800 arbetare sysselsattes. L efterträddes av sin systerson Gunnar Jacobsson men kvarstod som mycket aktiv styrelseordförande. 1913 var han och Marcus Wallenberg i USA och organiserade tillverkning av svenska dieselmotorer hos McIntosh & Seymour Corporation i Auburn, N Y, i vilket bolag ab Diesels motorer blev delägare och L styrelseledamot. Samma år bildades ab Norrby gjuteri i Sundbyberg av Nya ab Atlas och ab Diesels motorer tillsammans, och de öppnade gemensamt försäljningskontor i Moskva. 1917 sammanslogs företagen till ab Atlas Diesel. L kvarstod som styrelseordf till 1918, då han avgick 70 år gammal.

L åtnjöt anseende som en av landets främsta industriledare, mångsidig, trygg och viljestark.

Delar av L:s arkiv i Tekn mus, Sthlm. – Brev från L i KB.

Rune Kjellander (1977)

Ernst Abraham Josephson, f 16 april 1851 i Sthlm, Mosaiska, d 22 nov 1906 där. Föräldrar: grosshandlaren Ferdinand Semy J o Gustafva Jacobsson. Elev vid FrKA:s principskola 67, vid FrKA 68–76, studieresa till Norge sommaren 72, till Paris via Köpenhamn o Tyskland nov 73–hösten 74, elev till J L Gérôme vid École des Beaux-Arts i Paris 74, deltog i Leopold Loewenstams etsningskurs i Sthlm 75, studieresor till Köpenhamn, Paris, Holland, Tyskland o Italien 76–sommaren 79, hade egen ateljé i Paris 79–88, resa till Spanien o Tanger hösten 81–82, till Köpenhamn, Sverige o Norge 83–våren 86, sjukhusvistelse i Uppsala hösten 88–89, bosatt i Sthlm från 89. – Ogift.

Ernst J växte upp i en till härstamning och trosbekännelse judisk familj, som emellertid redan i generationer levit i Sverige och var helt inlemmad i svenskt kulturliv. Hans uppväxt var till det yttre konfliktlös i ett Stockholm, som han omfattade med starka hemortskänslor. Hans far skildras som vek och känslig, ambitiös som affärsman och med musikaliska intressen, hans mor som viljestark och präglad av allvarlig idealitet. Då J var tio år gick hans far bort. Det har ansetts, att han till en viss grad blev präglad av att han därigenom kom att växa upp bland idel kvinnor: mor, tre systrar, trojänarinnan och tidvis även guvernant och en älskad farmor. Hans senare ömtålighet och beroende av känslöbindningar skulle därigenom ha förstärkts. Hur därmed än förhöll sig, så förefaller J:s barndom ha varit en lycklig tid, då han fick utveckla intressen och talanger inom ramen för en begränsad men solid ekonomi, samtidigt som han bibragtes en allvarlig, men inte bigott, religiöst grundad moral. Då han valde att vid 16 års ålder lämna Nya förberedande elementarskolan för att helt inrikta sig på en konstnärlig utbildning, fick detta tydligen ske utan motstånd från familjen.

J genomgick en traditionell utbildning vid Konstakademien, med dess grundläggande, ganska mekaniska teckningsundervisning efter förlagor, gipser, slutligen efter levande modell, befordran till målarskolan och så småningom tävlan via prisämnen om medaljer och stipendier. Först 1874 lämnade han definitivt akademien och hade under

tiden haft många och växlande lärare, av vilka Johan Christoffer Boklund och August Malmström betytt mest. Jämt akademistudierna sökte J också på annat sätt utveckla sina anlag och erfarenheter, främst genom sommarresor till intressanta trakter, där man kunde göra landskaps- och figurstudier, och sällade sig till de många, som i sådant syfte for till Mariefred och Gripsholm. Därifrån har han gjort åtskilliga interiörstudier, som förräder en påtaglig talang, ibland med figurstaffage. Somrarna 1869–71 återfinns han på denna plats, men 1871 gör han också en sommarutflykt till Visby, ditlockad av sin bästa vän från skolåren, Jakob Hägg. I vänskapen till denne begåvade musiker vill man gärna se något signifikativt. Redan under dessa ungdomsår ger sig J:s påtagliga musikaliska begåvning till känna, även om det inte förefaller som han någonsin tvekat om vilken konstgren som skulle bli hans. På samma sätt söker sig hans skiftande sinnesstämmningar spontant utlopp i dikt under akademiåren, något som blev karaktäristiskt för honom under hela livet.

Så småningom sökte sig J längre bort, även om han fortfarande höll sig till trakter, som sedan länge varit resmål för artisterna. Han for sålunda 1872 till Norge och 1873 till Dalarna. Av dessa utflykter skulle den norska sätta betydelsefulla spår. Hans konstnärliga färdigheter tillät honom nu att i studieskissens form göra fullgångna konstverk. Från en fotvandring genom Numedalen, Sætedalen och Telemarken, delvis förtagen i sällskap med den norske akademikamraten Wilhelm Peters, finns åtskilliga studier bevarade i olja och blyerts efter allmogeinteriorer och folktyper. Viktigare var att han i Eggedal mötte ett forslandskap, som starkt stimulerade hans fantasi och som han tydligt redan vid detta första besök associerade med folktrons näckengestalt. Han skriver en dikt om forsen, näcken och den gosse, som var han själv, vilken har betraktats som en nyckel vid tolkningen av de många näckengestalter, som skulle bilda en tyngdpunkt i hans mannaålders verk. Men än hade han uppenbarligen ingen avsikt att måla denna mytiska gestalt.

Sina norska studier använde J efter återkomsten till Stockholm till att måla allmogegenre och har att döma av skissböcker-

na också försökt sig på kompositioner med fornnordiska sagomotiv. Efter hemkomsten från Dalarna begav han sig på sin första utlandsresa i sällskap med Severin Nilsson. På vägen upplevde han Köpenhamn, Lübeck, Berlin, Dresden, Köln, Düsseldorf, Bryssel etc men målet var Paris. Där skrev han in sig på École des Beaux-Arts med Gérôme som lärare, men mest tycks han ha studerat museer och utställningar. Han talar om Rembrandt, Tizian, Delacroix, Courbet, Corot, Daubigny, Decamps och många flera. Omtumlad av intryck återvände han för att tillbringa sommaren hos sin syster Hilma Marcus på Värmdön och återupptog på hösten sina akademistudier. På ett par porträtt, bl a av Jakob Hägg och systern Walfrida, kan man avläsa vad resan betytt i form av mognad och klarhet i den konstnärliga synen och också i fråga om teknisk skicklighet.

På akademien gav J sig i kast med de stora uppgifter, som förväntades av de mest försigkomna eleverna, d v s figurrika historiekompositioner. Med "Gustav Vasa anklagar Peder Sunnanväder" tävlade han förgäves om guldmedaljen, men med nästa prisämne, "Sten Sture d ä befriar danska drottningen Kristina ur hennes fängelse i Vadstena kloster", erövrade han den åtrådade utmärkelsen, som indirekt också betydde ett akademistipendium. Hans akademiår hade alltså krönts med framgång, och han hade dokumenterat sin begåvning och förmåga att genomföra en komplicerad uppgift. För en senare tids ögon är dock den samtidigt utförda lilla intima, färgskimrande "Vid pianot" ett bättre bevis på hans färdiga konstnärskap.

Självfallet vände J sig nu åter till utlandet för fortsatt förkovran. Hösten 1876 tillbringade han i Holland, huvudsakligen i Amsterdam, där Rembrandt blev den stora upplevelsen. Han var ju ingen ny bekantskap, men det är det koncentrerade studiet av mästaren, bl a genom kopiering, som nu grundlade det lärjungeförhållande som skulle vara livet ut. Därmed avstängde han sig inte för lärdomar från andra, men med Rembrandt som färgkonstnär, tecknare och inte minst människa kände han en samhörighet som gjorde inspirationsflödet ständigt återkommande.

ERNST JOSEPHSON
Porträtt av Axel Borg
Nationalmuseum

J fick vid detta Hollandsbesök inte endast tillfälle till fördjupat studium utan också till praktisk tillämpning i form av en porträttbeställning av en ung flicka, som skulle målas i 1600-talsdräkt. Hennes namn var Ketty Rindskopf. Resultatet av sittningarna blev inte endast ett lovordat porträtt utan också en djup förälskelse från J:s sida. Möjligen var böjelsen inte besvarad av den endast adertonåriga modellen; i varje fall avstod J från att söka ett verkligt närmande, som det har antagits på grund av en venerisk smitta, som han ådragit sig före avresan från Stockholm. Förälskelsen och det av en eller annan orsak nödvungna avståndet från den dyrkade satte emellertid under årtal spår i dikt och i förtroliga brev. Ängesten över hans hemlighållna, "skamliga" sjukdom, i hans egna ögon resultatet av ett moraliskt nederlag, förföljde honom hela livet.

I februari 1877 fortsattes studieresan till Italien. J vistades framför allt i Florens och Rom men besökte också Venedig och andra konststäder. Målmedvetet studerade och kopierade han de stora renässansmästarna, och i de två kompositioner, som blev hans huvudsakliga, självständiga arbetsfrukter, "Saul och David" och "Faun och nymf", ser man tydligt resultatet i form av en idealiserande hållning och en strävan mot den praktfulla, genomarbetade ytan. I Italien började J för första gången känna av ekonomiska svårigheter. Han hade hoppats på akademins största stipendium men fick nöja sig med det mindre Dahlgrenska, som dock gjorde den närmaste tiden bekymmerfri. 1878 gjorde han en resa till världsutställningen i Paris, och den förnyade kontakten med konstlivet där torde ha bidragit till hans beslut att från juni 1879 slå sig ner i Paris, där under dessa år en stor koloni svenska konstnärer verkade och där artister av alla slag från hela världen sammanstrålade.

Under den fleråriga Parisvistelse, som därmed inleddes, delade J till en början ateljé med akademikamraten Hugo Birger och blev medelpunkten i en interskandinavisk krets av glada och begåvade konstnärer. Det påtagliga resultatet blev en rad kamratporträtt, av Hugo Birger, målat redan 1879, Allan Österlind, Hugo Skånberg och finländaren Ville Vallgren, alla utförda våren

1880, de tre förstnämnda i anspråksfulla format. Också en sextonårig ung svenska, Anna Heyman, satt för ett porträtt, som blev en av höjdpunkterna i hans sammanlagda oeuvre. Under sommarvistelsen på Hasseludden fortsattes raden av karaktärsfulla skildringar ur den närstående kretsen, då han i snabb takt målade en knäbild av sin mor, porträtten av systemens svärföräldrar Marcus och den fina lilla helfigursbilden i exteriör av systersonen Karl Marcus, kallad "Gosse med skottkärra".

Återkommen till Paris fortsätter J på den inslagna vägen och målar bl a det kända porträtt av journalisten Gottfrid Renholm, sittande med penna och anteckningsblock i full fart, med vilket han skulle vinna en anmärkningsvärd framgång på den parisiska Salongen. Till detta stora, årligen återkommande evenemang, av största betydelse för en artists världsliga framgång, insände han upprepade gånger sina arbeten och kunde 1879–84 glädja sig åt att få några nummer antagna, varefter följde ett par år av refuseringar. Sommaren 1881 gjorde han ett besök i Sverige, delvis p g a moderns tilltagande sjuklighet. När hon i juli gick bort, var det för honom ett mycket hårt slag.

Hösten 1881 för J i sällskap med Anders Zorn till Spanien. Efter korta besök i Madrid och Toledo slog de sig ner i Sevilla, dit så småningom också norrmannen Christian Skredsvig och Hugo Birger kom. Upplevelsen av den spanska miljön måste ha varit inspirerande för en målare med J:s temperament, liksom studiet av de gamla spanska mästarna, framför allt Velázquez. Vistelsen resulterade i flera figurrika kompositioner med lokala motiv, den mest kända bland dem "Spanska smeder", i två versioner. Innan han återvände till Paris, hann han också besöka Granada och Gibraltar och göra en turistisk avstickare till Tanger.

Sedan J åter installerat sig i Paris, fortsatte han att arbeta med figurrika, genremässiga scener ur samtida vardagsliv men gjorde också ännu några kamratporträtt, bl a av Axel Borg och August Hagborg, som avbildades i sin detaljrika ateljéomgivning. Viktigare är att han i sitt måleri på allvar börjar bearbeta näckenmotivet, som länge lekt honom i hågen. Han gör 1882–83 flera mindre skisser i olja och två versioner i stort

format. Den drömbild han ville gestalta utgick naturligtvis främst från naturmyten med dess associationer till ödesbunden tragik, dess förening av musik, poesi och bildgestaltande, som var så naturlig för människan J. Biografiskt var motivet rotat i två starka upplevelser av forsfall, den första i Eggedal i Norge, den andra i Trollhättan. Han målade sina skilda versioner i Paris men talade om sitt behov att återvända till dessa platser för att förnya naturstudierna. Målningarna blev mörka längtansbilder, drömsyner.

1884 angrep han näckenmotivet på nytt. I juni för han till Eggedal, placerade en levande modell mitt i forsen och målade sitt naturväsens i solljus dag. Endast ansiktets svårmodiga uttryck och den gyllene fiolen talar om att det inte är en vanlig badande. Det är denna version, vanligen kallad "Strömkarlen", nu på Waldemarsudde, som betecknar höjdpunkten av hans brottnings med näckenmotivet. Men dessa målningar upptog inte hela hans tid. Året 1883 blev viktigt för honom också genom att han då knöt närmare kontakt med Pontus Fürstenberg i Göteborg, som under några år skulle bli hans mecenat. Han målade båda makarnas porträtt och hjälpte till med deras privatgalleri. Han gjorde också sommarbesök hos systemen på Dalarö, där han målade sitt berömda porträtt av Jeanette Rubenson. Han fortsatte också i Paris med sina kamratporträtt och målade Wahlberg och Salmson.

Emellertid fann J sig plötsligt i en annan roll än den begåvade artistens och sällskaplige kamratens. De unga svenska konstnärerna i Paris, stödda av både hemmavarande kamrater och äldre kolleger, konkretiserade sin länge kända olust över konstförhållandena i Sverige och akademins roll som undervisningsanstalt i ett handlingsprogram och den temperamentsfulle, intellektuelle och idealistiskt motiverade J fick en som det förefaller självfallen ledarroll. Man ville aktivera akademien, reformera dess undervisning och vitalisera kulturlivet genom att ställa krav på förändringar, och ville understryka tyngden i sina ord genom en egen utställning, som skulle visa vad deras utländska studier gett dem.

Aktionen förebådades av två artiklar av J i *Dagens Nyheter* i slutet av 1884, fullföljdes genom en petition till konstakademien i

mars 1885, vari man framlade sitt reformprogram, och genom utställningen Från Seinens strand, som dokumenterade det nya, franskinfluerade friluftsmåleriet. Redan samma år på hösten ordnades ännu en utställning under namn av Opponenternas utställning, en beteckning, som redan i sitt namn konfirmerade dessa ungas uppfattning om sig själva och sin uppgift. En animerad debatt fördes i press och i berörda kretsar, och J, som varit medkommissarie för utställningarna, engagerade sig livligt och framgångsrikt.

Alla dessa insatser i kamratintressets tjänst tog givetvis tid från J:s måleri, men han utförde dock 1885 några fina porträtt, bl a av system Hilma Marcus och fru Ninnie af Geijerstam. I mars 1886 återvände han till Paris för att ta itu med en stor, av Fürstenberg beställd komposition, "En skandal i societeten". Han var emellertid plågad av den splittring, som uppstått i konstnärsliden, och kände sig delvis missförstådd och otacksamt behandlad. Under sommarvistelse med Allan Österlind i Bretagne nåddes han av underrättelsen, att man stiftat Konstnärsförbundet, den organiserade fortsättningen på opponentrörelsen, utan att han underrättats eller invalts i styrelsen, vilket djupt sårade honom. Han målade dock åtskilligt, bl a den flerfiguriga kompositionen "Byskvaller". Med den stora beställningsduken för Fürstenberg gick det däremot trögt, och det blev allt mera besvärande att be mecenaten om förskott. De billiga levnadskostnaderna var därför ett av skälen till att han och Österlind med familj beslöt stanna bort från Paris över vintern. Praktiska svårigheter hopade sig, främst ekonomiska. J hade svårt att skaffa konstnärsmaterial och försökte slå mynt av sin litterära talang. En diktsamling, *Svarta rosor*, utkom också 1888. Men då hade redan den avgörande vändningen i J:s öde inträtt, nämligen utbrottet av en sinnessjukdom.

J:s sista målningar som mentalt frisk, "Spinnerskan" och "Livsglädje", den senare föreställande en gammal lam brevbärare, som skrattar gott i sin säng åt en skämttidning, är psykologiskt intressanta och i fråga om den senare också ett koloristiskt mästerverk av brutna rosa toner, men samtidigt spårar man en spänning och ett nervöst vi-

Ernst Josephsons porträtt av
farbrodern Ludvig
Nationalmuseum

brato i penselföringen, som tycks peka mot vad som skall komma. Sjukdomen utlöstes möjligen av att de båda konstnärsvännerna ivrigt ägnade sig åt ockulta fenomen, borddans och annat, vilket var populärt vid denna tid. Bl a ansåg sig J tjänstgöra som medium åt avlidna storkonstnärer, vilket resulterade i några utomordentligt vackra teckningar, signerade Rafael, Rembrandt etc. J var mosaisk trosbekännare och kände däri- genom Gamla testamentet väl, men hans tankar rörde sig också ofta kring Kristus- gestalten och Nya testamentets berättelser. Sjukdomen yttrade sig bl a i alltmer förvirrade religiösa grubblerier, då han stundtals såg sig själv eller kamraten Österlind som en inkarnerad Kristus. Slutligen förstod Österlind, att J måste under läkarvård, och förde honom hem till Sverige 1888.

Under ett akut skede följande vinter vårdades J på Uppsala hospital, men därefter fick sjukdomen ett lugnare förlopp. Han kunde bo inackorderad hos vänliga människor, umgås med gamla kamrater, och framförallt återuppta en konstnärlig verksamhet, som dock helt ändrat karaktär. De

målningar och teckningar han producerade bestod nästan uteslutande av figurer, men deras åtbörder var tafatta, deras anatomi felaktig. Däremot var deras uttrycksfullhet stegrad till en oerhörd intensitet och bladens mänskliga eller religiösa innehåll naket blottlagt. De gamla kamraterna, som varit vana att i honom se en aktiv ledare, försökte bistå praktiskt. På Richard Berghs initiativ togs några arbeten från tidigare år med i den svenska kollektionen till världsutställningen i Paris 1889, vilket ledde till en silvermedalj. Vid ett motsvarande tillfälle i Berlin 1895 tilldelades han guldmedalj. 1893 ordnade Georg Pauli en separatutställning av hans verk i Stockholm, innefattande också några sjukdomsarbeten. Stimulerad av utställningens framgång åstadkom J några av sina bästa sjukdomsarbeten detta år, framför allt det märkliga porträttet av farbrodern, regissör Ludvig J. Men under de sista åren tilltog J:s ohälsa med bl a reumatiska besvär, som hindrade honom att arbeta, och slutligen tillstötte sockersjuka, som orsakade hans död 1906.

Varken J:s person eller gärning kan fångas i några enkla formler. Alldeles fränsett sjukdomen, vars anlag han säkert länge burit, var han en mycket sammansatt person, romantisk och känslig, handlingskraftig i engagerade ögonblick, livslustig och sensuell, men med stränga etiska krav på sig själv, en stridens man men också en vänfast person, som satte kamratskapet högt. Som konstnär gick han sina egna vägar. Hans kamrater i opponentlägret ville förverkliga 80-talsprogrammet om luft och ljus i friluftsmåleriet, samtidsmänniskor och vardagsliv i motivvalet, direktstudium av verkligheten som fortbildningsprincip. J bejakade allt detta men ville dessutom hålla fast vid traditionen, kopierade de gamla mästarna i museerna och omsatte länge sina lärdomar i mörka dukar med bl a bibliska och mytologiska motiv, snarare traditionalistens än oppositionsmannens produkter. Sedan han slagit sig ner i Frankrike, närmade han sig mera kamraternas uppfattning, och då han avbildade sina porträttmodeller i deras arbetsmiljö eller som i Göthilda Fürstenbergs fall i en detaljrikt återgiven interiör, är han helt "modern", men samtidigt betraktar han uppenbarligen återgivandet av näcken-

myten, ett irreellt, tanke- och stämningsladat motiv, som sin väsentligaste uppgift. I de första, mörka versionerna var ämne och utförande lika otidsenliga. I den slutliga, dagsljusa och realistiskt återgivna utformningen utgör "Strömkarlen" ett heroiskt försök att förena dagskravet på realistisk utformning med hans eget krav att i måleriet lägga in en poetisk dimension med djupa personliga övertoner.

Efter sjukdomsutbrottet återvänder J till motiv, som han tidigare bearbetat eller planerat använda, och hans tecknade blad befolkas av religiösa, historiska och symboliska gestalter. Med de skilda tendenser han sökte tillämpa i sitt måleri är det inte förvånande att hans produktion, även som frisk, i sin yttre gestaltning företer en mycket oenhetlig anblick, ibland gammalmästerlig, ibland impressionistisk, ibland dekorativ, ibland till upplösning målerisk. Kanske var det därför publiken hade svårt att uppskatta honom. Beträffande sjukdomskonsten kunde endast ett par nära konstnärsvänner, främst Georg Pauli, se ett värde i den, och dock är det främst genom dess förexpresionism han fått en mycket stor betydelse för senare generationer svenska konstnärer.

Som poet odlade J en naiv, folkviseaktig enkelhet med rötter hos Bellman och Almqvist, som ofta bär fram en stark stämning och där han finner fina uttryck för mänskliga relationer. Hans naturkärlek tar sig mycket klarare uttryck i dikten än i måleriet, där de rena landskapen är mycket få. I sitt förhållande till landskapet är han helt romantiker, och framför allt har han tolkat vattnet och havet som symboler för människolivet. Han gav sig också i kast med större litterära uppgifter som versdramat *Peter Smed*. J utnyttjade också flitigt sin talang som tillfällighetspoet. Versifierade uppvaktningar och festtal flöt ymnigt ur hans penna. Hans ofta citerade karaktäristik av Paris som "nya konstens källa" kommer just från en dikt, skriven till en vernissagefest. Han var ofta den glada kamratrekretsens medelpunkt med sina verser, med sin sång och sitt fiolspel, framför allt vid sammankomsterna i den av honom själv stiftade Jesu Syrachs orden, som sammanträdde på onsdagskvällarna på en restaurang med samma namn i Paris. Han spelade gärna och komponerade

ibland melodier till sina texter och andra smärre musikstycken. Han berättas ha haft en mycket vacker sångröst och ett ytterst dramatiskt musikaliskt föredrag. I hans repertoar intog Bellman och folkvisorna hedersplatserna. Som sjuk tycks hans umgänge med vännerna främst ha gått i musikens tecken.

J:s arkiv o en stor saml teckn :ar av honom i NM. Teckn :ar även i FrKA, Gbgs mus o Malmö mus. – Brev från J i KB o i GUB (bl a till P Fürstenberg).

Gertrud Serner (1974)

Gottlieb Klein, f 18 febr 1852 i nuv Hummené i Slovakien, d 6 april 1914 i Saltsjöbaden, Sth. Föräldrar: köpmannen Samuel K o Malkah (Mali) Grauer. Studier vid talmudhögsk i Eisenstadt o gymn i Oedenburg 65–68, teol studier i Mainz o Frankfurt am Main 68–70, vid univ i Heidelberg 71–72, vid univ i Berlin 72–75, vid Hochschule für die Wissenschaft des Judentums i Berlin till 77, Dr phil i Heidelberg 11 juni 73, diplomerad rabbin 77, rabbin i Schüttenhofen i Böhmen 77–79, studier i filosofi vid univ i Prag 78, rabbin i Elbing, Ostpreussen, 79–83, rabbin i Sthlm april 83, gästföreläsare vid UU 85–86, prof:s n h o v 26 maj 97.

G 4 juni 1879 trol i Elbing m Antonie (Toni) Levy, f 20 aug 1857 i Breslau, d 24 maj 1940 i Stocksund, Danderyd, Sth, dotter till orientlisten o numismatikern prof Moritz Abraham L o Sophie Meyerstein.

K föddes i en ungersk småstad som en av de yngsta i en stor syskonkrets. Hemmet, liksom den judiska miljön i övrigt, präglades av ortodox fromhet. Fadern var en stillsam talmudlärare, medan modern, mera praktisk och utåtriktad, i huvudsak skötte den lilla hökarbod, som gav familjen dess knappa försörjning. I hemstadens judiska gosskola, motsvarande en lägre elementarskola, utmärkte sig K genom sin vetgirighet och studiebegåvning och hade i tidiga år klart för sig, att han ville utbilda sig till rabbin. Möjlighet till högre studier, också för den mindre bemedlade, fanns vid denna tid vid den av rabbinen Hildesheimer grundade talmudhögskolan i Eisenstadt nära Wien.

GOTTLIEB KLEIN
Målning av Geskel Saloman
Nationalmuseum

Här meddelades även kunskaper i profana läroämnen, för övrigt något nytt i sitt slag vid en talmudhögskola.

I Eisenstadt kom K för första gången i kontakt med västeuropeisk kultur och klassisk tysk bildning, en erfarenhet som blev avgörande för hans fortsatta studieinriktning; en rabbinutbildning i den nya tidens anda, kombinerad med universitetsstudier och en akademisk grad. Universitetet i Heidelberg blev därmed det hägrande målet.

Till fots, under svåra umbäranden, begav han sig på vandring upp genom Tyskland. K var nu hänvisad att helt sörja för sig själv; för att få det nödvändigaste för uppehälle och studier försörjde han sig tidvis som informator.

I Heidelberg blev det Ferdinand Hitzig som främst introducerade K i den historiskt orienterade bibelforskning, ofta kombinerad med en filologisk metod, som vid denna tidpunkt bildade en ny epok inom tysk pro-

testantisk teologi. K följde här Hitzigs föreläsningar i hebreiska, syriska och Gamla Testamentets exegetik. Hittills synes K ha byggt sitt teologiska vetande och sin fromhetssyn uteslutande på talmudisk grund, men med sin vetenskapliga argumentering torde Hitzig ha starkt påverkat honom till den liberala hållning, som sedermera kom att bli utmärkande för hans teologi. Med den sanningslidelse som var betecknande för K råkade han därför vid denna tid in i en religiös kris, som för någon termin fick honom att lämna teologin för studier i medicin, kemi och fysik – här med sådana auktoriteter som Bunsen och Kirchhoff som lärare. Han skulle livet igenom behålla ett intresse för ”de reella kunskaperna”, vilket även inbegrep en beundran för Darwin och dennes vetenskapssyn.

Snart nog återgick K emellertid till de teologiska studierna, nu i Berlin som elev till Abraham Geiger, den liberala judendomens förgrundsgestalt i Tyskland och av samma teologiska skola som Hitzig. I sin strävan för judendomens förnyelse och med sin förmåga att anlägga praktiskt-religiösa synpunkter på tidens problem fick Geiger sina unga adepter att lyssna. I sin lärares anda lade K här grunden till sin teologi: judarnas framtida uppgift skulle vara att leva i förskingring bland andra folk, vara judar endast till sin religion, ej som ett särskilt folk. Denna universalistiska tanke har K senare bl a framlagt i *Bidrag till Israels religionshistoria* (1898) men även givit form i ett tidigare arbete, *Zur "Judenfrage"*. *Unsere Anforderungen an das Christentum des Herrn Stöcker* (1880), som tillkom, medan K ännu var rabbin i Elbing och föranleddes av den på politiska grunder stigande antisemitismen i Tyskland.

Den liberala hållning K intog till sin religion hade en naturlig komponent i ett engagerat intresse för tidens kulturfrågor och gjorde honom känd som flitig föreläsare och debattör och personlig vän med kristna kyrkomän, däribland främst Nathan Söderblom och Samuel A Fries. Läsåret 1885–86 föreläste K vid Uppsala universitet på kallelse av orientalisterna Herman Almqvist regelbundet över Talmud för blivande präster; något av ekumenisk anda vilade även över den teologiska studiecirkel (sedermera

ombildad till Religionsvetenskapliga sällskapet), som på 1890-talet hade sin verksamhet i Stockholm med K och Fries, då komminister i Storkyrkoförsamlingen, som de drivande krafterna. Även den teologiskt intresserade Oscar II förekom stundom i denna krets och lät sig en tid undervisas av K i hebreiska. Som ett uttryck för kungens personliga vänskap och uppskattning erhöll K professors namn.

K blev med tiden en hänförd svensk patriot. Att vara svensk av mosaisk tro var för K en självklarhet, en inställning som han torde ha delat med de flesta i sin församling. Han predikade på svenska, och utöver sabbatsgudstjänsten på lördagarna anordnade han även söndagspredikningar för intresserade utomstående. K:s starkt personliga förkunnelse anknöt gärna till aktuella, många gånger profana ämnen. I det hänseendet kan hans predikan vid 25-årsjubileet i ämbetet, *Mot lyuset* (1908), omnämnas, ett personligt vittnesbörd om ungdomens troskamp och svårigheter, men även en beaktelse till att tro och vetande ej behöver stå i motsatsförhållande till varandra. Den vetenskapliga verksamheten blev för K något av en fromhetsövning; med det forskningsområde han valde till sitt – urkristendomens förhållande till judendomen – såg han i profetismens stora förkunnare och i de rabbinska idealen upprinnelsen till den kristna etiken och kulturen. K gjorde följaktligen i sina arbeten gällande nödvändigheten av att studera den rabbinska litteraturen och göra sig förtrogen med olika strömningar inom judendomen för att förstå evangelierna och Jesu lära. Exempel härpå är det omfattande arbetet *Den första kristna katekesen* (1908) samt de små men betydelsefulla skrifterna *Fader Vår* (1905) och *Är Jesus en historisk personlighet?* (1910), den sistnämnda ett verkkningsfullt genmäle till filosofiprofessorn i Karlsruhe, Arthur Drews, en av de främsta företrädarna för den sk mytologiska skolan och författare till *Die Christusmythe* (1909).

Den internationella religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897 knöt de vänskapliga banden än fastare mellan K, Söderblom och Fries. Medan K och Fries umgicks nästan dagligen, växladess mellan K och Söderblom 1897–1914 sporadiska

brev, som talar om en själarnas frändskap i fromhet och vetenskapssyn och i optimistisk framtidstro. Bägge ansågs som frisinna – utom i moraliska frågor, där de ej hade något till övers för samtidens radikala strävanden. Sålunda stod K i stark opposition till 1880-talets kulturradikalism, särskilt till de båda Verdandi-männen Hjalmar Öhrwall och Knut Wicksell men även i hög grad till Ellen Key. Här var det främst hennes mycket fria bearbetning av Letourneaus bok *Moralens utveckling* (1891) med avsnittet ”Judarnas moral”, som föranledde K att gå i svaromål.

Mot slutet av sin levnad blev K inblandad i en tidningspolemik med sionismens företrädare i landet. Med sin syn på judarnas förhållande till omvärlden kunde K naturligt nog ej acceptera den tidens sionism med dess blandning av kulturradikalism och nationalism utan ansåg den vara ”ett avfall från judendomens bärande idé”. Detta var dock ingalunda liktydigt med – som hans motståndare ville göra gällande – en okänslighet för de från Östeuropa flyktande trosfrändernas problematik.

K kom med åren att lida av en alltmer sviktande hälsa; ungdomens umbäranden torde ha bidragit härtill. Ett av hans sista åtaganden blev en medverkan till upprättandet av en professur i allmän religionshistoria vid Stockholms högskola för den nära vännen Torgny Segerstedt.

K:s arkiv i Judiska församls arkiv i RA Täby (handl:ar från verksamheten som överrabbin, intyg o brev rör privatpersoner, div organisationer, tryck, tidn:klipp, handl:ar med hebreisk skrift). Handl:ar efter K även i UUB (biografica, intyg, tentamensböcker, diplom, almanackor, ms till predikningar, brev till K o från honom till bl a N Söderblom).

Ingrid Marie von Post (1977)

Ernst Hugo Geber, f 30 aug 1853 i Norrköping, d 10 febr 1914 i Sthlm, Engelbr. Föräldrar: grosshandlaren Julius G o Hilda Philipson. Mogenhetsex vid Sthlms Lyceum 72, anställd i J Seligmanns bokhandel där 72–77, kompanjon i dennes bokförläggarfirma 78, övertog förlaget o startade Hugo Gebers förlag 87.

HUGO GEBER
Okänd fotograf
KB

G 12 febr 1878 i Sthlm, Mosaiska, m Anna Fredrica Lamm, f 19 aug 1855 där, d 5 okt 1944 där, Osc, dotter till grosshandlaren Martin Oscar L o Henriette Meyerson.

Hugo G:s farfar hade kommit från Berlin via Danmark till Göteborg, där han drev diversehandel från 1812. – Då Joseph Seligmanns förlag, där G från 1872 var anställd, började sakna tillräckligt rörelsekapital, inträdde G 1878 som delägare, varvid firman antog namnet Jos Seligmann & Co. De båda kompanjonernas olika skaplynne och nödvändigheten för G att satsa allt mer pengar i företaget ledde till en separation. 1887 övertog G det upplösta bolagets fordringar och skulder och fortsatte förlagsverksamheten under sitt eget namn. Vid schismen inom Svenska bokförläggareföreningen 1887 utträdde G ur denna och blev styrelseledamot i Nya bokförläggareföreningen. Firman återinträdde dock 1906 i Svenska bokförläggareföreningen.

G var en förläggare med vida intressen. I motsats till Seligmann var han en skicklig

affärsman, som snart lärde sig att en förläggares tillvaro bestod av ständiga risktaganden. För en man med G:s uppenbarligen försiktiga läggning innebar detta, att han gick miste om en del nya författare. Därtill kom att G, som skildras som en typisk representant för den oscariska tiden, var ytterst rädd för att förlagets böcker skulle innehålla något som kunde verka stötande. Då ju modern litteratur ofta är ett forum för framförande av nya radikala idéer, begränsade G:s försiktighet förlagets litterära utgivning. Förbindelsen med August Strindberg var i detta fall typisk. Under samarbetstiden med Seligmann hade Strindberg utgivit ett flertal arbeten på förlaget, såsom *Röda rummet*, *Gillet hemlighet* och *Gamla Stockholm* (i samarbete med Claës Lundin). Strindberg betraktade under många år förlaget som "sitt", utgav där sina *Samlade dramatiska arbeten* m m men blev refuserad, när han ville erbjuda *Svarta fanor*, *Samlade romaner och berättelser* och *Tre kammarspel*. Då tröttnade Strindberg, som 1905 skrev till G, att han fått "intrycket att Du var skrämnd för mina skrivelser och icke var angelägen".

Carl Snoilsky, Carl David af Wirsén och Gunnar Wennerberg passade onekligen bättre till G:s läggning. En hel del mera "ofarliga" författare sökte sig till förlaget, som hade stora succéer med humorister som Dan (Bergman) och Sigurd (Hedenstierna). G:s huvudinsats inom förlagsvärlden var dock facklitteraturen, där många av tidens berömda vetenskapsmän på skilda områden populariserade sina ämnen, såsom Henrik Schück, Karl Warburg, Svante Arrhenius, Gustaf Cassel, Nathan Söderblom, Gustaf Steffen, Georg Nordensvan, Rudolf Kjellén och The Svedberg.

G var en vänsäll man, som levde helt för sin familj och sitt arbete. Det har sagts om honom, att han förenade sin judiska börd med en stark känsla för Sverige och det svenska, och han arbetade målmedvetet på sitt förlagsförkovran som ett kulturellt företag.

Brev från G i KB (bl a till R Haglund, V Rydberg o många till frih Annie Åkerhielm) samt strödda brev i UUB.

Hans Kuntzel (1966)

Johan Henrik Emil Schück (före 1871 *Sjöberg*), f 2 nov 1855 i Sthlm, Klara, d 3 okt 1947 där, Joh. Föräldrar: grosshandlaren Adolf Henrik S o Laura Johanna Christina Sjöberg. Elev vid Nya elementarskolan i Sthlm vt 63, studentex där 20 maj 73, inskr vid UU 2 sept 73, fil kand där 12 dec 78, initiativtagare till Sv literatursällsk vt 80, sekr där 80–83, fil lic vid UU 27 maj 81, disp 5 april 82, doc i litt:hist 8 maj 82, fil dr 31 maj 82, allt vid UU, prof i estetik samt litt- o konst:hist vid LU 28 nov 90, prof i samma ämnen vid UU 22 jan 98, prof i litt:hist med poetik där 14 sept 17–2 nov 20, rektor där 1 juni 05–31 maj 18, led av värnpliktskommissionen juni 09–juni 11, av komm ang värnplikten o den akad undervisn okt–dec 14, av styr för Nobelstiftelsen 18–43, ordf där 18–29, ordf i styr för Dramatiska teatern 19–22, led av komm ang SAOB febr–mars 20, led av Kommiterade till tryckfrihetens vård 21–41, v ordf i Humanistiska fonden 29–40 led av styr för Almqvist & Wiksells boktryckeri ab 29–45. – LHVU 90, LVHAA 93 (preses 21–37), LSks 97, LVVS 00, LVS 05, LVA 08, hedLFrKA 08, LSA 13 (SA:s ombudsman 21–45, led av SA:s Nobelkomm 21–37), teol hedersdr vid UU 31 okt 17, hedLVVS 29, led o hedersled av ett flertal uti akader o lärda sällsk.

G 24 april 1879 i Sthlm, Klara, m Sigrid Charlotta Feron, f 15 dec 1854 där, d 19 okt 1942 där, Joh, dotter till hovjuveleraren Louis Constantin F Juliaana Fredrika Feron.

Henrik S växte upp tillsammans med sin mor och mormor, korist vid Kungl teatern respektive änka efter en hantverkare, och fick först sista året fadern Adolf levde anta dennes efternamn. Han var sålunda en frukt av det slags "mamselläktenskap", som visserligen inte var ovanligt i Stockholm men ändå något att förtiga: i mantalsförteckningen står han några år på 1860-talet upptagen som sin mors "fosterson". Fadern, det åttonde barnet i en tiohövdad syskonskara, hade bara ett par och tjugo år gammal efter föräldrarnas bortgång övertagit firmen H Schücks Enka. Ett framgångsrikt kvartsekel senare lämnade han dess ledning och levde de sista åren som rentier, känd och uppskattad i Stockholms borgerliga sällskapsliv. Han uppehöll samtidigt familjens engagemang för den mosaiska församling-

HENRIK SCHÜCK
Målning av Anders Zorn
Gustavianum Uppsala universitetsmuseum

en, och hans position inom denna torde ha varit en anledning till att han inte ville ingå äktenskap över en trosgräns. Postumt legaliserade dock Laura Sjöberg förhållandet genom att kalla sig änkefru S.

Några invändningar mot att S uppfostrades kristet tycks fadern inte ha haft, men om hans uppväxt är mycket litet känt annat än att han – sin enorma läslust till trots – tycks ha vantrivts i skolan och inte skurit några lagrar där: studentexamen avlade S med klena betyg. När han skrevs in vid Uppsala universitet, präglades grundutbildningen ännu av humaniora och framför allt av stor bredd. För en student med S:s till synes outsinliga energi och omättliga vetgirighet skapade denna studiemodell ideala förutsättningar för en storslagen humanistisk forskargärning, som skulle utmärkas av solid filologisk och historisk skolning men ringa respekt för formella ämnesgränser.

Om S:s djupa insikter i latin, nordiska språk och historia blir varje Schückläsare snabbt övertygad, medan hans förhållande till filosofin uppenbarligen var mer komplicerat även om han valde filosofi som ett av ämnena i licentiatexamen. Huvudämnet var litteraturhistoria. Officiellt ingick detta i ansvarsområdet för den lärostol som omfattade estetik samt litteratur- och konsthistoria. När S kom till Uppsala föträddes ämnet av Carl Rupert Nyblom, som i likhet med sina föregångare även var poet och hade sin styrka i en uppdriven estetisk sensibilitet. Han var också en entusiasmerande lärare, som lockade många studenter till sin kateder.

Om det var Nybloms föreläsningar eller uppväxtårens förtjusning i Walter Scott, som bestämde S:s val av avhandlingsämne är ovisst, men han tycks tidigt ha varit inriktad mot den allmänna litteraturhistorien. Under flera studievistelser i England samlade han material till först en licentiatavhandling och så till det doktorsspecimen, som han lade fram 1882 med titeln *Hufvudriktningarna inom femtonhundratalets engelska renässancelitteratur I*. Det visar sig dock vara en missvisande rubricering så till vida, som endast en av de fem utlovade "hufvudriktningarna" faktiskt behandlas, nämligen humanismen. S:s dissertation är en med ett överflöd av citat, huvudsakligen på la-

tin, tryfferad berättelse om den humanistiska rörelsen i England och dess medeltida bakgrund. Någon litterär analys i estetiskt preciserad mening presteras inte, utan S uppträder snarast som idé- och lärdomshistoriker. I efterhandsperspektivet ter detta sig profetiskt, inte bara med hänsyn till hans egen fortsatta forskning utan också därför att det till stor del var hans förtjänst, att ämnet idé- och lärdomshistoria kom att etableras i Uppsala.

Även om avhandlingen inte ger prov på vetenskaplig problemlösning enligt moderna krav, är den obestridligen ett magistralt lärdomsprov. Redan året därpå presenterade S första häftet om ett ämne som få skulle våga ge sig i kast med vid så unga år: *William Shakspeare: Hans lif och värksamhet*. Boken var försedd med en proklamatorisk undertitel: "En historisk framställning". Innebörden utvecklas i en inledande programförklaring, som ständigt återkommer i litteraturen om S. Han deklarerar här framt att den spekulativa estetikens är oanvändbar för litteraturhistoriskt bruk eftersom den bortser från att varje diktare måste förstås utifrån sin egen tids förutsättningar. Det är nödvändigt för litteraturforskaren att försöka ställa sig på diktarens egen ståndpunkt. Vägen fram till denna ståndpunkt "slingrar sig ej fram över den spekulativa estetikens gungflyn; dit ledes man blott genom den historiska forskningen". Kritiken skruvades upp åtskilliga varv i den fortsatta framställningen, någon gång till gamängartat lustmordande.

Ändå mottogs arbetet mycket positivt. Drygt 30 år senare återvände S till Shakespeare och publicerade en helt nyskriven version, betitlad *Shakspeare och hans tid*, som sitt bidrag till högtidlighållandet av 300-årsminnet av diktarens död 1916. I detta arbete har polemiken mot tysk estetik upphört, liksom det mesta pläderandet för litteraturhistoria som vetenskap, och stilen är vida mer återhållsam.

Redan i ungdomsverket hade S lagt stor vikt vid den samhälleliga bakgrunden till Shakespeares dramer, men i det senare har han anslagit än större utrymme åt både socialhistoriska aspekter och de villkor, under vilka teatrar och skådespelare verkade under den elisabetanska tiden. Nästan tre

fjärdedelar av det första bandet upptas av en sakrik och fängslande miljöbeskrivning. Proportionerna har givetvis till stor del bestämts av att det biografiska materialet är synnerligen tunt i fråga om Shakespeare, liksom av att S hunnit tillägna sig nya forskningsresultat. Den omsorgsfulla redovisningen av det elisabetanska London markerar tydligt att S även kan räknas till literatursociologins pionjärer. Det S starkast framhäver hos Shakespeare är hans förmåga att skapa utpräglade personligheter, "människor av verkligt kött och blod" som det heter om Falstaffs följe.

Även om dessa Shakespearestudier har sina tidsbundna begränsningar, som t ex svepande karakteristiker av folkklynnan och en tämligen fördomsfull kvinnsyn, erbjuder de alltså ett sällsynt stimulerande läsning. Däremot ger de klenk stöd åt föreställningen, att S skulle ha introducerat en positivistisk forskningsmodell och därmed helt brutit med ämnestraditionen.

Likväl är det av andra skäl ostridigt, att S redan som student inledde ett nytt skede i svensk litteraturvetenskap. Han var bland de mest aktiva i den av Nyblom startade Estetiska föreningen. Under den halvårslånga bröllopsresa i Västeuropa, som S företog 1879 för sina elisabetanska forskningar, hade han lärt sig att uppskatta filologiskt pålitliga nyutgåvor av svårtillgänglig litteratur, och efter hemkomsten verkade han energiskt för att få till stånd en motsvarande publicering i Sverige. S var den drivande kraften bakom tillkomsten av Svenska Litteratursällskapet 1880, som har gjort sin främsta insats med den alltså (2025) utkommande tidskriften *Samlaren*, men också betytt mycket för den vetenskapliga utgivningen av äldre svensk litteratur.

Både som författare och utgivare var S flitigt verksam i *Samlaren* alltsedan debuten i den första årgången med en utgåva av två mindre Bellmandikter. Den återfinns i ett avsnitt under rubriken "Bellmaniana", avsedd att bli ett stående inslag till vilket medlemmarna uppmanas att sända in sina bidrag. Ambitionen var att "åstadkomma en det svenska folket värdig upplaga av Bellman". Det skulle visa sig bli ett projekt som inte kunde realiseras av Svenska litteratursällskapet, men i stället bildades 1919

på S:s initiativ Bellmanssällskapet med syftet att publicera en standardupplaga av skaldens verk.

I *Samlaren* själv och än mer via dess bibliografi framstår S:s forskningar från och med 1880-talet som en närmast otrolig kraftprestation. Vid sidan av slutförandet av två avhandlingar om elisabetansk litteratur och av den stora Shakespearemonografen inledde han en systematisk genomgång av svensk litteratur från äldsta tid. Med samma energi och klarhet skrev han om folkvisor, ballader, sagor, psalmer, politiska traktater, lagar och de första bibelöversättningarna. I *Samlaren* kunde han redovisa flera vackra handskriftsfynd, göra dristiga attributioner och korrigera föregångares misstag.

Det senare sker ibland med en felfinnarlust som måste ha känts som salt i sår för den utpekade. Som recensent uppträdde han från första början som skarp och oförfärad kritiker, och Karl Warburgs lärobok *Svensk litteraturhistoria* bestods en så ensidigt felsökande anmälan av S i *Finsk tidskrift*, att den angripne fick gå i svaromål. Det väcker förundran, att dessa kombattanter senare skulle bli nästan ett firmanamn på bokmarknaden.

Det har framförts olika åsikter om var den unge S sökte sina förebilder som forskare, men ingen har ifrågasatt, att hans egen framställning av den svenska litteraturhistorien, som började utkomma 1885, vilade på det mest solida empiriska fundament. S lade själv tyngdpunkten vid denna ambition, samtidigt som han tog avstånd från både spekulativ estetik och andra generaliserande teorier. Det kunde drabba även sådana storheter som Taine och Brandes, vilka han eljest räknade till sina inspirationskällor.

En svensk förebild var Gustaf Ljunggren. Dennes bok om det svenska 1600-talsdramat fick av S omdömet, att den vid publiceringen 1864 intog hedersrummet som "det grundligaste och mest historiska arbete, som den svenska litteraturhistorien då kunde uppvisa". Ljunggrens senare flerbandsverk *Svenska vitterhetens häfder efter Gustaf III:s död* präglas av en orientering mot det idé- och kulturhistoriskt betydelsefulla som i hög grad överensstämde med S:s forskningsintressen.

Ljunggren hade hämtat mycken inspira-

tion från Hermann Hettners *Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*, och S följde honom även här i spåren. Men han gick längre: om Ljunggrens arbete ytterst hade en nationell syftning, återopade S Hettner till stöd för sin övertygelse om att en vetenskaplig litteraturhistoria bara kunde utformas i ett komparativt perspektiv. I en metodologisk uppsats förklarade han, att det tyska systemet med språk och litteratur inom samma professur hade varit till skada för litteraturforskningen: "Från litteraturhistorisk synpunkt är det i själva verket vida bättre att hava en professur t ex i sjuttonhundratalets litteratur, en annan i adertonhundratalets o s v. Ty idéströmningen går nu icke, såsom under antiken, från äldre tider till yngre, ständigt inom samma folk, utan det går från det ena folket till det andra under samma tid. Det är också ur denna synpunkt, som Hettner skrivit sin berömda skildring av upplysningstidevarvets litteratur och Brandes sina bekanta Hovedströmningar".

I samma uppsats prisar S den forsknings-tradition, som utgick från Herder och full-följts av S:te Beuve och Taine, och som de kanske främsta i nästa generation nämner han Brandes och sin egen elev Oscar Levertin, vars förmåga att i korta essäer "giva quinta essentia av ett helt tidevarvs idéliv" han tydligen satte stort värde på eftersom de byggde på "historikerns hela grundlighet och strängt ärliga forskningsmetod". Det är arbetet med empiriskt material, bedrivet med misstro mot alla ytliga åthävor men med öppet sinne för det samband Geijer kallade "sakernas eget", som S sätter högre än alla övergripande teorier. Som akademisk lärare prövade han att förmedla detta synsätt i form av seminarieövningar i universitetsbibliotekets handskriftsavdelning.

Inom S:s ämne var detta en innovation, men bland filologer hade denna undervisningsform etablerats redan på 1860-talet. Som ämne för sitt första litteraturhistoriska seminarium 1890 hade S valt Georg Stiernhielm, och här fick deltagarna lära sig vad ett källkritiskt studium innebär under övningar med handskriftsmaterial och äldre biografier. Ämnesföreträdaren Nyblom visade sig föga intresserad, även för denna förnyelse av ämnet i Uppsala hade S tydligen förtjänsten. Som sin egen herre

i Lund gjorde S sedan proseminarier och högre seminarier till ett reguljärt inslag i undervisningen.

Inför konkurrensen om professuren i Lund ansåg sig S ha två ting emot sig: att vara från Uppsala och därtill kättare i estetiken. I det första fallet skulle farhågan visa sig obefogad: Lundafakulteten hade ingen annan sökande än honom att välja på. Men i det andra fanns det så mycket starkare skäl till oro. Inte nog med att S varken lämnat in något estetiskt specimen eller hållit någon provföreläsning, utan han hade ju i flerfaldiga sammanhang avfärdat all spekulativ estetik, och att detta skulle hämna sig var en rimlig förväntan. Till viss del besannades detta genom valet av sakkunniga: ämnesföreträdarna i Lund och Uppsala, som båda hade arbetat med estetiska problem, samt professorn i teoretisk filosofi i Lund, Johan Jacob Borelius. Men Ljunggren och Nyblom enades om en pragmatisk tolkning av förordningens föreskrift om att professuren skulle omfatta tre vetenskaper, estetik samt litteratur- och konsthistoria. Deras utlåtande gick ut på att särskilt de båda historiska disciplinerna vuxit i sådan utsträckning, att den forskare som ville åstadkomma något av bestående värde måste få koncentrera sig på ett eller möjligen två av tjänstens delområden.

På denna grund fann de S kompetent, men icke så filosofen Borelius. Varken i fakultet eller konsistorium fick denne dock något gehör för sina invändningar, utan S utnämndes på hösten 1890.

S var fast besluten att omvandla ämnet till en historisk disciplin. I denna strävan hade han fullt stöd av Warburg, som samtidigt tillträdde en professur vid den nyinrättade högskolan i Göteborg, medan Nyblom åtminstone tills vidare önskade fortsätta att erbjuda studenterna fritt val mellan ämnets tre linjer. Men i Lund fick de alltså endast två att välja på, och för estetiskt intresserade litteraturvetare innebar skiftet på professuren en kännbar klimatförsämring. Det är känt, att S aldrig fann sig väl till rätta i Lund, men tiden där medförde dock ingen avmattning av hans remarkabla produktivitet.

I *Historisk tidskrift* publicerade S 1891 en banbrytande uppsats med titeln "Våra

äldsta historiska folkvisor”, i vilken han redovisade sina undersökningar av ett antal historiska visor som ansetts behandla episoder i svensk historia före 1300. Han konstaterade, att så gott som alla är långt yngre än de skildrade händelserna, varför deras källvärde är lågt eller obefintligt. Det rör sig i realiteten om litterära texter med en komplicerad härstamning, inte om någon historisk tradering på folkets tunga.

Som bihang till *Samlaren* för 1893 utsändes S:s Wivalliusbiografi. Den markerar genom att uppfylla alla moderna krav på vetenskaplig dokumentation ett genombrott i S:s produktion och därmed även i svensk litteraturforskning. S är mycket frikostig med citat: bortåt hälften av monografins drygt tvåhundra sidor upptas av citat, av vilka en avsevärd andel meddelas på främmande språk utan översättning.

Det betyder, att läsningen kräver viss möda, men belöningen blir också stor. Wivalliusbiografen erbjuder en läsfest med rika tillfällen att beundra S:s arkivkännedom och hans förmåga att sätta sig in i de juridiska spetsfundigheter, som skojaren Wivallius behärskade till mästenskap. Ett kvartssekel senare återkom S till Wivallius i en lysande minnesteckning med titeln *En äfventyrare*, där han ersatt de långa citaten med referat i samma utformning som han uppodlat i sina litteraturhistoriska översiktsverk. S upparbetade tidigt en praxis att återbruka sina skrifter i mer eller mindre omarbetad form. Det sätter inte hans ledande position i svensk humanistisk forskningsproduktion i fråga – snarare förstärks den av att han lyckades vinna en bred läsekrets – men det ger ändå hans bibliografi något mer mänskliga proportioner.

1895 utkom de första häftena av S:s och Warburgs svenska litteraturhistoria, det verk som i flera upplagor och litet olika titulatur skulle komma att användas som kursbok vid universiteten under mer än ett halvsekel och ävenledes pryda många burgna bokhyllor.

I en anmälan av dessa häften uttalade en recensent förhoppningen, att det nya arbetet inte skulle fördröja utgivningen av S:s ”större litteraturhistoriska verk”, *Svensk litteraturhistoria*, 1 (1890), vars andra och tredje del inväntas ”med otålighet”. Dessa förvänt-

ningar skulle dock aldrig uppfyllas, utan i realiteten blev det väldiga projekt S planerat redan 1885 – att på grundval av en systematisk genomgång av allt relevant material ensam skriva den svenska litteraturens historia fram till en punkt relativt nära nutiden – honom övermäktigt.

Vad han här åstadkom var märkligt nog, både genom sin kulturhistoriska bredd och vida tolkning av begreppet litteratur. S tar emfatiskt avstånd från tidigare praxis att begränsa ämnesområdet till svenskspråkiga texter och författarskap. Han anslår i stället stort utrymme åt latinska texter skrivna av svenskar, och några av de finaste avsnitten handlar just om sådana. Särskilt minnesvärd är S:s behandling av Petrus de Dacia, som han utnämnt till vår förste svenska författare, trots att allt denne efterlämnat är skrivet just på latin. Bilden av dominikanpatern från Visby framstår som så mycket mer beundransvärt nyanserad, som S i övrigt intar en kritisk hållning till medeltidens i hans ögon auktoritetsbundna bildning och livsfientliga religiositet.

I den första upplagan av *Illustrerad svensk litteraturhistoria* ansvarade S för det första bandet fram till frihetstidens inledning. Den tredje upplaga, som utkom efter Warburgs bortgång, var helt hans verk. Detta har med goda skäl utnämnts till hans närmsta arbete, men den interna konkurrensen är hård, och i vissa hänseenden är det otvivelaktigt föråldrat. S låter ofta sina egna tidspräglade preferenser bli normerande vid värderingen av det förflutna och utifrån vad han uppfattar som mest utmärkande för en karaktär och formar han ett porträtt med distinkta drag, som lätt stannar i läsarens minne – med risk för att vad som bjuds stundom kommer nära en karikatyr.

Tekniken har stora likheter med Taines hypotes om en ”*faculté maitresse*”, en förhärskande egenskap som styr en människas handlande. Ett exempel är S:s framställning av Birgitta. Den inleds med det raka fastställandet av två förhärskande karaktärsdrag hos henne, ”en stark ärelystnad och en sällsport kraftig fantasi”, och de får sedan förklara hennes uppenbarelser liksom det politiska agerande, som de utlöste. Med åberopande av hennes fantasibegåvning utnämner S Birgitta till det största poetiska

snillet i svensk medeltid, vilket innebär att han uppfattar de religiösa visionerna som enbart ett tidsbetingat uttryck för konstnärliga impulser.

Otvivelaktigt hade S påverkats av åttitalsradikalismens allmänt skeptiska attityd till det som faller utanför den sinnligt iakttagbara verkligheten och det upplysta förståndet, men det betyder inte, att han var oförmögen att leva sig in i religiösa känslor och tänkesätt. Men obestriddligen hyste han större förståelse för den protestantiska svenska traditionen än för den katolska. I hans bild av reformationen ingår den personlighetens frigörelse, som han anser vara renässansens främsta kännetecken, och i Olavus Petris gärning ser han grunden laggas till fria individers omedelbara gudsförhållande. Därigenom blir reformatorn en föregångare till sådana upplysningsmän och liberaler, vilka S räknade som sina egna läromästare.

S:s raska sätt att teckna historiska porträtt har uppkallat protester. Inte minst gäller detta för galleriet i de sex digra volymerna från 1920-talet om världslitteraturens historia där summariska karakteristiker återkommer nära nog som homeriska epitet: den olidligt pjollrige Sterne, den kallt hängriande Voltaire, den olympiskt kylige Goethe. S:s estetiska värderingar är starkt influerade av diktarnas karaktärer, och de framförs inte sällan i en moraliserande ton, som tycks svår att förena med hans ungdoms paroller om att det icke är litteraturhistoriens uppgift att döma. Delvis hänger värdeomdömena väl samman med att han bygger på föreläsningar, där det pedagogiskt effektiva fått väga tyngre än nyanseringen.

S:s oförvägna metod öppnade onekligen för kritik, i ett bekant fall också för hugg i ryggen. Som ämne för några föreläsningar vid Köpenhamns universitet 1903 hade han valt Gustav III, vilka han sin vana trogen byggde ut till en bok året därpå. Under sin mångåriga utgivningsverksamhet ända sedan 1880-talet, senast med de tio delarna *Svenska memoarer och bref* (1900–05) tillsammans med Levertin, hade S förvärvat en unik beläsenhet i den gustavianska epokens rika memoarlitteratur, och den utnyttjade han nu för ett porträtt, som skarpt skilde sig

från den solskimrande idealbild publiken vant sig vid. Kungen framställdes där som en effeminerad estetiker, en histrion på tronen, som rördes långt starkare av en tragedi på teatern än av levande människors lidande, en furste för vilken ryktbarhet och ära vägde vida tyngre än deras faktiska grund.

Denna tolkning kom i nästan ett decennium att stänga ute S från Svenska Akademien. Hans namn hade framförts redan 1892 för inval men då endast vunnit två ledamöters bifall. Därefter föreslogs han vid nästan varje vakans, men genom Wirséns agerande förbigicks han varje gång. När majoriteten till sist revolterade mot sekreterarens intrigerande och utsåg S, lyckades Wirsén få den åldrige Oscar II att vägra sanktionera S:s inval, med motiveringen att S genom sin nidteckning av Gustav III hade smädat stiftarens minne. Porten till akademien öppnades först efter Wirséns bortgång, ehuru då vid första möjliga tillfälle. Det yppades 1913 efter historikern Carl Gustaf Malmströms bortgång. Få ledamöter genom historien kan tävla med S i mångsidig aktivitet. S ansvarade under många år som ombudsman för akademins ekonomi, och genom sina initierade minnesteckningar och den brett anlagda akademihistoriens sju volymer gav han fina bidrag till dess skriftserier.

Det var framför allt som emeritus S kunde ägna sin kolossala energi åt de akademier han var ledamot i. Han hade då avslutat sin universitetskarriär med att under inte mindre än 13 år vara rektor för sitt gamla lärosäte. Valet av S som sådan berodde sannolikt på att han bland kandidaterna framstod som den mest kraftfulle. Det var en egenskap, som när universiteten var utsatta för statsmakternas närgångna intresse, uppenbarligen fungerade som en merit. Under sin tid i Lund hade han med kraft företrätt forskningens intressen och kritiserat vad han uppfattade som ett alltför "ämbetsmannamässigt" sätt att se på en vetenskapsmans "kall". I Uppsala tog han bl a ledningen i försvaret av den gamla ordningen att alla professorer skulle vara självskrivna ledamöter av konsistoriet och yrkade på en reformering av examensstadgan; hans främsta krav var att licentiatexamen skulle få avläggas i endast ett ämne, så att

dess vetenskapliga karaktär skulle förstärkas. Detta vann gehör och reformen genomfördes i 1908 års universitetsstatuter.

Sedan S anförtrots allt flera administrativa uppgifter, ökade väl hos honom förståelsen för politikens och statsförvaltningens villkor, och i vissa frågor ändrade han mening; det gällde bl a konsistoriets sammansättning. Men under hela sin rektorstid hävdade han med framgång, att forskningens är det som framför allt konstituerar ett modernt universitet. Olika regeringar drog också stor nytta av den politiskt obundne S, det förtroende han åtnjöt i universitetsvärlden och inte minst hans högt upptrivna arbetstempo och effektivitet: flera känsliga kommittéuppgifter slutförde S på några få månader.

Vid sidan om alla de plikter som följde med rektorsuppdraget hade S att fullgöra minst hälften av sin ordinarie undervisning. Ändå lyckades han fortsätta sitt författarskap i samma omfattning som tidigare. Trots arbetsbördan under rektorsåren fann S tid till nästan årliga utlandsresor, med Italien och Rom som favoritmål. Med tanke på den "skrivklåda" han självvirkat kunde tala om är det föga överraskande, att S också ville berätta om sina reseupplevelser för den läsande publiken. Han gav bl a ut en serie med titeln *Ur en resandes anteckningar* och en stor bok om Rom i två delar, som främst behandlade stadens medeltid och renässans. Boken fick undertiteln "En vandring genom seklerna", och det är just vad läsaren bjuds av en ciceron, vars kunskapsrikedom är lika stor som hans glädje att dela med sig av den.

Boken om Rom är en höjdpunkt i S:s populärvetenskapliga författarskap. Hans omfattande folkbildningsinsats sträcker sig från *Sveriges medeltidssagor berättade för barn* på 1890-talet till omtryck och nyproduktion av kulturhistoriska skrifter ända in på 1940-talet, och omfattar både samlingar av småskrifter som *Svenska bilder* i sju delar (1939–41) och kolossala översiktsverk som *Allmän litteraturhistoria* i sex volymer (1919–25) – ett arbete som under flera decennier gav både en bred allmänhet och kursläsande studenter vägledning i europeisk litteraturhistoria. Redan omfånget – närmare 3 700 sidor – gör arbetet till en unik prestation. Det är lätt att invända mot

både proportioner och värderingar, och i åtskilliga avseenden är verket naturligtvis föråldrat. Märkligare är ändå hur mycket som blivit bestående, kanske främst de säkert uppdragna huvudlinjerna och det utomordentliga återberättandet av klassiska diktverk.

När det gäller frågan, hur nära den egna samtiden en historiker kan uppehålla sig, ger S i sin praxis olika svar. Längst gick han i *Sveriges litteratur intill 1900* 1–2 (1935). Här lät S Strindberg och alla de stora nititalisterna få relativt omfattande egna kapitel, och även Hjalmar Söderberg bestås generöst utrymme. Starkast engagerad har S blivit av Strindberg. Kapitlet inleds med en mycket effektiv jämförelse mellan Rousseaus första discours och *Röda rummet*, som båda sägs ha haft samma effekt som en kreverande bomb, och det har stått samma strid om deras namn i samtid och eftervärld. S betecknar Strindbergs författarskap som "den kanske mest betydelsefulla insatsen i 1800-talets svenska litteratur" och personligheten som den mest "originella och fascinerande" av alla svenska diktare. S:s Strindbergsavsnitt bärs upp av andlig spänst och språklig vitalitet.

När S avgått från sin professur flyttade han till Stockholm och föreläste under några år i svensk kulturhistoria vid högskolan. Under denna tid publicerade han bl a flera arbeten om den svenska bokhandels historia. Litteraturens materiella villkor hade S utförligt uppehållit sig vid redan i sina tidiga arbeten, och han kunde nu bygga vidare på en fast grund. Till bidragen med närmast litteratursociologisk inriktning hör också en uppsats som med rubriken "Folk-litteratur" förebådar Escarpits idéer om de två skilda litterära kretsloppen. S berättar där, hur han i 1890-talets början tillfrågats av en bibliotekarie, om han visste vilken bok som då var mest populär i Sverige. Det gjorde han inte och kunde heller inte ha gissat, att det rätta svaret vore P P Waldenströms roman Brukspatron Adamsson. Det blir en aha-upplevelse för S, att det sålunda finns "två alldeles skilda litteraturer utan någon beröring med varandra" som kan ställa samma anspråk på att uppmärksammas av historikern, eftersom båda reflekterar andliga strömningar i folket.

Överflyttningen till Stockholm gav S mera tid att engagera sig i sina akademiers angelägenheter. Han valdes till preses i Vitterhetsakademien och innehade detta uppdrag i 15 år. Under hans presesskap moderniserades akademien genom dels tillkomsten av Humanistiska fonden 1928, dels en omorganisation och stadgeförändring 1933. Genom att akademien nu fick ansvar för att fördela betydligt större forskningsmedel uppstod ett behov av att bredda ämnesrepresentationen. En av S signerad skrivelse till Kungl Maj:t med anhållan om nya stadgar antyder skälet till att akademins behandling av reformförslaget tagit lång tid: man har funnit det "angeläget att ombildningen företages med varsam hand och utan brytande av den historiska kontinuitet, enligt vilken Akademien räknar sina anor från det år 1666 stiftade antikvitetskollegiet". Samma tolkning av förhistorien till akademins upprättande 1753 har bestämt – eller kanske snarare förryckt – proportionerna i S:s omfångsrika verk *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, dess förhistoria och historia*, utgiven i åtta band om tillhoppa nästan 3 900 sidor. Det dröjer ända till slutet av femte delen, innan S når fram till akademins grundande. Även om dispositionen ter sig självsväldig, är arbetet en guldgruva för alla som intresserar sig för fornforskningens uppkomst och utveckling. Det hänger samman med att S här valt att låta dokumenten själva tala i en utsträckning, som snarast för tanken till en excerptsamling. I stället för det suveräna friläggande av stora linjer, som varit S:s adelsmärke som skribent, utmärks Vitterhetsakademins historia av en ambition att få med nästan all dokumentation.

Också i *Svenska Akademiens historia* har citaten tilldelats stort utrymme men de analytiska och berättande avsnitten är längre och mer engagerade. Betydande utrymme tilldelas bekymren med Posttidningen och ordboken i början av 1920-talet, då S hade tillträtt som ekonomiansvarig ombudsman. Efter något år i befattningen lade han fram ett förslag om att ordboksprojektet, som hade nått till bokstaven E, borde läggas ned och akademien avsäga sig privilegiet som utgivare av *Posttidningen*. Som han förutsett röstades hans förslag ned, och han medger

nu generöst, att hans farhågor kommit på skam, främst tack vare den 1920 tillsatte ordbokschefen Ebbe Tuneld. Enligt hans bedömning 1939 borde ordboken kunna fullbordas till ca 1960, men här var han tvärtom alltför optimistisk: först 2023 gick SAOB i mål.

Lika kritiskt har S uttalat sig om Nobelprisets effekter i sina anteckningar till akademihistoriken. Det har med hans drastiska formulering mest blivit en "änke- och pupillpension", och det hade varit lyckligare, om akademien hade avstått från Nobels donation och i stället sökt uppnå en överenskommelse om att få använda en del av förmögenheten "på ett för forskningen och litteraturen mera gagnande sätt än genom pris". Trots denna negativa – på många sätt välgrundade – hållning tog S mycket aktiv del i arbetet med att utse pristagare. Han hade största förtjänsten av att akademien frigjorde sig från den rigida tolkningen av testamentets oklara krav på att de belönade skall ha "producerat det utmärktaste i idealisk riktning". Sin första stora framgång nådde S 1921, då han vann gehör för Anatole France. Han verkade också med kraft för att avhålla akademien från att ta politiska hänsyn, bl a genom att föreslå Maxim Gorkij till priset.

S:s betydelse för svensk humanistisk vetenskap är svår att överskatta. Inom sin egen ämnestradition lade han grunden till den historiskt komparativa inriktning, som dominerade svensk litteraturforskning under större delen av 1900-talet och gav den en solid vetenskaplig status. Men S:s starkt kritiska hållning till den spekulativa estetiken ledde också till ett ointresse för teoretiska och metodologiska frågor i allmänhet, vilket framkallade en växande opposition under seklets senare decennier. S:s tolkning av litteraturvetenskapens uppgift fick också den negativa konsekvensen, att de litterära konstverken i sig gavs vida mindre uppmärksamhet än deras historiska, sociala och biografiska förutsättningar. Det är karakteristiskt, att lyriken generellt tilldelats mindre utrymme i S:s stora översiktsverk än drama och berättarkonst.

I ett författarskap av så våldiga dimensioner som S:s kan omöjligt allt hålla samma lödighet: det finns åtskilliga slarvfel att no-

tera, hans argumentering är stundom djärv i överkant och hans domslut präglade av tidsbundna fördomar. Men i en slutsummering framstår bristerna bara som lätta skuggningar i bilden av en livsgärning, som hör till de mest storslagna i svensk bildningshistoria.

S:s arkiv (bl a stor brevsaml) o ms i SA; brev även i UUB. – Brev från S i GUB (bl a till J Paulson, A Boéthius, Selma Lagerlöf o många till J Vising), KB (bl a till E W Dahlgren, E Heckscher o L Maury samt många till O Levertin, F Löffler, M Lamm, K Warburg o L Heap Åberg), LUB (bl a till V Ekelund, A Kock, E o G Junggren, Elof o Esaias Tegnér o E Wrangel samt många till P Holm), RA (bl a till S Claesson, S Hedin, E Hildebrand o F Berg), UUB (bl a till C Annerstedt, A Blanck, O Croneborg, G Frunck, K W Herdin, H Hjärne, H Lundström, J Nordström, C R Nyblom, N Söderblom o O Thunman samt många till Aksel Andersson o A Noreen), SSA (bl a många till K F Werner), SA (bl a till C Bildt) o hos Sv litt:sällsk i Finland, Hfors.

Inge Jonsson (2002, artikeln är förkortad)

Carl Robert Lamm, f 4 aug 1856 i Sthlm, Mosaiska, d 12 aug 1938 på Näsby, Täby, Sth. Föräldrar: direktören Jacques L o Galathea Jacobsson. Praktiserade vid Motala mek verkstad 71–72, elev vid Teknologiska inst 13 sept 73, utex 9 juni 76, ritare vid Ludvigsbergs verkstads ab 76, verkmästare 1 april 79, VD o led av styr 81–04 (ordf från 87), led av styr för Sv slöjdfören från 93, av styr för Fören för sv hemslöjd från 99, av komm för sv deltagande i 1900 års världsutställn i Paris, av styr för Luth & Roséns elektriska ab 04–22, VD i Näsby fastighetsab 07, led av Sthlms skiljenämnd för handel, industri o sjöfart 07–18, av komm för Sv slöjdfören:s konstslöjdsutställn i Sthlm 09, ordf i kommunalstämman för Täby 14–18, led av kommunalfullm där 19–34, av styr för Bukowskis konsthandel 21–26, andre vice ordf i Statens hemslöjdsråd 36.

G 31 mars 1900 i Sthlm, Hedv El, m Dora Helena Mathilda Upmark, f 4 febr 1880 där, Jak o Joh, d 9 aug 1959 där, Engelbr, dotter till intendenten o chefen för NM Gustaf Henrik Wilhelm U o Eva Dorothea Helena Kindstrand.

Sedan L 1881 hade övertagit ledningen av Ludvigsberg, gick företaget starkt framåt. Antalet arbetare ökade från 185 (1886) till 416 (1899). Äldre produkter utvecklades och nya tillkom som fyrar, luftkompressorer, centralvärmesystem, kylanläggningar, ångsprutor, båtar och hissar. Av stor betydelse blev den av Gustaf de Laval konstruerade mjölkseparatorn, vars slutliga utexperimentering skedde vid Ludvigsberg. När ab Separator själv övertog tillverkningen, fick Ludvigsberg fortsätta som gjutgodsleverantör till 1899, då Separator uppförde ett eget gjuteri. Produktionen vid Ludvigsberg gick därvid ned, och från 1901 gick bolaget med förlust. L sålde 1904 sina aktier i verkstadsab till det närbelägna Münchenbryggeriet, som behövde ökad tomtmark. Verkstadsrörelsen såldes samma år till Luth & Roséns elektriska ab. Sitt bolag styrde L på ett gammaldags patriarkaliskt sätt och sina anställda visade han ett personligt intresse. Vid försäljningen utbetalades 50 000 kr till tjänstemän och förmän, och 150 000 kr avsattes till en fond för arbetarnas pensionering.

Utom den dåliga lönsamheten bidrog flera orsaker till att L sålde Ludvigsberg. En var att han av läkare uppmanats lämna den direkta ledningen av bolaget på grund av en ögonsjukdom (glaukom), för vilken han 1906 opererades i Tyskland. En annan var att han redan på 1880-talet börjat samlar konst och konsthantverk och behövde utrymme för dessa samlingar. Ett sådant fick han genom köpet av Näsby slott (i Täby) med tillhörande marker på exekutiv auktion 1902. Slottet hade härjats av eld 1897 och kvar fanns i huvudsak endast yttermurarna. Med ledning av Nicodemus Tessin d ä:s bevarade ritningar från 1660-talets mitt och sticket i Erik Dahlberghs *Suecia antiqua* fick arkitekten Erik Josephson i stort sett återställa exteriören, medan rumsindelningen utformades för att inrymma L:s då redan stora konstsamlingar. 1905 var restaureringsarbetena så färdiga att L kunde flytta in. En särskild galleribyggnad tillkom 1913. Den franska trädgården utvidgades och smyckades med bl a italienska medeltida marmorskulpturer. L ägnade också lantbruket ett stort intresse, anlade en modern mönsterladugård och hade ef-

CARL ROBERT LAMM
Gravyr av Anton Anderberg
Moderna museet

terhand en kreatursbesättning på 300 djur. Från egendomen avstyckades villatomter genom ett av L bildat fastighetsaktiebolag.

L:s konstintresse väcktes tidigt; i hans kassabok fick samlingarna eget konto 1883. Ludvigsbergs storhetstid på 1890-talet gav honom möjligheter till omfattande förvärv. L:s målningssamling omfattade först verk av Konstnärsförbundets ledande målare, Ernst Josephson, som var kusin till hans mor, Anders Zorn, som var gift med L:s kusin, Karl Nordström, Eugène Jansson, Bruno Liljefors och Carl Larsson. Josephsons "Spanska smeder" från 1881 inköptes 1923 av Nationalmuseum och Eugène Janssons "Solnedgång" från 1895 skänktes dit av L:s arvingar. Kvar på Näsby är tre väggmålningar av Bruno Liljefors, kallade "Tjäder i skog", och av Anders Zorn en plafond, kallad "Skogsrår i trädkronor". Den samtida svenska skulpturen var representerad med verk av främst Christian Eriksson, Per Hasselberg, John Börjeson, Theodor Lundberg

och Carl Milles. Kvar på Näsby är den sistnämndes väggfontän, "Kastaliska källan".

Målningssamlingen kom senare att utökas med verk av äldre konst, särskilt svenskt 1700-tal med namn som Alexander Roslin, Elias Martin, A U Wertmüller och Gustaf Lundberg. I samlingen ingick även åtskilliga arbeten av världskonstens store, som ett självporträtt av Rembrandt som ung (sedan i engelsk privatägo), ett mansporträtt och målningen "Den heliga familjen under äppelträdet" av Rubens, samt verk av holländska, spanska och franska mästare.

L blev en erkänd kännare av konsthantverk; vid sina förvärv kunde han påräkna värdefulla råd av sin sväger Gustaf Upmark d y och, beträffande mattor och orientaliska föremål, av Fredrik Martin. Samlingen av mattor och vävda tapeter var särskilt berömd. Här fanns en rad orientaliska mattor (en persisk från 1500-talet nu i Metropolitan Museum, New York). Han ägde vidare en av drottning Kristinas kröningstapeter (av L:s arvingar skänkt till Husgerådskammaren) liksom den av Gustav I:s vävare Poul de Bucher på 1550-talet utförda "Kärleksbrunnen" (enligt L:s testamente nu på Gripsholm). Av möbler fanns en rad arbeten från svenskt 1700-tal, signerade av Georg Haupt, Gottlieb Iwerson, Nils Dahlin och Jonas Hultsten. Några av dessa har återbörats till sina ursprungliga platser i Arvfurstens palats. Franska arbeten av hög kvalitet fanns även inom denna grupp. Den omfattande silversamlingen med tyngdpunkten på svenskt 1700-tal och med ett antal tyska arbeten från 15- och 1600-talen var L:s stolthet. "Vad han fått ihop av svenskt rokokosilver var väl det rikaste och skönaste av allt", skriver Karl Asplund. Flera av dessa pjäser finns nu i Hallwylska palatset. Glas- och porslinsamlingarna omfattade även moderna arbeten. Samlingen av bronser var så rik att Asplund "räknade till tolv pendyler (enbart) i ett av de minsta kabinetten". Vapensamlingen, med en praktfull persisk dolk från 1500-talet som ett av huvudnumren, har till en del förvärvats av Livrustkammaren.

Vid första världskrigets slut beräknades L:s förmögenhet till över 10 miljoner kr, förutom Näsby slott och dess samlingar. Kapitalet var främst placerat i Luth & Roséns

elektriska ab, där L var den störste aktieägaren, och i ab Separator. När depressionen satte in, nådde Separators aktier bottennotering med utdelningsstopp, medan Luth & Rosén 1920 gick i likvidation. L blev härigenom praktiskt taget ruinerad men fick moratorium. Med rådande kredit-svårigheter kunde han inte få någon köpare av Näsby utan tvingades sälja en stor del av sina samlingar på auktioner i Stockholm och New York 1920 och 1923. Priserna blev emellertid låga och auktionerna inbringade endast ca 2 miljoner kr. Trots dessa försäljningar kunde L behålla en rätt avsevärd konstsamling på Näsby.

Samtidigt med auktionerna var L aktivt verksam för att rekonstruera Luth & Rosén till Nya elektriska ab Luth & Rosén. Slutligen sålde han 1926–27 stora delar av Näsby ägor till ab Jordförmedling och 1933 delar av slottsparken. Det glädde L mycket, att han genom sina försäljningar kunde betala alla sina skulder, rädda en del av sin förmögenhet och behålla Näsby slott helt skuldfritt. Bouppteckningen efter honom visade en behållning på nära 1 750 000 kronor. Näsby slott såldes av hans arvingar till staten.

Inom skilda områden gjorde L insatser som donator. Medan han ännu bodde i Maria församling, skänkte han 1900 Per Hasselbergs "Snöklockan" till utsmyckning av Adolf Fredrikstorg (nu Mariatorget), 1917 kompletterad med samme skulptörs "Tjusingen". När han flyttat till Täby, donerade han 1907 tomt och 10 000 kr till nuvarande Ytterbyskolan där, och 1916 skänkte han en tomt i Roslags Näsby jämte 10 000 kr för uppförande av en kyrklig byggnad. L engagerade sig också i bygdens försvar och lät uppföra fem fort 1914–15, samtidigt som han 1915–16 donerade 36 000 kr till lantförsvarsdepartementet. Under Finlands frihetskrig tecknade han borgen på 50 000 kr för ett finskt statslån.

Huvuddelen av L:s arkiv i SSA, saml i tekn frågor i Tekn mus samt personarkiv i NM. – Enstaka brev från L i KB o RA (till S Hedin).

Boo von Malmberg (1977)

Eva Fredrika Bonnier, f 17 nov 1857 i Sthlm, Mosaiska, d 13 jan 1909 där. Föräldrar: bokförläggaren Albert B o Betty Rubenson. Studier vid August Malmströms konstskola i Sthlm 75, vid FrKA 28 aug 78–vt 83, bosatt i Paris 83–89, vice sekr i Konstnärsförbundet 90. Målare o mecenat.

Eva B var jämte Hanna Pauli den viktigaste kvinnliga konstnären inom 1880- och 1890-talens svenska målarkonst. Efter att ha börjat sina studier för August Malmström antogs hon av Akademien för de fria konsterna 1878 och studerade där till 1883 då hon reste till Paris för att fortsätta sina studier. Här stannade hon t o m 1889. Hennes lärare var Courtois och i främsta rummet Dagnan-Bouveret, av vilkens konst hon nog mottog de starkaste intrycken. De kan spåras i några av hennes tidigare verk såsom "En konvalescent", "Självporträtt", "Porträtt av fru Rebecca Kempff" med deras avdämpade realism, blonda färg och glatta, polerade faktur.

Det motiv, som under Parisvistelsen starkast synes ha upptagit henne, var dock det slutna rummets ljus- och färgproblem, det moderna friluftsmåleriet tillämpat på interiören. Detta ägnade hon ett intimt och inträngande studium som kom till uttryck såväl i några skisser som ateljémotiv, som i några grundligt utarbetade och mogna verk: "Reflex i blått" 1887 (på Nationalmuseum), "Sömmerskor" 1888 och "Musik" 1889, för vilket senaste arbete hon belönades med mention honorable på Paris-salongen. Och när hon tog med sig detta intresse till porträttet, skapade hon några fullödiga verk, såsom porträtten av skulptören Verner Åkerman, av Moritz Rubenson, av Lisen Bonnier som konvalescent och av Hanna Marcus (på Nationalmuseum).

Det var i porträttet B:s konst nådde högst. Jämte de redan nämnda står i främsta ledet det i dunklare ton stämda porträttet av Hjalmar Lundbohm, utomordentligt levande och karaktärsfullt, det av Carl Jonas Meijerberg och den lilla originellt uppfattade bilden av Oscar Levertin, som synnerligen fint återger det vibrerande livewt i ansiktets tankspridda leende. Dessa porträtt, målade under 1890-talet, betecknar höjdpunkten av hennes konst – och slutpunkten.

Under det nya seklet finns inga arbe-

EVA BONNIER
Självporträtt 1886
Bonniers porträttsamling, Nedre Manilla

ten signerade av hennes hand mer än några studier, som den mera lyriskt och dekorativt hållna "Midsommar" vilken bör räknas dit. Istället för utövande konstnärskap kom hon i stället att ägna sig åt ett enskilt och offentligt mecenatskap som slutligen genom den stora donationen till Stockholms förskönande fick en bestående betydelse. Jämnårig med den falang av konstnärer som i början av 1880-talet bröt med de akademiska traditionerna delade hon helt deras övertygelse, syften och strider. I opponenternas, sedermera Konstnärsförbundets, kampanjer tog hon livlig del och sina ungdomsideal blev hon sedan alltjämt trogen. Sin ekonomiskt oberoende ställning använde hon i vidsträckt grad för att understödja kamraterna och de yngre begåvningar som framträdde inom deras led. Sålunda var hon en av de första som uppmärksammade Herman Norrmans geni och förvärvade några av hans förnämsta verk. Också i det nyvaknade intresset för dekorativ publik konst tog hon livlig del. 1902 skänkte hon till Stockholms högskola Carl Eldhs marmorstaty "Linnea" och 1903 till Östermalms folkskola Aron Jerndahls sandstensstatyer "Det lider mot skymning" och "Porträtt". 1903 anslog hon en summa av 10 000 kr årligen till konstnärlig dekorerings av offentliga byggnader och platser i huvudstaden. Beställningarna gjordes i samråd med en av henne utsedd nämnd bestående av fem konstnärer och konstkritiker, vilkas verksamhet dock ännu inte var bestämd av några stadgar.

De beställningar som gjordes under B:s livstid var två marmorstatyer av Christian Eriksson för Kungl biblioteket, nu uppställda i bibliotekets förstuga, två dekorativa målningar av Nils Kreuger för Östermalms nya folkskola, Carl Eldhs relief "Lekande pojkar" för Östermalms högre läroverk, en stor dekorativ målning av Carl Wilhelmson, "Stockholms hamn", för den stora hallen i Stockholms posthus samt de båda björngrupperna i granit vid Berzelii park av Carl Milles. Genom testamente gavs åt denna verksamhet en fast och bestående form i och med instiftandet av Eva Bonniers donationsfond för konstnärlig utsmyckning av offentliga byggnader och platser i Stockholm. Bland offentliga konstverk som tidigt

tillkom tack vare denna donation märks Milles "Bågspännare", uppställd vid Liljevalchs konsthall på Djurgården, Eldhs "Fontän" på Birger Jarlsgatan samt Einar Forseths konstnärliga utsmyckning av Högalidkyrkans gravkapell.

Enstaka brev från B i GUB.

Tor Hedberg (1925)

Oscar Ivar Levertin, f 17 juli 1862 i Gryt vid Norrköping (enl fdb för Mosaiska, Sthlm), d 22 sept 1906 i Sthlm, Mosaiska. Föräldrar: konst- o antikvitetshandlaren Wilhelm Philip L o Sophia Albertina Davidson. Mogenhetsex vid Norra latinlärov i Sthlm maj 81, inskr vid UU vt 82, fil kand där 28 maj 84, litt:kritiker i AB 85, fil lic vid UU 28 maj 87, disp 11 febr 88, fil dr 31 maj 88, doc i litt:hist 4 juni 89–3 okt 99, allt vid UU, föreläsare vid StH 16 jan 93 o förordn som sådan på tre år 22 maj 94, litt:kritiker i SvD från 97, prof i litt:hist vid StH från 3 maj 99 (stadf 29 jan 04).

G 1) 9 aug 1887 i Sthlm, Maria, m Lovisa (Lisen) Fransiska Svanström, f 4 okt 1861 där, ibid, d 19 mars 1889 i Uppsala, dotter till pappershandlaren Frans Jonas Peter S o Johanna Sofia Gustava Eriksdtr; 2) 15 maj 1899 i Sthlm, Mosaiska, m Ebba Nathalia v Redlich, f 30 juni 1867 i Hamburg, d 27 nov 1912 i Sthlm, Svea art, dotter till tyske generalkonsuln Heinrich Wilhelm v R o Matilda Lovisa Charlotta Bohnstedt samt förut g m löjtnanten Carl Daniel Mesterton (d 1889).

Oscar L:s barndoms- och uppväxtmiljö präglades av stark familjesammanhållning. Sina estetiska intressen och sin anknytning till franskt 1700-tal torde han fått från fadern, antikvitetshandlaren som hellre emotsåg ekonomisk kris än offrade sina mest älskade försäljningsobjekt. Hos fadern fanns också ett starkt inslag av upplysningsrationalism, som gjorde honom öppen för sonens generationsproblem. Hemmet blev härigenom för L ett självklart centrum för estetisk och social diskussion med bl a de jämnåriga kamrater som senare kom att bilda gruppen Det unga Sverige. Det judiska arvet förmedlades främst genom modern, vars ortodoxa

OSCAR LEVERTIN
Målning av Carl Larsson
Bonniers porträttsamling, Nedre Manilla

föräldrahem L skildrat i novellen "Kalonymos" (i *Rococo-noveller*). Georg Brandes och Strindberg var två ledstjärnor gymnasisten L åberopade i sin verksamhet vid Norra Latins litterära förening Concordia, utan att därför åsidosätta två äldre samtida diktare som Viktor Rydberg och Carl Snoilsky. Via Brandes och Strindberg fick L också tidigt en orientering i tänkare som Spencer och Mill. När han 1882 påbörjade sina studier i Uppsala, kom han genom Henrik Schück in i ett litteraturhistoriskt forskningsklimat, där franska föregångare som Taine och Brunetière visat vägen.

Redan dessförinnan hade L fått stifta en mer direkt bekantskap med det franska klimatet. Efter sin studentexamen 1881 reste han av hälsoskäl – hans lungsjukdom visade sig redan tidigt – till Menton tillsammans med bl a Lisen Svanström. Resultatet av re-

san förelåg 1883 i bokform, L:s debutbok *Från Rivieran*, en samling lyriska stämningsskisser på prosa med novellistiska inslag. Återkommen från sin resa kom L att knytas till generationsgruppen Det unga Sverige. 1883–86 medarbetade han i Arvid Ahnfelts *Ur dagens krönika* med anmälningar av främst nordisk och fransk genombrottslitteratur samt i *Aftonbladet*, där tonvikten låg på den franska sennaturalistiska litteraturen. Vid sidan av Ola Hansson blev L dess främste introduktör på svenska.

När *Aftonbladet* 1885, delvis som en följd av Giftasåtalet mot Strindberg, stängdes för Det unga Sverige, fortsatte L sin introduktionsverksamhet i nordiska grannstämningar. I två novellsamlingar – *Småmynt* och *Konflikter* – gav han skönlitterära exempel på sitt sociala engagemang. Ett sådant är "På julaften" (i *Småmynt*) som skildrar stalldrängs-

dottern Evas tjänstgöring en julaftonsnatt i en tobaksbod – ett laglöst utnyttjande av den anställningsotrygga. Men det fanns också en tydlig motpol i dessa ungdomsnoveller som i "Evoi" (i *Konflikter*), en historisk skildring av en dionysosfest kompletterad med sakliga noter, vars hedonistiskt orgiastiska yra starkt tilltalade Strindberg men bidrog till L:s fjärmande från *Aftonbladet*. Dessa två tidiga noveller illustrerar en dualism mellan förnuft och känsla som skulle karaktärisera L:s skönlitterära alstring. I den långa novellen *Livets fiender* förlägger han denna dualism till ett aktuellt politiskt skeende, där huvudpersonen Otto Imhoffs yttre fasad rivs ned av paranoia reaktioner. 1888 planlades denna slutsten i L:s sociala 80-talsengagemang, där han samtidigt tagit starka intryck av den sennaturalistiska psykologi författare som Bourget och Ola Hansson ställt upp som alternativ till Zolas mer fysiologiskt centrerade.

1887 ingick L äktenskap med Lisen Svanström. De bosatte sig i Uppsala, och året därpå disputerade han i litteraturhistoria på avhandlingen *Studier öfver fars och farsörrer i Frankrike mellan renaissance och Molière*. Själv tillhörande kretsen kring Verdandi, hade han tillfälle att lyssna till, träffa och i sitt Uppsalahem hälsa gästföreläsaren Georg Brandes. Men 1889 dog, plötsligt och oväntat, hustrun Lisen efter en kort tids sjukdom. Den häftiga sorgen tog sig hos L psykosomatiska uttryck. Lungsjuk vistades han under sommaren och hösten i Varberg och Davos. På båda ställena sökte Verner von Heidenstam upp honom. Ett helt nytt kapitel i L:s liv och dikt tog här sin början.

I den nya vänskapens tecken skrevs, på Heidenstams initiativ, pamfletten *Pepitas bröllop*, en litteraturanmälan av en fiktiv roman. Men citaten var ordagrant hämtade från skilda böcker, skrivna av representanter för Det unga Sverige. De vederfors alla ironisk och skarp kritik för sin ytliga "skomakarrealism", och L:s egen novellistik hörde inte till det som lindrigast kom undan. Pamfletten var närmast tänkt som ett litterärt skämt men togs ytterst illa upp av de berörda, särskilt av gruppens ledare, Gustaf af Geijerstam, som i privatbrev och i en senare smädedikt karaktäriserade L som en förrädare mot 80-talets grundlägg-

gande idéer. Kanske utan att mena allt så allvarligt drog författarna till *Pepitas bröllop* här en gräns mellan 80- och 90-tal som för eftervärlden blivit bestående. Men för L:s del betydde mötet och vänskapen med Heidenstam något mycket mer än denna stridskrift – han kunde uttrycka sitt sorgearbete i dikt. Resultatet blev *Legender och visor*, L:s debutdiktsamling (1891), till stora delar skriven i Davos.

"Min dikt är svart med purpurroda sömmar". Med dessa ord öppnar L sin "Epilog" till samlingen. De karaktäriserar rätt väl den levertinska lyriken också i fortsättningen. Känslan, som debutdiktsamlingen byggts upp kring, är sorg, oförtäckt och förlamande gestaltad i dikter som "Sömnens slott" och "I sorgens arm", mer distanserat och pastischartat utformad i den nyanserade "Florez och Blanzeflor", senare tonsatt av Stenhammar, en dikt som två unga studenter, Bo Bergman och Hjalmar Söderberg, läste i en rökig kroglokal i Uppsala, omedelbart och gemensamt inseende att Sverige här hade fått en ny stor diktare. Pastischdraget kommer tydligt fram i andra "visor", och förebilder är hämtade från äldre tiders dikt och konst. Ett avsnitt tar upp judiska motiv, och här återfinns den kanske oftast citerade strofen i L:s lyrik, inledningen till "På judiska kyrkogården i Prag": "Lägg icke blommor, band och fransar / på vården över deras ben, / ej livet gav dem gröna kransar / men sten. På vårdarna lägg sten!" Men det finns också inslag av sensuell lidelse ("purpurroda sömmar") i debutboken, och i en dikt som "Lycka" sammansmälter lidelse- och dödsmotiv på ett sätt som associerar till Stagnelius och Baudelaire, men också till samtida franska dekadenta sensualister som Richepin.

1889 hade L blivit docent i litteraturhistoria (speciminerade med avhandlingen *Teater och drama under Gustaf III*), och under 1890-talet fortsatte han sitt vetenskapliga arbete, främst inriktat på litteratur-, konst- och kulturhistoria. Svenskt 1700-tal och fransk rokoko stod i centrum för hans forskningsarbete. Lärofadern Schücks magistrala totalkartläggning av kulturlandskap ville L aldrig tävla med. I stället valde han, med Sainte-Beuve som föredöme, att punktvis tränga in i den kulturella at-

mosfären och skildra den inifrån enskilda diktar- och konstnärstemperament. L:s rokokouppfattning, i mycket bestämd av bröderna Goncourt, där sinnesberusning och förgänglighetskänsla förenas, har åtskilligt av samtidens sekelskiftespessimism inom sig och Bellmansteckningen i essäsamlingen *Från Gustaf III:s dagar* formar sig även till ett tidsaktuellt diktarporträtt, som röjer sin släktskap med fransk symbolism.

Under senare delen av 1890-talet kom dock L att allt tydligare ta avstånd från rokokon och i stället söka sig till andra, äldre och senare källsprång för den svenska dikten. Som ett skönlitterärt slutdokument av L:s 1890-talsforskning kan man betrakta *Rococo-noveller*, där L på en utsökt och tids-troget pastischerande prosa tar upp och varierar för honom själv starkt känsloladdade motiv som exempelvis erotik kontra vänskap i "Hovmannen" (där Heidenstam spelar en huvudroll) eller den judiska isoleringen och utvaldheten i den tidigare nämnda "Kalonymos".

Forskningsarbetet åren 1889–97 medgav inte, att L utåt kunde markera sin hållning till den aktuella litteraturen på samma sätt som tidigare. Publiceringsmöjligheterna var också begränsade, men i och med att Karl Wählin 1892 startade tidskriften *Ord och Bild* kom L att tämligen regelbundet medverka med recensioner och essäer. Här publicerade han bl a en lång anmälan av Heidenstams *Hans Alienus*, av Fredrik Böök karaktäriserad som "en väns förord till Hans Alienus". I utvidgad form skulle den återkomma i *Diktare och drömmare* (1898), en essäsamling som kronologiskt spänner från Lucretius till det slutande 1800-talet. Här återfinns också studier över Nietzsche och Renan, två tänkare som ofta skymtar bakom L:s andra diktsamling, *Nya dikter* (1894).

Sorgen efter hustruns död är här ersatt av livskraft och hoppfullhet. Ambivalensen finns dock kvar, hoppet om en ny förening förkvävs och sinnesruset förtär och hotar konstnärskapet. Drömmen om en tillvaro utanför den hektiska erotikens gestaltas tydligast i dikten Ithaka, inspirerad av 1890-talets favoritmålare Böcklin, vars "Toteninsel" med mörka susande popplar suger diktaren bort från "världens vägar". Men det erotiskt lockande bryter tydligast

fram i "De visa och de fåvitska jungfrurna" med dess omvänt bibliska budskap, lovprisandet av de fåvitska: "I sitten i säven vid lustgårdens sjö / och lösen spanne och sälja . . ." Samlingens märkligaste dikt, "Sång före natten", skrevs i schweiziska Riffelalp – i ett landskap som i fortsättningen alltid verkade stimulerande på L:s poetiska skaparkraft. Här tar han definitivt avstånd från sin ungdoms sociala radikalism och söker sammanfatta sin mogna livshållning med Renan och Nietzsche som ledstjärnor. Här finns också en bejakelse av livet på ont och gott som kan resultera i en kärleksbekännelse utan andra förebilder än de privata upplevelsernas: "Jag älskar dig för att jag dig ej tror, / för att med dig jag måste le och gråta, / för att på dina tunna läppar bor / all livets himmelska och hemska gåta."

Redan här kan man ana en väg in i resignationen, i avståndet från sinneslycka som tänkare från Predikaren till Schopenhauer anbefallt. Den vägen skulle också bli L:s, men sommaren 1894 låg ännu de privata upplevelserna alltför nära. Förhållandet till en ung kvinna, Maria Roth, hade tagit slut, mycket beroende på hennes familjs antisemitiska inställning. L:s häftigaste livsengagemang – Anna Sjöberg, gift trebarnsmor, kallad Nike av L, Nicke av vänkretsen – kunde inte leda till äktenskap, ekonomiskt helt otrygg som han var.

Det tredje och sista kapitlet i L:s liv började 1897. Hans våldsamma satsning på specimeneringsarbete, speciellt i konsthistoria (t ex boken om Niclas Lafrensen d y, 1899), till professuren i estetik i Lund, hjälpte inte. Men vid denna tid hade *Svenska Dagbladet* reorganiserats med ekonomisk hjälp av bl a Ernest Thiel, och L fick fast anställning som litteraturbevakare. Här förändrades hans yttre liv. Alla lösa uppdrag som föreläsare och fri skribent ersattes av en fast lön, L:s första, uppnådd vid 35 års ålder. 1899 inrättades en personlig professur vid Stockholms Högskola, tack vare Ernest Thiel och Karl-Otto Bonnier, och L tillträdde sommaren 1899. Han gifte sig för andra gången, med Ebba Mesterton, en berest, språkkunnig och socialt stabil officersänka med tre barn, och flyttade in i en ljus, stor våning nära Karlaplan i Stockholm. Intellectuellt och praktiskt blev hustrun Ebba hans trofasta

medarbetare. Kamratskap och samarbete växte mellan dem. Men kyla fanns också och distans. Den varma känslan fanns däremot inte. I stället växte för L:s del resignation och önskan att göra upp med sitt tidigare, irrationella förflutna.

L:s tredje diktsamling, *Dikter* (1901), bär många spår av det förändrade känsloklimat han nu kom att vistas i. "Vad vintern är lång i fiendeland" klagar han i dikten "I fiendeland", tillkommen under bröllopsresan med Ebba till Italien. "Domar" är en dikt om fursten "som skildes från hund och följe". Den handlar om den bergtagne, till sömn och död förvandlade som avskärmar sig från alla de sökande. Berömd och ofta citerad är också L:s rapport från Nifelhem, där det judiskt varma familjeuppgåendet implicit ställs mot det nordiskt frusna, som tränger in också till det mest intima: "även på samma örongott / hjärtana bli eremiter". I sin tredje diktsamling använde L fullt medvetet ett mindre melodiskt språk än tidigare. Mottagandet blev också kärvar, lyrikern L tycktes ha mist mycket av sin tidigare tjustning, och omställningen stod många anmälare helt främmande för. Resignationen satte också sin prägel på prosaboken *Magistrarne i Österås*, där ungdomsdrömmarna kapslats in i en svensk småstadstillvaro, och möjligheterna att överleva bara fanns kvar i fixeringen vid traditionen och det förgångna. Samma tema upprepades i dikten "Dykaren" i tredje samlingen, samtidigt på ett privat och på ett historiskt plan: "Dykarn är fången / hos det som förlit."

Sin egentliga livsgärning kom L att under dessa år (1897–06) utföra i *Svenska Dagbladet*. Sammanlagt skrev han 356 artiklar för sin tidning och av dessa var närmare 300 recensioner. Främst bevakade han nyutkommen svensk skönlitteratur. L blev den första svenska recensent som mötte diktarna på deras egna villkor. Han blev den inkännande, den "sympatiska" kritikern i motsats till tidigare "kriarättare", där Carl David af Wirsén stod som L:s självklara antipod med rödpennans moraliska och estetiska bockar i diktmarginerna. Men sympatin hindrade inte, att L oavbrutet värnade om det estetiskt fullgångna och hårt motarbetade varje form av kulturell dilettantism.

L:s recensionsverksamhet i *Svenska Dag-*

bladet blev banbrytande, och hans inlevelse i de anmälda böckerna skapade en ny respekt för dagskritikerns uppgift. Visserligen var han traditionell och genrebunden och stod därigenom främmande för nya impulser som exempelvis ungdomsidolen Strindbergs nyorientering efter Infernokrisen, eller vissa sidor av Vilhelm Ekelund – och visserligen misspryds hans recensioner ofta av ett vidlyftigt blomstrande bildspråk, som kunde slå knut på sig själv. Men kvar finns ändå L:s totala inlevelseförmåga, hans för framtiden banbrytande gärning att i Sverige förvandla dagskritiken till "den tionde musan", som han i ett personligt tal till Georg Brandes i slutet av 1880-talet uttryckte sina intentioner härvidlag.

L:s recensioner var tongivande i det borgerliga Sverige. Systemet att reklamera för nya böcker i annonser med recensionsutdrag, helst ur L:s anmälningar, växer fram under dessa år. En ung diktare som Sven Lidman uttryckte saken så att det var L som spände för den vagn som förde den unge poeten ända in i det Thielska galleriets innersta salar. Vid sidan av recensionerna skrev L också mycket annat i *Svenska Dagbladet* – resebrev, framför allt från Schweiz, nekrologer, kåserier och ledarartiklar. L stod också i främsta ledet, när det gällde oppositionen mot det första Nobelprisets utdelande till Sully Prudhomme. I en öppen protest, publicerad i *Svenska Dagbladet*, slogs det fast, att Tolstoj borde varit den givna, första Nobelpristagaren.

Utåt sett var de första åren av 1900-talet L:s mest lysande. Hans föreläsningar vid Stockholms Högskola lockade en stor publik, långt utanför de få studerande, och hans ord i *Svenska Dagbladet* var vägande för bokförsäljningen och hans essäsamling *Svenska gestalter* (1903) blev en stor framgång. Men själv trevade han sig fram på andra vägar. Han for med sin hustru Ebba till London och planerade noveller i en ny realistisk riktning, som låg i linje med aktuella stockholmsförfattare som Henning von Melsted, Henning Berger eller Hugo Öberg. Han fördjupade sig i den naturvetenskapliga bakgrunden till Linnés livsuppfattning (några kapitel blev färdiga) och påbörjade tio m privatlektioner i matematik för att förändra sin humanistiska snedbelastning.

Somrarna 1904 och 1905 vistades L i Schweiz för att fullborda diktsamlingen *Kung Salomo och Morolf*, som han betraktade som krönet på sin diktarbana. Diktsamlingen är cykliskt uppbyggd med en precision som gör den jämförbar med verk som *Frithjofs saga*, *Kung Fjalar* eller, för att ta ett senare exempel, *Aniara*. Här summerar L hela sitt livs erfarenheter. Frestelsen och lockelsen ut till ett aktivt liv, ungdomens sociala engagemang och 1890-talets hektiska erotiska hunger ställs i den senare delen mot det passiva livet, det speglade, dödsinväntande. Mot det sydländska, öppet känslöstormande judiska står det kalla, förfrusna avståndet. Salomo, Sulamith och Drottningen av Saba återfinns i diktarens eget liv i triangelspelet mellan L, Nike och Ebba. Morolf, hans motpart i samlingen är mer svårfångad. Till största delen är han tecknad efter vännen/konkurrenten Heidenstams kontur. Heidenstam bekräftar själv detta i ett tackbrev till L, undertecknat "din egen Morolf". Men det finns också drag av folkära naturskalder som Fröding och Karlfeldt i Morolfgestalten. De två viktigaste dikterna i *Kung Salomo och Morolf* är kanske "Salomos månhymn", där L definitivt tar avstånd från sin ungdoms och mannaålders drömmar och genomskådar erotikens som "naturens snara" i Schopenhauers efterföljd, och dödsmissan "Drömmen om mullen och vindarna". Här förenas längtan till liv med längtan efter död, det sydländskt livslockande med det nordiskt inkapslade i slutorden: "Jord på händerna, som vridit / sig i lust och kval, men frid ej funnit. / Jord på ögonen, som svidit. / Jord på hjärtat, som förbrunnit. / Höljen i jorden mig, vindar."

När L:s *Kung Salomo och Morolf* kom ut hösten 1905, bemöttes den hövligt men behärskat, frånsett Georg Brandes som skrev ganska oförstående. Dödstanken, som dominerat L:s två sista diktsamlingar, fick en sällsam bekräftelse 1906. L hade insjunknat i influensa och ordinerats att gurgla sig med klorsyrat kali. På kvällen den 22 september ställde hustrun ett glas nära hans säng. På natten hade L (troligen av misstag) druckit ur detta glas och återfanns på morgonen död. Dödsattesten uppgav "idiosynkrasi mot klorsyrat kali".

Kulturell landssorg proklamerades. Gustaf Hellström har långt senare, i romanen *Det var en tjugande idyll* (1938) uttryckt sin författargenerations reaktion med orden "det var som en hel epok gått i graven". Bööks ord om att detta dödsfall ägde "en sällsam inre logik, som gör att man däri tycker sig spåra något annat än slumpens verk", är nog det sannaste man kan komma fram till beträffande händelseförloppet.

Som lyriker kom L endast i sällsynta undantagsfall upp till den nivå de tre andra stora 90-talisterna – Heidenstam, Fröding och Karlfeldt – nådde. Hans lyrik var ojämn och trevande; den har föga av samtidskollegernas virtuositet i sig. Men i enstaka dikter som "Ithaka", "Domar" eller "Folket i Nifelhem" når han otvivelaktigt deras nivå, och i *Kung Salomo och Morolf* förmådde han skapa en lyrisk helhetskomposition som gör honom ensamstående i sin författargeneration. Som tolkare av äldre svensk och fransk litteratur i essäens form är han också unik och som recensent är han, trots sin traditionalism, banbrytande just genom sin inlevelse, sin förmåga att tolka diktarna på deras egna villkor. Språkliga inadvertenser har ofta lagts L till last, och de korrigeringar som hans änka tillsammans med Axel Lundegård, utfört i hans *Samlade skrifter* (1–24) kan bara delvis skyla över vad en eftervärld främst anklagat L för. Men bakom den genialt smidiga pastischören och det ofta efterhärmade blomsterspråket dölde sig en livsfrämling. Med "hjärtats slag i diktens form" ville han uttrycka sin starka känsla – "men vers är ord och ord är känslans skugga". Det är i den skuggan L har fått möta en eftervärlds dom. Hans känsla var hans egentliga styrka. Allra hetast brann den för svensk dikt. Fattigare vore den utan L:s satsning.

Stor del av L:s arkiv i KB (ms, klipp, stort antal brev). Omfattande saml (100 vol: föreläsningar, excerpter, ms) i UUB. Ms i Bonnierka förlagets arkiv. – Brevsaml i LUB, brev från L även i UUB, RA i SSA.

Björn Julén (1979)

Hanna Pauli, f 13 jan 1864 i Sthlm, Mo-saiska, d 29 dec 1940 i Solna, Sth (enl db för Nacka, Sth). Föräldrar: musikförläggaren Abraham Hirsch o Paulina Meyerson. Studier vid August Malmströms konstscola i Sthlm 76–79, vid Tekn skolan där 80, vid FrKA 81–85, vid Académie Colarossi i Paris 85–87, v ordf i Konstnärsförb 90–91, lär vid Gbgs musei rit- o målarskola 93–97. Målare.

G 28 okt 1887 i Sthlm, Nik, m målaren Georg Vilhelm P, f 2 juli 1855 i Jönköping, Kristina, d 28 nov 1935 i Tullinge, Sth (enl db för Nacka, Sth). Son till apotekaren o fabrikören August Ferdinand P o Maria Laurentia Augusta Gagner.

P:s brådmogna konstnärliga talang uppmärksammades tidigt; redan vid tolv års ålder började hon i August Malmströms konstscola. Där studerade bl a kvinnliga konstnärer som Julia Beck, Karin Bergöö-Larsson och Eva Bonnier. I ateljén lades tyngdpunkten i undervisningen på teckning men även akvarell och oljemåleriets grunder togs upp. Efter några år bestämde sig P för att ytterligare förkovra sig, och hon antogs till målarskolan på Konstakademiens "fruntimmersavdelning". Tyngdpunkten i undervisningen där låg på teckningen. Den klassiska konsten med dess upphöjda ideal var förebilden, och historiemåleri stod högst på rangskalan.

De svenska kvinnliga konstnärerna var privilegierade eftersom de flesta av de andra europeiska konstakademierna var stängda för kvinnor. Dessutom tilläts de att arbeta med nakenmodell av båda könen; tidigare hade kvinnorna utestängts från direkta anatomiska studier och istället fått förlita sig på de klassiska förebilderna. Av lärarna var Georg von Rosen utpräglad klassicist, men flera av de andra, bland dem August Malmström, var medelvägens målare. De var främst romantiker eller realister men hade inte helt övergett klassicismens bildspråk. De hade alla studerat i Frankrike, många av dem för Thomas Couture, och rönt uppskattning på Parissalongen. Det var tack vare deras undervisning som deras forna elever så snabbt kunde acklimatisera sig i Paris konstliv på 1880-talet, trots att dessa vid en senare tidpunkt hävdade motsatsen. Vid Konstakademien räknades

HANNA PAULI
Målning av Georg Pauli
Foto SPA

P som ett av de stora löftena. Hon var inte road av historiemåleri utan sysselsatte sig främst med porträtt- och landskapsmåleri. För målningen "Vid lampan" erhöll hon 1885 vid akademins 150-års jubileum hertiglig medalj.

Hösten 1885 flyttade P till Paris, bosatte sig i Montparnasse och studerade på Académie Colarossi. Två år senare lyckades hon få ett porträtt av den finländska kollegan och ateljékamraten Venny Soldan accepterat till Parissalongen. Porträttet blev epokgörande genom sitt okonventionella innehåll och sin komposition. P hade valt att måla en mycket sammansatt bild av en kvinnlig konstnär mitt i den skapande processen. Soldan är framställd helt utan självscensättning och möter betraktaren på ett omedelbart sätt. – P lyckades med detta porträtt bryta tidens strikta genusstruktur och ge en inblick i de nordiska

konstnärinnornas emancipatoriska liv i Paris. För samtiden framstod dock målningen som rå och primitiv eftersom P valt att avbilda en borgerlig kvinna i en okonventionell ställning och i enkla osmyckade kläder. Porträttet verifierade tidens syn på den kvinnliga konstnären som ett främmande väsen genom att hon utifrån det patriarkala perspektivet stod utanför kulturen.

De nordiska konstnärerna var på 1880-talet främst influerade av tredje republikens *juste-milieu*-konstnärer. Dessa konstnärer företrädde den officiella konsten, som skördade de flesta medaljerna på den årliga Parissalongen och stod högst i publikens gunst. Konstnärsrevoltörerna i 1880-talets Sverige tillhörde ej avantgardet; deras strid kan karakteriseras som ett fadersuppror där de krävde ett lika officiellt erkännande som deras franska förebilder fått. P:s målning "Frukostdags" från 1887 är ett typiskt exempel på medelvägens måleri. Den visar ett lyriskt friluftsmåleri, genomsyrat av ljus, ett utsnitt ur verkligheten med den borgerliga matsalen förflyttad ut i naturen. – P var eklektiker, men hon var främst förankrad i den realistiska traditionen. Hennes livliga penselskrift och de delvis pastost pålagda färgfälten upprörde flera svenska kritiker. En gick så långt att han antog att ljusfläckarna på bordduken berodde på att P torkat sina penslar på den.

Bordet på "Frukostdags" var förmodligen duktat för maken Georg P. De gifte sig 1887 och begav sig sedan till Rom. För samtiden framstod konstnärsyrket och äktenskapet som oförenliga för en kvinna. P lyckades dock förena de båda; makarna fick tre barn, och trots ett stort hushåll med representation behöll P sin yrkesroll livet igenom. Hennes val av make var medvetet; deras giftermål var en garanti för att hon inte behövde avbryta sin yrkesbana. De var båda konstnärer och hon kunde därmed fortsätta att umgås i samma krets som hon tillhört före giftermålet. Genom att de var ekonomiskt oberoende hade de möjlighet att skaffa praktisk hjälp till hushållet.

När P efter Italiensejouren flyttade hem till Stockholm var hon en internationellt erkänd konstnär. Hon sökte då etablera sig som yrkesporträttmålare. 1890 utförde P ett

porträtt av Karl Nordström, som är en av hennes intressantaste karaktärsskildringar. Nordström sitter i sin ateljé, han bligar ut mot betraktaren och är avbildad ur ett påträngande perspektiv. Det är ett porträtt fyllt av stor psykologisk inlevelse, där P lyckats skildra Nordströms sammansatta karaktär. Bakom hans arroganta utstrålning skymtar den kärve men samtidigt ytterst känslige och tidvis stingslige konstnären. P:s målning är ett ovanligt porträtt av Karl Nordström, som annars ofta avbildas som den starke och myndige ledaren för Konstnärsförbundet. P fick dock fortsättningsvis få porträttbeställningar eftersom det var den sistnämnda typen av porträtt som blev normativ.

Under 1890-talet påverkades P av tidens symbolistiska strömningar. Till skillnad från sina manliga kamrater i Varbergsgruppen, som främst var landskapsmålare, höll hon fast vid sitt intresse för människor. I porträttet från 1893 av Verner von Heidenstam, som sitt alter ego Hans Alienus, lyckades hon fänga tidsstämningen.

Primärt var P i sin konstnärliga gärning sysselsatt med att skildra sina medmänniskor och då främst den egna familjen och vännerna. Familjesskildringen har en intim karaktär, från de kärleksfullt porträtterade äldre föräldrarna till det noggranna registrerandet av barnens uppväxt och utveckling. I målningen "Vänner" skildrade P det borgerliga hem- och umgängeslivet koncentrerat kring vardagsrummet. Motivet finns i två versioner målade 1900–07 och är hennes mest kända verk. De är genomsyrade av ett varmt ljus och en kontemplativ stämning. Den kompositionella lösningen är djärv och måleriet kraftfullt. Centralt placerad i bilden, omstrålad av aftenlampans gulröda sken, sitter Ellen Key och läser högt för sina vänner i Sällskapet Juntan. I skymningen har de samlats hos familjen P på Bellmansgatan 6 i Stockholm. Målningen utgör en manifestation av en krets, vars medlemmar alla tillhörde den nya kultur- och finanseliten. Ellen Key var den unga P:s privatlärare och en central gestalt i hennes utveckling. Under åren målade P ett flertal porträtt av sin mentor.

P:s konstnärliga produktion är liten med tanke på hur många år hon var verksam.

Pauli arbetade under flera år på oljemålningen "Vänner", som avbildar medlemmar i hennes bekantsskapskrets samlade till högläsning. Den är både en bild av vänskapens betydelse och en del i lanserandet av en ny kulturelit. I centrum ses Ellen Key, som varit lärare för flera flickor ur den judiska Stockholmskretsen. Nationalmuseum.

Det var få som efterfrågade hennes psykologiskt inlevelsefulla porträttkonst. Efter Parisårens emancipatoriska liv möttes de kvinnliga konstnärerna vid hemkomsten ofta av en fientlig offentlighet, en reaktion där kvinnofrigörelsen motarbetades av nyromantikens kvinnoideal. Genom ett flertal betydande verk intar dock P en central position i svensk konsthistoria. Hon var figurmålaren som gav insiktsfulla tolkningar av samtiden.

Brev från P i KB (bl a till Selma Lagerlöf) o enstaka i RA.

Margareta Gynning (1994)

John Salomon Josephson, f 15 febr 1866 i Sthlm, Mosaiska, d 3 dec 1940 där, Osc. Föräldrar: affärsmannen Wilhelm Joel J o Emilie Josephina Marcus. Kontorslärning hos Bendix, Josephson & Co, delägare i firman 89, ensam innehavare 17, VD i Bendix, Josephson & Co ab 22, fullm i Sthlms köpmannafören 02, i Sthlms handelskammare 02–39 (v ordf 17–39; led av organisationsnämnden o verkst utsk, ordf i tullutsk), led av patentlagstiftn:komm juni 10–maj 15, av handelsrådet 11, av Sthlms frihamnsnämnd 16–25, av 1917 års bankkomm, sakk för beklädnadsransonering 18, led av komm för kommersiell information nov 20–sept 21.

G 20 mars 1892 i Gbg, Mosaiska, m Ellen Josephsson, f 10 dec 1871 där, d 15 juni 1965

i Sthlm, Osc, dotter till grosshandl Herrman Samuel J o Emilie Amsberg.

Vid faderns död 1917 blev John J ensam innehavare av firman Bendix, Josephson & Co. Genom att lansera varumärken och bredda sortimentet, främst i trikå, satte han alltifrån 1890-talet en ny prägel på rörelsen, och en kraftig expansion vidtog. Firman ombildades 1922 till aktiebolag och flyttade till Stockholms nya affärscentrum vid Sveavägen. Med biträde av söner, främst den blivande efterträdaren Wilhelm J, blev företaget ett av de ledande i kortvarubranschen.

I handelsvärldens organisationsliv blev J en drivande kraft. Han hade under ett volontärår i Frankfurt am Main fäst sig vid handelskammarens roll där och väckte 1901 inom Stockholms köpmansklubb förslag om att inrätta en motsvarighet till denna. Förslaget bearbetades inom soliditetsorganet Stockholms köpmannaförening, och inom ett år var Stockholms köpmannaförenings handelskammare, senare Stockholms handelskammare, bildad. J medverkade även vid organiseringen av ackords- och konkursavdelningar inom köpmannaföreningarna 1905. – Sedan lag om frihamnar stiftats 1907, yrkade J på dess utnyttjande i Stockholm och deltog i en studieresa till kontinentala frihamnar. Emellertid sköt han först fram frågan om tullrestitution på transitogods, ett eget branschintresse, och gav avgörande impuls till 1912 års lag i ämnet. I Stockholms frihamns planering och utveckling var han bland de starkt aktiva.

En krävande uppgift på riksnivå mötte J i 1910 års patentlagstiftningskommitté, vars första huvudfråga gällde illojal konkurrens. Medan man kunde enas om att förbjuda vissa konkurrensmetoder, kom strid att stå för och emot en övergripande förbudsregel, en "generalklausul", förordad av Josef Sachs och av handelskammaren och avstyrkt främst av J, som befarade en oklar tillämpning. Då endast partiell reglering successivt genomfördes, beaktades kritiken. Bland 1918 års sakkunniga för beklädnadsransonering var J talesmannen för fabrikant- och köpmanskritiken av denna tekniskt särskilt svåra reglering och bidrog med hot om avgång till dess hävande efter vapenstilleståndet.

I det 1911 inrättade handelsrådet ingick

JOHN JOSEPHSON
Ur H8D

J som importhandelns företrädare. Som målsman även för handelskammaren var han en av de tre som efter krisen 1915 i de svensk-brittiska handelsförhandlingarna sökte påverka regeringen. Han deltog även i kammarens aktivitet för att främja exporten på Ryssland, vari hans egen firma under krigsåren hade intressen, och i en näringslivets varning 1916 mot Ålandsfrågans aktualisering, formellt en vädjan till pressen om återhållsamhet.

J odlade intensivt konstnärliga intressen och var en bland tidens bemärkta mecenater. I hans samling, som enligt katalog 1937 upptog 180 nummer, märkes främst fem av Konstnärsförbundets "opponenter", kusinen Ernst Josephson, Karl Nordström, JAG Acke, Nils Kreuger samt Carl Eldh, bland yngre målare bl a Nils von Dardel och Isaac Grünewald. Vänskap med Eldh och kärlek till Stockholm förenades i J:s insatser för ofentlig skulptur. Jämte Otto Mannheimer bekostade han Eldhs Karl Staaff-skulptur (gamla Riksdagshuset, replik vid Eriksbergsplan). Han var donator till Wenner-

berg-statyn på Djurgården samt initiativtagare och donator till Stadshusträdgårdens skulpturer av Strindberg, Fröding och Ernst Josephson. 1947 överlämnades hans samling till Nationalmuseum, utom främst familjeporträtt och skulpturer.

Familje- och firmahistorien, konstitreset och främst arbetet inom det allmänna behandlade J i *Några anteckningar* (1927). I inlägg och tal dokumenteras där en närmast gammalliberal syn, och i frisinnade landsföreningen var han sporadiskt verksam. Fasta, stundom utmanande ståndpunkter förenades hos J med intuitiv blick för tidens krav. Han var en initiativens, den raska handlingens och koncentrationens man. Handelskammaren var näst det egna företaget hans skötebarn.

Tom Söderberg (1974)

Charlotte Emma Mannheimer, f 5 april 1866 i London, S:t Giles, S:t George Bloomsbury, d 10 sept 1934 i Skagen, Danmark (enl db för Vasa o Mosaiska, Gbg). Föräldrar: grosshandlaren Arnold Abrahamson o Flora de Jongh. Elev vid South Kensington Art School, London, 81–84, vid konstakad i Köpenhamn 87–93, vid Valands konstscola i Gbg 93 o 03, v ordf i styr för Gbgs konstfören från 17, led av styr för Valands konstscola från 30.

G 30 juni 1893 i Köpenhamns rådhus m sin halvkusin, juristen o politikern Otto Salomon Mannheimer, f 12 sept 1860 i Göteborg, Mosaiska, d 10 dec 1924 på Mössbergers kuranstalt, Friggeråker, Skar (enl db för Mosaiska, Göteborg), son till bankmannen Noa Theodor M o Hanne Meyer.

Charlotte M växte upp i London och studerade som engelsk societetsflicka vid South Kensington Art School. Modern var holländska och fadern dansk. Som ett minne av sin uppväxt behöll hon livet igenom en svag engelsk accent.

Familjen flyttade 1884 till Köpenhamn, och M fortsatte sin konstnärliga utbildning på konstakademin där med bl a Viggo Johansen som lärare. Den ca 10-åriga vistelsen i Köpenhamn blev väsentlig för hennes måleri. Liksom Johansen anknöt hon till

CHARLOTTE MANNHEIMER
Okänd fotograf

traditionen från impressionismen, och motivmässigt höll hon sig liksom sin lärare till den intima vardagsskildringen. Från hennes tidigare måleri härrör självporträttet från 1888, ett skickligt utarbetat stoffmåleri med en mycket nykter och osentimental människosyn.

I Köpenhamn betraktades M som ett lovande konstnärssämne. Giftermålet 1893 medförde emellertid flyttning till Göteborg, där hon tillsammans med maken kom att få stor betydelse för stadens kulturliv. Hon var besluten att fullfölja sitt konstnärskap och hade ateljé utanför hemmet. Några terminer var hon inskriven som elev vid Valand.

M:s måleri höll sig kvar i den stil hon tillägnat sig i Köpenhamn, den lågmälda miljöskildringen. Det återkommande motivet blev de uppväxande barnen, som hon skildrade både i enstaka porträtt och i större kompositioner. Bäst kommer hon till sin rätt i de mindre formaten. De större målningarna saknar något av kompositionens fasthet och har mest sitt intresse i detaljstudien. Färgskalan är dämpad och konturen vag. Förutom porträtten av barnen och av den göteborgska

bekantskapskretsen, bl a Sven Lönborg, målade hon landskap i blommande kolorit.

Det var framför allt före och kring sekel-skiftet M utövade sitt måleri. Senare blev produktionen alltmer sparsam. Hennes tid uppslukades av sociala plikter, och intresset för de konstnärliga problemen vändes i stället till andra utövande konstnärer. I hemmet på Föreningsgatan samlade hon det nya avantgardet. Birger Simonsson, Gösta Sandels, Sigfrid Ullman och Tor Bjurström gick i Göteborg under namnet "Charlottes gossar". Intrycken från dem förändrade inte hennes måleri, men hon tillägnade sig teoretiskt fauvism och kubism och deltog med intresse i konstdebatten.

M uppmuntrades av sina yngre konstnärskamrater att fortsätta måla, och tillsammans med Simonsson och Henrik Sørensen for hon till Paris för att studera impressionisterna och målade också en kort tid i Matisses ateljé. Under sina utlandsresor blev hon alltmer intresserad av att bygga upp en egen konstsamling. I Frankrike köpte hon bl a van Gogh och Renoir.

M blev i Göteborg den unga konstens stöd och hjälp. När utställningslokaler saknades för de radikala konstnärerna, väckte hon förslaget att hemmet på Föreningsgatan skulle ställas till förfogande som galleri. Med makens hjälp öppnade hon i stället galleriet Ny konst, där både hon själv och den unga konstnärsgenerationen utställde. Galleriet fick rykte om sig att visa mycket avancerad konst. – På torsdagskvällarna upplät M hemmet till salong, där de nya yttringarna i kulturlivet diskuterades, och i hennes ateljé samlades göteborgsmålarerna och bildade en privat akademi för gemensamma studier.

M blev inte bara konstnärernas "Charlotte". Hela det kulturintresserade Göteborg samlades omkring henne. Henrik Sørensen har beskrivit atmosfären i det M:ska hemmet: "Här levde ännu andan från Verdandi, Viktor Rydberg och Hedlundarnas Handeltidning uppe i de silverblå trädgårdsbergen i det kära, varma Göteborg ... mecenaternas stad". I denna anda stödde M Sven Lönborg vid grundandet av Göteborgs samskola, vars salar hon också försökte utnyttja som utställningslokal åt sina "gossar". Som ledamot av styrelsen för Göteborgs konstförening kämpade hon för inköp av den

moderna konsten och stödde genom privata förvärv den unga generationen. Tillsammans med sin man utökade hon den M:ska fonden, som var mycket flitigt utnyttjad för inköp till Göteborgs museum. Från M härstammar donationerna dit av van Gogh, Renoir och Munch samt av hennes skyddslingar Simonsson, Sandels, Bjurström och Sørensen.

M:s generositet är omvittnad och också hennes djupa allvar inför både egen och andras konst. Hennes eget måleri präglades av 1800-talets ideal, medan hon som konstsamlare var kritiskt vaken för det nya i konstlivet.

Brev från M i GUB o KB (till Ellen Key). – M:s (gästbok, publicerad digitalt) i RA Göteborg.

Barbro Schaffer (1985)

Agda Sofia Meyerson, f 1 febr 1866 i Sthlm, Mosaiska, d 27 dec 1924 där, Hedv El. Föräldrar: direktören Herman August M o Betty Hirsch. Elev vid Åhlinska skolan i Sthlm, vid slöjdläraryrket i Näs, Skallsjö, Älvsjö, genomgick Sabbatsbergs sjuk-sköterskekurs 96–97, kurser vid barnsjukhus Samariten o Kronprinsessan Lovisas vårdanst 97, översköterska vid Bernhards sjukhem, Sthlm, 98–07, förest för Syster Agdas sjukhem där 08–17, led av Israeliska sjukhjälp- o begravn:sällsk 09, vice ordf i styr för Sv sjuksköterskefören 10, sekr i komm ang sjuksköterskornas arbetsförhållanden juni 12–maj 18, även led av komm jan 14–maj 18, led av styr för fören Sommarhem för konvalescenter från 13, förest för Sv sjuksköterskefören:s hem från 17, led av styr för Ålderdomshem för sjuksköterskor 19, av arbetskomm ang sjuksköterskornas samarbete i Norden 20, sekr i styr för sjuksköterskornas understödsfond 23. – Ogift.

Agda M:s stora livsintresse var arbetet för sjuksköterskornas bästa såväl vad gällde deras arbetsförhållanden, utbildning, boende och ekonomi som inte minst deras föreningsliv och kamratumgänge.

Sjuksköterskorna hade i början av 1900-talet som yrkeskår skaffat sig gott anseende i samhället, främst genom den utbildning de

AGDA MEYERSON
Okänd fotograf

fick vid anstalter som inte bara var skolor utan även "moderhus". Dessa skulle hålla dem samman i deras yrkesutövning. Sjukvården ansågs vara ett kall, som skulle utövas enligt stränga etiska normer. Mönstret hämtades från diakonissorna, som utifrån sin religiösa grundsyn ville hjälpa sjuka och fattiga. Men det återfanns även hos Röda korset, som hade som utgångspunkt att utöva "frivillig sjukvård i fält". Sofiahemmet var också påverkat av dessa strömningar. Det var inriktat på att ge bildade religiösa unga kvinnor en god allsidig sjukvårdsutbildning. I snarlika former utvecklades sjuksköterskeutbildningar, vilka även innehöll ett "omhändertagande" av de färdigutbildade sjuksköterskorna.

Det arbete som fordrades av sjuksköterskorna var ofta hårt. Dessa var helt underställda läkarna. De olika grupperna av sjuksköterskor hade inte heller mycket kontakt med varandra. Det var därför en viktig insats för att stärka sjuksköterskekåren när några handlingskraftiga bland sjuksköterskorna på 1910-talet bildade Svensk sjuksköterskeförening och började ge ut *Svensk sjukskötersketidning*.

I den första styrelsen för föreningen blev M vice ordförande som representant för Röda korset. M var full av uppslag för den nya organisationen. Gemensamt för dessa var att de siktade till att stärka sjuksköterskornas kompetens genom fortbildning och repetitionskurser. Det senare var något nytt men M lyckades få till stånd en första kurs redan 1911. Hon var själv ledare för denna veckokurs med över 200 deltagare från hela landet. Föreläsare var ledande män inom olika medicinska forskningsområden. Två kvinnor talade också: den unga läkaren Ada Nilsson om kvinnosjukdomar och M:s syster Gerda om samhällskunskap. Med några års mellanrum ordnade M repetitionskurser.

I riksdagen väckte Carl Lindhagen 1911 frågan om sjuksköterskornas arbetsförhållanden. Riksdagen fann en utredning motiverad. Det tillsattes en kommitté som kom att bestå av tre kvinnor, sjuksköterskor, bland dem M, och tre män, två läkare och en riksdagsman. Ordförande blev barnläkaren professor Isak Jundell. M var både sekreterare och ledamot.

M skaffade sig genom arbetet inom kommittén en omfattande kunskap om sjuksköterskeyrkets utveckling och dåvarande ställning. Denna omfattade även förståelse för vilka åtgärder som kommittén kunde tänkas få gehör för hos statsmakterna. M visste också hur rädda de olika "moderhusen" var om sin integritet och hur utbredd åsikten om sjukvården som ett kall var hos många av de ledande inom kåren. Ett särskilt problem var att någon egentlig legitimation inte krävdes inom yrket. Sjuksköterskorna stod till skillnad från läkarna inte under medicinalstyrelsens överinseende. M ansåg att denna också borde ta ansvar för att sjuksköterskornas utbildning höll en jämn och hög kvalitet. Kommittén föreslog – i enlighet med M:s övertygelse – att medicinalstyrelsen skulle inspektera sjuksköterskeskolorna och godkänna dem som hade en kvalificerad utbildning. En sjuksköterska skulle ha hand om inspektionen av de byråer som förmedlade skötersketjänsterna. 1920 gick förslaget igenom i riksdagen och den första sjuksköterskeinspektrisen utsågs.

Betänkandet var i mycket M:s verk. Hon

hade under kommittéarbetet också skaffat sig kunskaper som hon använde i en mängd föredrag, artiklar och småskrifter. Inte minst hade hon fått uppslaget till den informationsbyrå som hon från 1917 drev i anslutning till Svensk sjuksköterskeförenings hem, där hon var oavlönad föreståndarinna. M medverkade även vid tillkomsten av den samarbetsförening som bildades för sjuksköterskor i Norden.

M var omtyckt bland sina kolleger på grund av sin vänlighet, hjälpsamhet och humor. Hon var god skribent och talare, både när hon höll föreläsningar och när hon framförde roliga dikter och kåserier. M beskrivs som vacker och spänstig men led periodvis av dålig hälsa. Hon gav många gåvor till sjuksköterskornas verksamhet.

Brita Åkerman (1987)

Gerda Teresia Meyerson, f 1 febr 1866 i Sthlm, Mosaiska, d 18 juli 1929 där, Hedv El. Föräldrar: direktören Herman August M o Betty Hirsch. Studier vid Åhlinska skolan i Sthlm, språk- o konststudier i Dresden, sociala studier i Tyskland, Holland o Schweiz, bildade Fören Hem för arbeterskor 98, sekr där 10, initiativtagare till Centralförb för socialt arbete (CSA) 03, led av styr där 03–21, sekr där 03–06, led av styr för Birkagårdens Kindergarten 13, av Vita bandets centralstyr 13–20, initiativtagare till Sv fören för dövas väl 21, sekr där från 21. Skriftställare. – Iqml 16. – Ogift.

Tvillingsystrarna Agda och Gerda M kom från en förmögen judisk köpmannafamilj och fick en traditionell flickuppföstran men skaffade sig egna aktiva yrkesliv. Båda var begåvade, blev goda skribenter och hade organisationstalang och intresse för medmänniskors problem. Medan Agda var verksam inom en etablerad yrkeskår kom M:s tillvaro att bli mer splittrad. Efter en scharlakansfeber blev M klen för hela uppväxten. ”I avseende på det yttre hade naturen varit njugg mot Gerda. Hon var liten till växten, hennes hörsel var ytterst svagt utvecklad, och hon var något vindög; gången var hastig och knyckig”. Hon skrev tillfällesvers som var mycket upp-

skattad men ”hon föredrog dock sina verser mindre väl”.

En novemberdag 1894 besökte M en nyuppförd fabrik på Kungsholmen och kom för första gången i kontakt med arbeterskor: många var illa klädda och såg klena, bleka och trumpna ut. M fick då idén att ordna aftonsamkväm och kom därigenom att bli bekant med många av arbeterskorna. Hon förstod snart att det inte var sysselsättning på fritiden de främst behövde utan bättre levnadsförhållanden. För att skaffa bättre bostäder bildades Föreningen Hem för arbeterskor, där M blev den drivande kraften. 1898 hade hon låtit iordningställa ett hem med tio lägenheter, men verksamheten utökades och slutligen disponerade föreningen ett 100-tal lägenheter. De utgjordes av möblerade och fullständigt utrustade rum för en, två eller tre personer. De boende hade tillgång till gemensamt kök och alla hade eget skafferi. För varje hem fanns en föreståndarinna, som bl a hade hand om de gemensamma utrymmena, och till vilken sena hemkomster skulle anmälas. De boende städade sina rum och hjälptes åt att sköta köket. Vidare fanns samlingsrum med böcker, tidningar, symaskin och piano. M ordnade ofta samkväm med sång, musik och föredrag, vid högtider extra festligheter. Meningen var att hyresgästerna skulle känna sig oberoende och att det inte skulle vara något inrättningsaktigt över hemmen. – På sitt eget sommarställe på Värmdö tog M för en billig penning emot inackorderingar under semestern. Gäster kunde också komma ut på söndagarna och få middag à 50 öre.

M satsade mycket pengar på arbeterskehemmen och hon inrättade en särskild fond för dem som inte kunde betala hyran. Året innan hon dog sammanfördes de skilda hemmens verksamhet till det nyuppförda bostadshuset Nygård, Gyllenborgsgatan 20 på Kungsholmen. – 1917 gav M ut *Arbeterskornas värld*, där hon berättade om sitt mångåriga arbete bland kvinnor i industrin och meddelade resultat från färskas undersökningar om deras sociala förhållanden och vad som vuxit fram av nya reformer.

1902 tog M ett initiativ som kom att få stor betydelse för den svenska socialvårdens

GERDA MEYERSON
Okänd fotograf
KB

uppbyggnad. Tillsammans med några vänner och efter diskussioner med socialt verkssamma personer beslöt hon starta ett socialt upplysningscentrum av den typ som fanns i Tyskland. Snabbt utskickades inbjudan till en rad organisationer att medverka. Några månader senare konstituerades Centralförbundet för socialt arbete (CSA) med Ernst Beckman som ordförande, Agda Montelius som vice ordförande och M som sekreterare. Lokal fick CSA snart tillsammans med redaktionen för *Social tidskrift*; denna utgavs av den energiske Halfred von Koch, som senare tog ledningen även inom CSA.

Aktuell i den internationella diskussionen var frågan om de hemarbetandes arbetsförhållanden, som belysts bl a genom en stor utställning i Berlin. CSA gav M i uppdrag att göra en svensk utredning och en utställning liknande den i Berlin. Till grund för undersökningen låg svaren på ett frågeformulär som CSA satt upp. Resultatet vittnade bl a om låga arbetslöner, lång arbetstid, ojämn tillgång på arbete, mörka och trånga bostäder, där luften blev bemängd med damm,

och om barn som tvingades använda nästan all sin fritid till industriellt hemarbete.

Sedan hemarbetsundersökningen var gjord, tycks CSA inte haft mycket användning för M. Hon anlätades någon gång för föredrag, artiklar eller någon mindre undersökning. Byråföreståndarinna blev Emilia Broomé och redan 1906 efterträddes M som sekreterare av Erik Palmstierna. Han nämnde henne som "den Djurholmskristna judinnan med en varm själ i ett bräckligt och föga tilltalande skal" med hänsyftning på flera av M:s problem bl a det religiösa. M hade kommit i kontakt med en religiöst och socialt engagerad grupp kring Natanael Beskow. Hon hade inte gett sina hem för arbeterskor någon religiös prägel men blev en varmt troende kristen och oroade sig för att arbeterskorna inte mötte religionen. I *Världens ljus* (1908) prisade hon lyckan att ha kommit fram till den kristna tron, som hon ansåg skänkte större innerlighet och intensitet än den judiska religionen.

Under några år på 1910-talet hjälpte M till inom Vita bandet, en kvinnoorganisation som arbetade för nykterhet, religion och sociala reformer; hon var bl a med i dess styrelse och i redaktionen för dess tidning.

1920 fick M uppslaget till en ny verksamhet där hon blev pionjär: arbetet för de döva. M för till Köpenhamn och studerade arbetet vid en skola för lomhörda. Hon hade kontakt med inflytelserika läkare, lärare och socialt arbetande och väckte deras intresse. I september 1920 publicerade hon ett upprop i pressen och i februari följande år bildades Svenska föreningen för dövas väl med M som sekreterare. Genom sin erfarenhet av socialt arbete, sin energi och sin förmåga att uttrycka sig klart och medryckande gjorde M stora insatser inom föreningen. Öronläkarna aktiverades och många hörselskador kunde förebyggas eller lindras. Skolan uppmanades att ge barn med dålig hörsel speciell undervisning och kurser i labiologi (avläsning från munnen) ordnades; hörselförbättrande apparater spreds. M startade en syateljé och lappcentral för att ge arbete åt döva kvinnor. Lokalavdelningar bildades. M reste ofta ut och agiterade för verksamheten. Pengar insamlades på olika sätt, bl a vid en fest i Blå hallen i Stockholm 1926; föreningen fick

även statsbidrag. M testamenterade själv 20 000 kr till De dövas väl.

I en släktkrönika 1929 presenterade sig M som "skriftställarinna". M:s skrifter i sociala frågor och hennes praktiska sociala insatser framstår som verkligt betydelsefulla. Hon tog initiativ till verksamheter som snabbt växte ut och engagerade många och hon deltog skickligt och energiskt i det praktiska arbetet för att förverkliga idéerna.

Brev från M i KB, SSA o UUB (bl a en stor samling till N Beskow).

Brita Åkerman (1987)

Isak Jundell, f 6 juni 1867 i Neustadt-Schirwindt (nu Kudirkos-Naumestis, Litauen), d 25 dec 1945 i Sthlm, Hedv El. Föräldrar: handlanden Todres Jacob Jundelsky o Sara Simon. Mogenhetsex vid h a l på Södermalm i Sthlm vt 86, inskr vid StH ht 86, vid UU ht 87, med-fil ex där 12 dec 87, med kand vid KI 29 nov 90, med lic där 30 nov 95, leg läk 2 dec 95, amanuens o underläk vid serafimerlasarettet 1 dec 95–30 nov 97, underläk vid Sthlms stads o läns kurhus 15 okt (tilltr 2 dec 97–30 nov 98, sekr i komm för inrättandet av en statsmedicinsk anstalt okt 97–nov 99, disp vid KI 25 maj 98, med dr vid UU 31 maj 98, doc i invärtes medicin vid KI 28 okt 98–14 dec 05, andre underläk vid Allm barnhuset 21 nov 00–31 dec 02, förest för hälsovårdsnämndens bakteriologiska laboratorium 16 april 01–30 juni 07, läkare vid Småbarnshemmet N:o 1 vid Norrtullsgatan, Sthlm (senare i Djursholm) 1 jan 03–14 sept 11, led av medicinalstyr:s tuberkuloskomm april 03–okt 07, förest för medicinalstyr:s vaccinationsanstalt 1 jan 05–15 juni 09, doc i pediatrik vid KI 15 dec 05–14, överläk vid Provisoriska sjukh, Sthlm, 6 okt 07–31 jan 14, barnavårdsbyråns läk 08, läk vid Sthlms fattigvårdsnämnds spädbarnshem vid Folkungagatan, Sthlm, 1 mars 11–1 april 14, vid spädbarnshemmet vid Tegnérsgatan, Sthlm, o i Örby 15 jan 12–jan 22, ordf i komm ang den kvinnl sjukvårdspersonalens utbildn o arbetsförh juni 12–maj 18, tf prof i pediatrik vid KI 24 aug 12, prof där 30 jan 14–6 juni

32, överläk vid Allm barnhuset juli 14–32, led av fattigvårdslagstift:n komm jan 16–okt 21, huvudred för Acta pædiatrica från 21, ordf i socialmed sektionen av Sv fattigvårds- o barnavårdsförb 25. – Ogift.

J var äldst av nio syskon. De ekonomiska förhållandena i hemmet var knappa och han fick själv som informator bidra till sin utkomst under studierna. När hans ekonomi längre fram förbättrades, var han i det tysta en generös hjälpare för familjer i nöd och understödjare av barnsjukvården.

J skaffade sig under de första åren efter sin läkarexamen en grundlig utbildning i bakteriologi, ett område där vid denna tidpunkt stora landvinningar gjordes. Denna utbildning kom honom väl till pass då han från sekelskiftet definitivt slog in på den pediatrika banan, och återspeglades i många av hans vetenskapliga arbeten, som behandlade bl a scharlakansfeber, "sjukhus-sjuka" och BCG-vaccination. 1911–14 företog J studieresor till ledande barnkliniker i bl a Tyskland och Österrike.

J var en osedvanligt ansvarskännande och skicklig läkare och verkade ständigt för barnens bästa och barnhälsovårdens fortsatta utbyggnad. Redan 1906 inlämnade han till det då nybildade Svenska fattigvårdsförbundet en skrivelse med ett utförligt socialt barnavårdsprogram. Det har sagts att "detta program omfattade nästan alla områden av den social-medicinska barnavården, mödrahem, spädbarnshem, barnavårdscentraler, åtgärder till förbättring av fosterbarnsvården och behovet av ökad upplysning i barnavård jämte förslag om hur programpunkterna skulle kunna realiseras". Då J gick bort nära 40 år senare, kunde det med fog sägas, att det mesta av förslagen hade förverkligats och representerade omistliga delar av skyddet för mödrar och barn.

För en bred allmänhet framstod J som en mästare i konsten att popularisera medicinsk information inom barnavården. På hans initiativ utgavs ströskrifter och ordnades utbildningskurser, och han skrev också den klassiska boken om barnavård (*Det friska och det sjuka barnet*). Hans framställning var praktiskt klar och enkel och behandlade väsentligheter. En betydelsefull insats på utbildningsområdet gjorde han genom att 1923 starta en kurs för barnavårdssyst-

ISAK JUNNELL
Målning av David Tägtström
Foto SPA

rar vid Allmänna barnhuset, som 1934 omvandlades till en skola för utbildning av barnsjuksköterskor. Dessa yrkesgrupper kom att spela en stor roll vid utbyggnaden av barnvårdscentralorganisationen och barnkliniker ute i länen från 1930-talet och framåt. Som lärare vid KI betydde J mycket för att ge sin disciplin auktoritet och sina elever en mönstergill och praktisk utbildning.

Samtidigt som J utförde en pionjärinsats inom det egna landet, växte hans anseende alltmera även utomlands. Han publicerade en rad uppmärksammade vetenskapliga arbeten, som behandlade barnets uppfödning samt då vanligt förekommande sjukdomar som rakit och "barnkolera". Genom att ta initiativet till den vetenskapliga tidskriften *Acta paediatrica*, som började utges 1921, bidrog han verksamt till att föra ut resultaten av nordisk forskning inom barnvårdens område till en vidare publik. Han var redaktör för denna fram till sin bortgång.

En annan betydelsefull insats gällde den internationella barnläkarkongressen i

Stockholm 1930. Så stora och djupgående var motsättningarna efter det första världskriget att det dröjde 12 år, innan världens barnläkare på nytt kunde samlas till kongress, och det var endast tack vare J:s outtröttliga arbete som den förverkligades och blev en stor framgång.

J var samtidigt "en fridens och en stridens man". Han var vänlig och försynt, men om hans reformiver mötte motstånd och oförståelse, kämpade han med brinnande iver och ihärdighet. Han var en stor nydanare inom svensk barnvård.

Bo Vahlquist (1974)

Axel Henrik Eliasson, f 16 febr 1868 i Sthlm, Nik, d 23 jan 1932 där, Osc. Föräldrar: klädeshandlaren Meyer Joseph Eliasson och Ida Augusta Davidson. Elev vid H latinlärov å Norrmalm, Sthlm, 80–82, handelsstudier i Sthlm och Berlin; kontorspraktik i Sthlm och utlandet, grundade 90 Axel Eliassons konstförlag, anordnare av Barnens dag i Sthlm 10–31, v ordf och verkst led av Barnens dags förening 11–32, en av föreståndarna för Mosaiska församlingen i Stockholm från 14.

G 24 maj 1902 i Sthlm, Ad Fredr, m Ester Maria Sterner, f 9 juli 1880 där, Nik, d 29 nov 1951 där, Skeppsh, dotter av bankdirektören Edvard Henrik August Sterner och Augusta Maria Lundberg, senare g m marinläkaren Claës Axel Widstrand.

Axel E grundade 1890 efter handelsstudier i Stockholm och Berlin Axel Eliassons konstförlag. Firman drev först pappershandel en gros med vykort som känd specialitet men övergick småningom till främst gravyrer, planscher, illustrerade verk och barnböcker.

E:s namn är intimt förknippat med Barnens dagsrörelsen i Sverige. Idén till Barnens dag kom från utlandet, närmast Danmark. Den första Barnens dagsfesten i Sverige anordnades 1905 av direktör Claës Virgin, och inkomsterna från denna första fest gick liksom i fortsättningen till koloniverksamheten under skollov. E hade dock redan vid en av Publicistklubben 1900 utlyst pristävling för förslag till "Pressens vecka"

anonymt insänt ett förslag till en "Barnens dag" med fester för barn. Behållningen avsåg dock ej barnhjälp. Barnens dags-kommittén i Stockholm hade under de första åren stora svårigheter att kämpa med, bl a anmärkningar mot festernas anordnande och brist på lämplig ledare med tid och vilighet för organisationsarbetet. I mars 1909 bildades Barnens dags förening. Årets vårfest gav klen resultat p g a det dåliga vädret, och våren 1910 beslöt man uppskjuta festen till hösten. Då stod man emellertid utan någon "direktör" och var färdig att inställa årets fest, när E:s namn blev föreslaget. Han övertalades att åta sig uppdraget och kom att kvarstå på ledarposten till sin död.

E gav en ny karaktär åt festerna, som förut främst lagt an på karnevalsuptåg, basarer och bössinsamling. Hans paroll var "för barn, genom barn". I anordnandet av barnfesterna hade han en god hjälp av folkskolläraren Christoffer Wassberg, som var lekledare vid Stockholms folkskolor. Från 1912 förlades Barnens dag regelbundet till slutet av september månad då E hade bättre möjligheter att ta sig ledigt från sin affärsverksamhet. Festspelen försiggick på det då nyuppförda Stadion, där som stående inslag ingick de för varje år varierade barnlekarna och danserna, uppförda av tusentals barn i färgrika dräkter. Tack vare sin organisationstalang, uppfinningsrikedom och förmåga att entusiasmera sina medarbetare kunde E år efter år lyckligt fullfölja och variera festprogrammen. Hans uppslagsrikedom och energi, när det gällde tillvaratagande av nya idéer och engagerande av framstående förmågor, syntes outtömliga. Bössinsamlingarna, som satt sin prägel på de första festerna, slojade E så småningom. Hans strävan blev att alltmer frångå "tigget" och i stället försöka bjuda allmänheten valuta för de pengar den gav ut på de olika Barnens dags-evenemangen. Detta var en ny linje, när det gällde att skaffa pengar till välgörande ändamål. Den främsta inkomstkällan blev tombolan. E införde där högre vinster och vissa förmåner i form av inträdesrabatter på nitlotterna samt framför allt vinstmöjligheter även på dessa.

E arbetade koncentrerat på förberedelserna från slutet av augusti och en knapp månad framåt. "Barnens dags-generalen",

AXEL ELIASSON
Okänd fotograf

som han kallades, anlidade då ej annat än med enstaka förfrågningar kommittén utan bestämde för tids vinnande det mesta själv. Under den tid förberedelserna pågick, fick hans egen firma klara sig helt utan honom, och för det uppoftande arbete han nedlade på Barnens dag tog han aldrig den ringaste ersättning. Festerna under E:s tid gav god behållning, fr o m 1918 alltid mer än 300 000 kr per år. Redan 1911 inköptes Barnens ö i Vaddö socken, Stockholms norra skärgård. Själv var han givetvis varmt intresserad av barnkolonierna, och hans besök där var för honom högtidsstunder. På Barnens ö har under årens lopp sommarvistelse beretts för tusentals Stockholmsbarn, till icke ringa del tack vare E:s arbetsinsats. Barnens dags förening lät 1920 slå en medalj över E.

Enstaka brev från E i KB.

Birgitta Lager (1950)

Redan 1900 föreslog Eliasson att en särskild Barnens dag skulle inrättas, med festligheter och aktiviteter för barn. Under de första åren dominerades dagarna av basarer och pengainsamlingar, men efter att Eliasson 1910 övertagit ledningen präglades de alltmer av festspel med lekar och danser som samlade tusentals barn. Spelen ägde rum på den nyuppförda Stadion. Eliasson kom att leda detta "huvudstadens största filantropiska företag" i över tjugo år, och lyckades med entusiasm och uppfinningsrikedom skapa stor variation i festerna. Affisch av Vicke Andrén.

Josef Ernst Sachs, f 4 jan 1872 i Sthlm, Mosaiska, d 23 juni 1949 i Järfälla, Sth (kbf i Sthlm, Engelbr). Föräldrar: köpmannen o generalkonsuln Simon S o Lea Mathilda Leja. Mogenhetsex vid Sthlms reallärov 16 maj 90, praktiska handelsstudier i England o Frankrike 90–92, inträdde i firma Joseph Leja 93, chef där 94–02, VD i ab Nordiska kompaniet (NK) 02–37, led av styr där 02, v ordf 33, ordf från 44, VD o led av styr i ab Nordiska kompaniets filialer 04–13 o i ab Nordiska kompaniets verkstäder 04–19, v ordf i styr för Sveriges träindustriförb 05, ordf där 11–41, led av Sthlms handelskammars fullm 09, av dess verkst utsk 15–45, v ordf i handelskammaren 31–45, led av patentlagstiftn:komm juni 10–april 22, av styr för Sthlms ensk bank från 11, av styr för Vaxholms nya ångfartygs ab 13–18, av 1914 års tullkommission 14–19, av Statens arbetslöshetskommission 14–22, generalkonsul för Norge 16–24, led av styr för Sveriges allm exportfören 16–43, av Statens handelskommission 17–19, av finansrådet 17–20, ordf i styr för ab Sv oceankompaniet 17–20, i styr för Sveriges metallmanufaktur-fören 17–26, led av styr för ab Rörstrands porslinsfabriker 17, v ordf där 18–28, led av styr för ab Mellansv malmfälten 18–23, av styr för Sveriges industriförb 18–43, av tull- o traktatkomm 19–22, av ryska utredn:kommissionen 19–22, av Statens handelskommissions avveckl:kommitterade 19–21, av ekon rådet 20–21, ordf i styr för ab Sv-engelska oceankompaniet 20–21, led av styr o verkst komm i Internat handelskammaren 27, v ordf där 39–48, v ordf i styr för ab Turitz & Co 29, ordf där från 46, led av styr för Sv arbetsgivarefören 30–41, av utställn:komm:er o av ett flertal styr:er för företag, fören:ar o korporationer. – Iqml 30.

G 28 sept 1899 i Sthlm, Mosaiska, m Sigrid Fränckel, f 28 juli 1880 där, d 2 nov 1929 där, Engelbr, dotter till generalkonsuln o riksdagsmannen Eduard F o Betty Davidson.

Josef S:s far Simon S (1839–1907) kom från Tyskland till Stockholm i början av 1850-talet för att arbeta i Joseph Lejas ny-etablerade "Pariserbasar" vid Regeringsgatan 5. Han blev Lejas närmaste medarbetare i det växande detaljhandelsföretaget och övertog rörelsen genom att 1865, i överens-

JOSEF SACHS
Ateljé Jaeger
Sjöhistoriska museet

stämmelse med dennes testamente, gifta sig med Lejas dotter Mathilda. Under Simon S:s patriarkaliska styre, med flera av hans bröder i ledande positioner, utvecklades firman Joseph Leja till ett av de största företagen inom detaljhandeln i Stockholm med drygt 120 anställda 1893. Det ursprungliga sortimentet, vilket huvudsakligen utgjorts av "galanterivaror", leksaker, kortvaror och glasvaror, utökades med bl a bosättningsartiklar, herrkläder och sportartiklar. Försäljningen inriktades på en jämförelsevis köpstark kundkrets. Även lokalerna utvidgades då den s k Stora Bodén vid Regeringsgatan 7 öppnades 1876. Simon S var biträdande kommissarie för den svenska avdelningen vid världsutställningen i Paris 1878 och från 1893 turkisk generalkonsul i Sverige. Han var en av föreståndarna för Mosaiska församlingen i Stockholm och bedrev välgörenhet, inte minst i form av understöd till kulturverksamhet. Sachska barnsjukhuset i Stockholm (Barnsjukhuset Simon och Mathilda Sachs minne) finansierades enligt

hans och makans uttryckliga önskemål av hans dödsbo.

Josef S inträdde i faderns rörelse 1893 och övertog den, tillsammans med sin svåger Arthur Thiel, följande år. Från 1895 ledde han ensam företaget. Hans ofta deklarerade ambition var att höja detaljhandelns och köpmannayrkets status, som enligt vad han erfarit var mycket låg. S påbörjade ett omfattande moderniseringsarbete med syfte att efter hand omvandla firman Joseph Leja till ett modernt varuhus efter utländska förebilder. Han avskaffade det föråldrade prutsystemet och införde fasta priser som tydligt markerades på varorna. Kontrollen över lager och kassor utökades och affären omorganiserades under en mer enhetlig ledning än tidigare, vilket ledde till konflikter med hans farbröder. Dessa motsatte sig hans reformplan och lämnade till slut firman. Lokalerna utökades och moderniserades; personalbostäder fick inte längre ta upp plats i fastigheten. Nya avdelningar – konfektion, herrskrädderi och fransk modeavdelning – tillkom.

Vid sekelskiftet 1900 var Leja det näst största affärshuset i Stockholm efter firman K M Lundberg, som förde de varusorter som saknades i Lejas sortiment. S initierade och genomdrev ett samgående mellan de två företagen och ab Nordiska kompaniet (NK) bildades i januari 1902 med honom och Karl Lundberg som verkställande direktörer. Av de två kompanjonerna var den yngre S den som mest energiskt drev utvecklingen av företaget vidare. Ett viktigt initiativ av S och Lundberg var grundandet av NK:s möbelverkstäder i Nyköping 1903. Eftersom produktionen där inte helt kunde avsättas på hemmamarknaden blev det aktuellt med möbelexport, och NK öppnade av detta skäl filialer i S:t Petersburg 1908 och i Moskva 1913. Senare öppnades en filial i Buenos Aires av samma anledning (1920).

Efter samgåendet fortsatte rationaliseringen av driften och moderna affärsmetoder tillämpades. NK införde tidigare stängningstid, vilket gav personalen förkortad arbetstid. Även semester för de anställda infördes. Den organisatoriska grunden för etableringen av ett modernt varuhus var nu lagd men fortfarande bedrevs

försäljningen i flera lokaler i Stockholm. Av NK:s olika försäljningsställen var K M Lundbergs affärsfastighet vid Stureplan, färdigställd 1898, den lokal som mest liknade ett modernt varuhus. Där inrättades bl a ett terem vid sidan om försäljningsavdelningarna 1902.

S såg 1911 möjligheten att förverkliga sina planer för ett varuhusbygge i Stockholm och följande år fattade NK:s styrelse beslut om ett nybygge vid Hamngatan. I samband med lanseringen av detta projekt avvecklade Lundberg sina engagemang i NK och S blev ensam ledare och huvudägare i företaget. Efter att S tillsammans med den planerade affärsfastighetens arkitekt Ferdinand Boberg under en längre resa studerat varuhus i USA påbörjades byggnadsarbetet 1913. Trots världskrigets utbrott genomfördes det i en för tiden ovanligt snabb takt och 21 september 1915 kunde Sveriges första egentliga varuhus invigas. Det förde ett fullständigt sortiment, innefattande allt från möbler, kläder och böcker till livsmedel. Det krävdes ett stort organisationsarbete från S:s sida vid skapandet av det nya varuhuset och han mötte motstånd, bl a från huvudstadens olika detaljhandelsföretag.

Varuhuset blev snabbt en sevärdhet, ett utflyktsmål i staden. Den modernaste tekniken användes vid utformningen av inomhusmiljön, bl a uppfördes Sveriges första rulltrappa där 1915. Postkontor, bankkontor och teaterbiljettförsäljning öppnades i huset liksom olika serveringar, som ett lunchrum, ett terem och en "sodabar" efter amerikanskt mönster. Frisörsalong och läsrum var andra nyheter. Vid sidan av en bilighetsavdelning på nedre botten fanns flera lyxavdelningar.

I sin tidigaste form var NK inriktat på en köpstark kundkrets. På grund av deflationskrisen 1921–22 tvingades bolaget till en nedskrivning av aktiekapitalet till hälften – enligt den s k lex NK – samtidigt som kraftiga besparingar genomfördes och en allmän anpassning till en bredare kundkrets inleddes. Denna process fortsatte under 1930-talet då verksamheten präglades av försiktighet och konsolidering istället för den tidigare expansionistiska och utdelningsvänliga linjen. S avgick från befattningen som VD 1937 men fungerade därefter som jourha-

1902 bildades Nordiska kompaniet med Josef Sachs som den ene verkställande direktören. Varuhuset låg under sin första tid på Stureplan i en överdådigt dekorerad byggnad ritad av Erik Josephson. Efter ett framgångsrikt första decennium flyttade NK till det nyuppförda varuhuspalatset på Hamngatan som rymde Stockholms första rulltrappa. Arkitekt var Ferdinand Boberg. Det exklusiva sortimentet och hela NK-idén sammanfattades av S i mottot ”kunden är kung”. Fotografier från Nordiska museet respektive Järnvägmuseet.

vande direktör och blev senare ordförande i bolagets styrelse.

S var tillsammans med Herman Turitz initiativtagare då billighets- eller enhetsprisaffärskedjor introducerades i Sverige. NK blev till hälften ägare av Enhetsprisaktiebolaget (EPA), som till 1938 leddes av Turitz. Med början 1930 öppnades en rad EPA-varuhus runt om i landet.

S:s verksamhet som företagsledare präglades av djärvhets, ibland enligt bedömare t o m av överdriven optimism. Hans ledarstil har beskrivits som patriarkalisk, men han hade sinne för moderna demokratiska former och organisatoriska metoder. Personalen sattes under sträng kontroll men bereddes bra arbetsvillkor. NK erbjöd bl a fri läkarvård, semesterhem och bibliotek för sina anställda. Redan från början inrättades en pensionskassa och kurser i praktisk handelskunskap anordnades för de anställda. Kompanirullan, som började utkomma 1927, blev Sveriges första personaltidning. S behandlade och beskrev personalen som delar av "NK-familjen" och försökte skapa en speciell "NK-anda". Han gjorde stora donationer från sin privata förmögenhet till NK-personalens välfärdsinrättningar.

Det var till stor del S:s förtjänst att varuhuset blev något av en kulturinstitution i Stockholm. Redan från starten framhöll S kvalitetsmedvetenhet som en viktig faktor, och han propagerade ofta för "god smak". Han hade ett stort personligt intresse för svenskt och utländskt konsthantverk och samarbetade med Svenska slöjdföreningen. Det anordnades många utställningar i varuhuset – framförallt med glas, textilier och möbler – och NK deltog i många olika internationella och svenska utställningar. S framhöll också betydelsen av att ge en god service. Personalen utbildades till att ta hand om kunderna på ett professionellt sätt och detta kompletterades med många olika initiativ inom kundtjänstens område, t ex konsumentrådgivning. Allt detta bidrog till att ge företaget "goodwill".

Vid sidan av sin verksamhet inom NK åtog sig S en rad förtroendeuppdrag inom näringslivets organisationer, både i Sverige och internationellt. Han fick även viktiga offentliga uppdrag, inom kommittéväsendet och som svensk förhandlare med an-

dra länder i handelspolitiska frågor. I Statens handelskommission, som han tillhörde under första världskrigets slutskede, var han chef för avdelningen för centralmakterna och skötte förhandlingar om handelsavtal med framför allt Tyskland. 1923 förde han tillsammans med Eliel Löfgren överläggningar i Moskva om upptagande av handelsförbindelser mellan Sovjetunionen och Sverige. Liksom sin far engagerade sig S i det internationella utställningsväsendet, bl a som ordförande i den svenska kommittén vid världsutställningarna i Bryssel 1935 och Paris 1937. Han deltog också i arbetet med Stockholmsutställningarna 1909 och 1930, i det senare fallet som utställningskommitténs vice ordförande. Dessa framträdanden i offentliga sammanhang gav många kontakter i Sverige och utomlands och fungerade även som en ovärderlig reklam för varuhuset.

Brev från Josef S i KB, RA (bl a till O Rydbeck o många till J Hellner), UUB o i Generalkonsul O H Lamms arkiv, SSA.

Orsi Husz (2000)

Henning Schlasberg, f 21 jan 1874 i Karlshamn (ej i fdb), d 20 juli 1950 i Landskrona. Föräldrar: grosshandlaren David S o Sara Luterkort. Skolgång i Landskrona elementarlärov, affärspraktik 90–94, anställd vid herrklädesfabrik i Frankfurt am Main 94–96, grundade firma H S & Co, Landskrona, 96 (ab från 35), dir, vd o delägare där, medgrundare av American Bazar, Gbg, 09 (ab från 10), led av dess styr 17–24, av överstyr för Sv konfektionsindustriförb 10–34, av styr för ab Turitz & Co, Gbg, 17–32, för ab Varuhuset Grand Bazar, Gbg, 17–31, konsul för Costa Rica från 25, generalkonsul 39–47.

G 14 april 1907 i Berlin med Gertrud Marta Lewin, f 12 nov 1882 där, d 21 jan 1974 i Ängelholm (enl db för Landskrona), dotter till läkaren geheime Sanithätsrat Viktor L o Emma Rosenthal.

S:s far hade i unga år invandrat från Wladislawów (även kallat Neustadt), en liten judisk shtetl i ryska Polen, alldeles vid

gränsen till Ostpreussen och nu (2025) under namnet Kudirkos Naumiestis beläget i Litauen. Han etablerade sig som handlande i Landskrona och blev med tiden tämligen framgångsrik. Han ägde bl a en ekiperingsaffär till vilken tyska handelsresande sålde färdiga kostymer och överrockar. Tidigt väcktes hos S idén att prova om även Sverige var moget för engrosmässig tillverkning av dylika plagg. Efter en tids handelsskoleutbildning och några års praktik fick han 1894 möjlighet att bli volontär i en herrklädesfabrik i Frankfurt am Main som exporterade till Sverige. Efter två år återkom han till Landskrona och grundade 22 år gammal en firma, vilken anses vara den första i landet som uteslutande ägnade sig åt konfektionell tillverkning av herrkläder. Större detaljister lät visserligen sy upp kostymer i egen regi, men dessa var av hög kvalitet och närmast jämförbara med produkter från ett beställningsskrädderi.

S hyrde en trerumslägenhet i hemstaden och började en första blygsam rationalisering av klädtillverkningen. Han engagerade en skräddarmästare att vara tillskärare och modellskapare samt lyckades övertala några av stadens skräddare och sömmerskor att arbeta för samma lön som de ryska konkurrenterna betalade. Denna var lägre än vid ett konventionellt skrädderi i Sverige, men arbete kunde erbjudas mer kontinuerligt och de anställda slapp tillklippning och provning. En tidig och dyrbar men lyckad investering för S var en knapphålsmaskin.

S reste själv runt och sålde kläderna, den första tiden i Norrland med släde. Kostymerna begränsades till en början till två modeller, en enradig och en tvåradig. Initialt fanns ett visst köpmotstånd mot de nya produkterna och produktionssättet, men detta gav snart vika, och i takt med förbättrad konfektion och ökad köpkraft utvecklades företaget gynnsamt. Tillverkningen mekaniserades successivt och redan efter fem år sysselsattes omkring 200 arbetare. Vid samma tidpunkt bildades en fackförening vid företaget och brodern Herman S (1878–1945), vilken redan från början varit engagerad i verksamheten, inträdde som delägare i firman, vars namn ändrades till Henning Schlasberg & Co.

1906 inrättades företags första verkstad

HENNING SCHLASBERG
Okänd fotograf
Landskrona museums arkiv

på Ödmanssonsgatan. En elmotor att driva symaskinerna inskaffades liksom en skärmaskin. Företaget överlevde skiftande konjunkturer; de två åren närmast efter första världskrigets slut innebar en starkt ökad efterfrågan i branschen, och 1920 hade företaget ett tillverkningsvärde på 1,5 miljoner kronor. En stor del av tillverkningen flyttades 1929 till nya lokaler i de s k Thulinverken i stadens hamn. Sortimentet utökades successivt och kom från 1936 att omfatta även damkläder. 1945 sysselsattes 315 industriarbetare och tillverkningsvärdet låg på 3,25 miljoner kronor. S lämnade 1945 – efter nära 50 år – över ledningen i företaget (från 1950 S:s konfektionsfabrik ab) till sin son Harald Henningsson S (1914–98) som var ägare och VD 1945–78 och utvecklade detsamma ytterligare innan verksamheten nedlades i samband med den svenska tekoindustrins kris.

Genom målmedvetenhet och framsynthet lyckades S skapa ett av de ledande företagen i sin bransch. Sin pionjärinsats har han detaljrikt beskrivit i *Herr- & gosskonfektionens utveckling för engrosförsäljning i Sverige*

under ett tredjedels sekel (1928). Han grundade även tillsammans med Herman Turitz *American Bazar* i Göteborg 1909, en s k "15-öresbazar" där alla varor kostade 15 öre, en föregångare till det 1930 etablerade *Enhetspris AB* (Epa). S sålde 1932 sina aktier i Turitzs företag till Nordiska kompaniet.

Schlasbergs konfektionsfabriks ab:s arkiv i RA Lund.

Carl Henrik Carlsson (2001)

Julia von Sneidern, f 1 april 1874 i Haparanda (enl fdb för Sthlm, Mosaiska), d 17 juni 1945 i Holm, V Göt. Föräldrar: handlanden Elias Rosenbaum o Bertha Schenk. Mogenhetsex vid Wallinska skolan, Sthlm, 21 maj 92, inskr vid UU ht 93, med fil ex där 31 jan 94, med kand vid KI 10 sept 98, amanuens vid UU:s med poliklinik ht 04–vt 05, ordf i Uppsala kvinnliga studentfören (UKSF) jan–sept 06, med lic vid UU 31 maj 07, tf bitr läk o underläk vid Sthlms stads sinnessjukhus Långbro 13–15, läk o undersökn:läk vid Brännkyrka förs:s folkskolor 13–22, v ordf i fören Brännkyrka Mjölkdroppe 14, sekr i Fören frisinnaade kvinnor (FFK) 14, läk vid poliklinikens på Östermalm i Sthlm avd för nervsjukdomar 17–18, led av styr för Statens uppfostringsanstalt för sinnesslöa flickor, Vänersborg, 22–44, ordf i Mödrahjälpsnämnden i Älvsborgs läns landstingsområde 37–41. – Iqml 34.

G 1) 29 sept 1898(–1915) i Sthlm, Ad Fredr, m professor Olof Vilhelm Kinberg, f 23 sept 1873 i Laholm, d 6 april 1960 i Saltsjöbaden, Sth, son till regementsveterinären Wilhelm Henrik Jacob K o Selma Constance Kull; 2) 15 dec 1917 i Sthlm, Nik, m landshövdingen Axel Wilhelm Teodor v Sneidern, f 9 sept 1875 i Skallsjö, V Göt, d 23 maj 1950 i Holm, V Göt, son till civilingenjören o godsägaren Wilhelm Gideon Constantin v S o Laura Amalia Cecilia Berg.

Efter mogenhetsexamen vid Wallinska skolan 1892 skall S en kort tid ha varit inskriven vid Stockholms högskola innan hon följande år skrevs in vid Uppsala universitet

JULIA VON SNEIDERN
Okänd fotograf
KB

och senare vid KI. Att studietiden, som i S:s fall, förlängdes på grund av ingånget äktenskap och barnafödande var ingen ovanlighet för tidens kvinnliga studenter. Efter att ha återupptagit studierna engagerade sig S i Uppsala kvinnliga studentförening (UKSF). 1907 avlade hon sin med lic-examen. Då men även senare – som legitimerad läkare i Stockholm – deltog hon i vissa av UKSF:s sammankomster. 1910 höll hon själv där föredraget "Några ord om hypnos och suggestion som medicinska behandlingsmetoder". Vid denna tid var S redan en omtalad kvinnosakskvinna, vars närvaro gjorde intryck på yngre medlemmar.

Som nyutexaminerad läkare höll S i juni 1907 ett föredrag om sexuell hygien från pedagogisk synpunkt vid folkskollärarmötet i Jönköping. Detta anförande föregrep till både innehåll och formuleringar större avsnitt av den bok som hon tillsammans med Alma Sundquist publicerade 1909. Våren

1908 hade Svenska läkaresällskapet utlyst en pristävling om sexualupplysningsskrifter för ungdom, riktad till föräldrar och lärare i avsikt att ”på ett sakligt och måttfullt, naturligt och taktfullt sätt upplysa de unga på detta ömtåliga område”. I april 1909 annonserade juryn att av 25 inlämnade bidrag S och Sundquist hade tilldelats första pris för sin *Handledning i sexuell undervisning och uppfostran*. Först följande vår blev de prisbelönta skrifterna allmänt uppmärksammade efter att ha givits en positiv recension av skolläkarkollegan Inez Laurell i Fredrika Bremer-förbundets tidskrift *Dagny*. Därefter kom handledningen att användas som ett slagträ i den debatt om nymalthusianism, rashygien, preventivmedel och sedlighet som pågått sedan 1880-talet och som bidrog till att den s k preventivmedelslagen infördes sommaren 1910. Lagen, som avskaffades 1938, innebar bl a att offentlig information om och försäljning av preventivmedel blev straffbar och kunde ge upp till två års fängelse. Läkare hade emellertid rätt att i vissa fall skriva recept på preventivmedel, som fördes av apoteken.

Både handledningen och recensionen uppmärksammades av tongivande medlemmar i det 1909 bildade Riksförbundet mot osedlighet i press och bild, inom kort omdöpt till Svenska riksförbundet för sedlig kultur. Lärarinnan Ina Rogberg, ledare för Vita bandets avdelning för sedlig fostran, och folkhögskoleföreståndaren Theodor Holmberg publicerade under mars och april 1910 några starkt kritiska debattartiklar i *Stockholms Dagblad* och *Dagny*. De och andra kritiker vände sig dels mot att S och Sundquist i ett kapitel om rashygien ägnade ett par sidor åt att upplysa om preventivmedel, dels mot att Laurell inte tagit avstånd från detta. När den anarkistiske agitatorn Hinke Bergegren samtidigt höll sina omtalade föredrag ”Kärlek utan barn” i Folkets hus i Stockholm samt bildade Sällskapet för humanitär barnalstring, förknippades dessa händelser med varandra. En vanlig uppfattning var att S:s och Sundquists bok hade bidragit till att Bergegren vågade göra sina offentliga uttalanden. 23 april 1910 diskuterades både boken och hela preventivfrågan i riksdagen. Bergegrens föredrag ledde till åtal för sedlighetsbrott, men efter en lång rättegång frikändes han.

Laurell försvarade sig i pressen och dessamma gjorde S och Sundquist i stockholmstidningarna och i *Dagny*, S dessutom i samband med en offentlig debatt anordnad av Vita bandet. Laurells argument var att hon recenserat en handledning för uppfostrare, ej en lärobok för ungdomen. S och Sundquist betonade att anledningen till att de diskuterade preventivmedel var att motverka vanligt förekommande falska uppgifter och istället förse föräldrar och lärare med sakligt presenterade fakta. De markerade avstånd från den familjeplanering med hjälp av preventivmedel som nymalthusianer förespråkade men tog i likhet med flertalet frisinnaade feminister och rashygieniskt orienterade läkare även avstånd från preventivlagen. 66 stockholmsläkare, däribland S, hennes make Olof Kinberg, Alma Sundquist, Ada Nilsson, Karolina Widerström och Gerda Kjellberg, undertecknade en protest mot lagen som sändes till riksdagen. S, Sundquist och deras meningsfränder ansåg att läkare borde kunna ordinera preventivmedel åt personer som enligt deras mening inte borde fortplanta sig, alternativt behövde begränsa en redan stor barnaskara, liksom åt könssjuka personer som inte respekterade sedlagen.

En andra, oförändrad upplaga av *Handledning ...* publicerades strax innan preventivlagen trädde i kraft och med uppgifterna om ”s k försiktighetsartiklar för män och kvinnor” oförändrade. I en tredje, utökad upplaga 1924 diskuterades könssjukdomar och ärftlighetsforskning utförligt. I samband därmed återgavs den tidigare informationen om preventivmedel, dock försedd med en extra varning angående deras användande: de ”dugliga och sunda” skulle inte inskränka sin fortplantning – de ”sämst utrustade” däremot borde inte föröka sig alltför starkt. 1931 publicerade S boken *Sexuell etik*, som delvis utgår från *Handledning ...*. Där behandlas bl a nymalthusianism, preventivmedel, sterilisering, kastration och abort i större utsträckning än tidigare.

Våren 1914 tog S och Ada Nilsson initiativ till bildandet av Föreningen frisinnaade kvinnor (FFK). Ett första möte hölls i S:s hem; bland de närvarande 19 kvinnorna

återfanns Signe Bergman, Ada Nilsson, Karolina Widerström, Gulli Petrini, Marika Stiernstedt och Elin Wägner. Till det första offentliga mötet i Musikaliska Akademien inbjöds kvinnor från hela landet. Ada Nilsson blev föreningens första ordförande men efterträddes snart av Elin Wägner; S blev dess första sekreterare. Under begynnelseåren var rösträttskampen central för föreningen.

I S:s fall hängde det sociala och rashygieniska engagemanget samman med ett stort intresse för psykiatri. 1911 översatte hon tillsammans med sin make *Brottet och dess bekämpande* av den tyske kriminalpsykiatrikern Gustav Aschaffenburg, och på 1930-talet översatte hon ett par verk av den danske psykiatrikern Hjalmar Helweg.

I samband med att några högre utbildningar öppnats för kvinnor 1870, bl a i medicin, hade Sundhetskollegium förordat att kvinnliga läkare skulle ges möjlighet att inneha vissa underordnade offentliga tjänster. Vilka dessa skulle vara preciserades emellertid inte. Då Ada Nilsson sommaren 1899 fråntogs ett utlovat vikariat på hospital med hänvisning till hennes kön samt till § 28 Regeringsformen organiserade sig kvinnliga läkare och medicine studerande i avsikt att få sina rättigheter preciserade. 1903 gavs ogifta kvinnliga läkare rätt att inneha vissa befattningar, bland dem stads- och stadsdistriktsläkartjänster, underläkarbefattningar vid länslasarett och vid Allmänna barnhuset i Stockholm samt läkarbefattningar vid olika slags kommunala sjukvårdsanstalter. Skolläkartjänster nämndes inte bland dessa men blev i praktiken tillgängliga då de var kommunala eller privata. S hörde tillsammans med Karolina Widerström, Alma Sundquist, Inez Laurell och Alfhild Tamm till Sveriges första kvinnliga skolläkare.

I sin verksamhet som sådan var S framförallt inriktad mot psykiatri och psykologi. Under ca tio år var hon bl a läkare och undersökningsläkare vid Brännkyrka församlings folkskolor samt drev i drygt ett år under den perioden en klinik för undersökning och behandling av nervöst sjuka skolbarn inom Maria och Liljeholmsdistriktets folkskolor, troligen den första i sitt slag i Sverige. I klinikverksamheten inriktade hon sig speciellt på barnpsykologi och barnneuro-

ser och på vad som då benämndes psykopatiska barn, d v s barn som exempelvis led av psykomotorisk oro och hyperaktivitet. Majoriteten av dessa barn visade goda behandlingsresultat, och S ansåg att verksamheten var av stor samhällelig betydelse. Parallellt med dessa åtaganden drev S under stockholmsåren en privat mottagning på Skeppsbron, öppen under eftermiddagarna. Hon deltog också i Svenska läkaresällskapets sammankomster, där hon bl a vid ett par tillfällen yttrade sig om psykoanalys.

Efter skilsmässan från förste maken gifte S 1917 om sig med blivande landshövdingen i Älvsborgs län Axel v S. Som landshövdingehustru i Vänersborg fortsatte S sitt sociala engagemang med uppdrag i styrelser och nämnder samt aktivitet i lokalkretsarna av Röda korset och Fredrika-Bremer-förbundet. Under sina sista år, då andra världskriget pågick, engagerade hon sig för judiska flyktingar.

Handlingar efter S i von Sneidernska arkivet, GUB. – Brev från S i GUB, LUB, UUB samt många i KB.

Ulrika Nilsson (2005)

August Nachmanson, f 17 april 1878 i Sthlm, Mosaiska, d 3 nov 1946 där, Osc. Föräldrar: grosshandlaren Herrman N o Rosa Davidson. Elev vid Sthlms norra latinlärov o Östermalms allm lärov 87–95, vid Marieborgs folkhögskola, Östra Eneby, Ög, 95–96, vid Klagstorps lantbruksskola, Norra Kyrketorp, Skar, 96–98, vid Ultuna lantbruksinst 98, utex där 00, lär vid Klagstorps lantbruksskola 00–01, skattmästare i Centrala nödhjälpskomm för avhjälpande av nöden i Norrland 01–02, innehade o brukade Trystorps säteri, Tångeråsa, Ör, 03–07, arrenderade Kåvö gård, Hovsta, Ör, 07–11, deläg i W Hjelmqvists jur byrå, Örebro, 08–11, led av styr för Nya Garp-hytte fabriksab 11–13, VD för Orkla Grube A/S, Norge, april 12–22, led av styr där 12–42, VD i ab Emissionsinst från 14 (14–23 tills med Emil Lundqvist), ordf i styr för ab Garphytte bruk från 15, kassadir och led av styr för Sv slöjdfören 16–31, led av styr

för ab Oskarshamns kopparverk 17–36, av styr för ab Nordströms linbanor 18, ordf där från 24, led av styr för ab Fiducia 21–28, av styr för ab Henriksborgs fabriker 21–37, av styr för Sv oljeslageri ab 21–42, v ordf i styr för ab Sv järnvägsverkstäder från 32, led av styr för ab Oskarshamns varv (från 34 ab Varvintressenter) 32–37, ordf i styr för ab Elektrisk malmletning från 34, i styr för Sv diamantbergborrnings ab från 35, led av styr för Baltiska oljeab från 35, av styr för Tambo gruvab 38–40, ordf i styr för Mineral-Invest ab från 38.

G 19 nov 1903 i Halmstad m Elisabet Margareta Wallberg, f 21 dec 1881 där, d 8 febr 1968 i Danderyd, Sth, dotter till fabriksidkaren Johan Reinhold W o Tekla Elisabeth Beckeman.

Efter lantbruksutbildning och en tioårsperiod som godsägare i Närke kom N att göra sin fortsatta karriär helt inom ramen för den av Stockholms enskilda bank dominerade delen av det svenska näringslivet. N saknade formell högre ekonomisk eller juridisk utbildning. Sina tidigare erfarenheter av finansverksamhet förvärvade han som egen företagare och som delägare i en större advokatpraktik i Örebro. Redan 1906 medverkade han också i det konsortium, som bildade Garphytte fabriks ab för drift av mekanisk verkstad, tråddrageri och linslageri, ett engagemang som han behöll livet ut.

Kontakten med Stockholms enskilda bank torde ha förmedlats av brodern Joseph N. Hösten 1911 handplockades N av Marcus Wallenberg för att utreda de kommersiella och finansiella förhållandena i de norska svavelkisgruvorna i Orkla. Avsevärda tekniska och ekonomiska problem i Orkla Grube A/S hade orsakat – kanske i någon mån orsakats av – en kris i relationerna mellan de norska och svenska intressenterna å ena sidan och de tyska å den andra. Genom sitt snabba och energiska agerande samt rekonstruktionsförslag – trots bristande erfarenhet av gruvdrift – tycks N ha tillvunnit sig Wallenbergs förtroende. I april 1912 erbjöds han posten som ny VD för gruvbolaget, sedan den tyska företagsledningen tvingats avgå. Under ett decennium i den verkställande ledningen avvecklade N efterhand förbindelserna med Tyskland till för-

AUGUST NACHMANSON
Okänd fotograf

mån för en västligare orientering vad gällde bolagets avsättning.

Marcus Wallenberg betraktade sig själv mer som industrialist än bankman. En ledande princip hos honom var att finna effektivast möjliga företagsledare – ”först skepparen och sedan skutan” som han uttryckte sig i en tidningsartikel 1912 om behovet av en svensk emissionsbank. När Stockholms enskilda bank och Skandinaviska kredit ab 1914 grundade ab Emissionsinstitutet, visserligen med ett relativt blygsamt aktiekapital, utsågs N till en av två direktörer. Den andre var Emil Lundqvist i Kopparbergs och Hofors sågverks ab. I praktiken kom N alltmer att dominera, även om han först 1924 formellt blev ensam i ledningen.

Institutets ursprungliga målsättning att stimulera nyföretagande uppfylldes till en början. Även utomlands, speciellt i USA och Ryssland, medverkade N genom institutet vid anläggande av företag i stål- och gruvbranschen. Efter de sena krigsårens spekulationsekonomi låg emellertid institutets investeringar väsentligen i de av efterkrigskrisen hårdast drabbade branscherna: verkstäder, järnbruk, gruvor, rederier. Spe-

ciellt engagemanget i Scania Vabis kom senare att väsentligt dra ner resultatet. Därtill kom de efter revolutionen värdelösa ryska intressena. Varken Wallenberg eller N förutsåg fullt ut den djupa ekonomiska svackan under tjugotalets första år, vilket i någon mån också fördröjde emissionsinstitutets sanering. När en slutlig lösning hade nåtts 1924, kvarstod N som VD. Verksamheten kom dock att reduceras avsevärt i omfattning. Kort dessförinnan hade han avvecklat sin verkställande funktion i Orkla gruvor.

N utnyttjades flitigt för styrelsuppdrag inom Wallenberggruppen liksom för grannlaga kontakt- och förhandlingsuppgifter. Som i första hand ansvarig för gruvfrågor medverkade han aktivt i kontakterna 1929–30 mellan Stockholms enskilda bank, Skandinaviska kredit ab, Guggenheim Brothers och Ivar Kreuger om Boliden. I förhandlingarna ingick även resultatlösa försök att till Boliden sälja en vid Orkla gruvor utvecklad smältprocess för svaveltillverkning. I Kreugerkraschens inledningsfas våren 1932 anlitas också N av de kreditgivande bankerna för en utredning av L M Ericssons likviditet.

Under första världskrigets sista år användes N:s kapacitet i delegerade rörande varuutbytet mellan de skandinaviska länderna, ett organ som tillsatts vid det nordiska ministermötet i Stockholm i maj 1917. Även i den opinionsbildning på företagarkåll senhösten 1918, som syftade till att få riksdagshögern att godta regeringen Edéns rösträttsproposition, tog N verksam del. Han synes ha haft en roll i underhandskontakterna mellan näringslivet och socialdemokraterna i det särskilda utskottet för rösträttsfrågan. Någon reguljär politisk plattform tycks dock N inte ha eftersträvat.

Under en femtonårsperiod verkade N inom Svenska slöjdföreningen som kassadirektör och ekonomiskt sakkunnig. Han ingick bl a i den kommitté, som hösten 1927 fick i uppdrag att förbereda vad som skulle bli 1930 års Stockholmsutställning. I den intensiva målsättningsdebatt i föreningen, som uppstod efter utställningen, intog N en medlande hållning mellan styrelsen och den sk oppositionen, som önskade ett effektivare stöd till konstindustriell avsättning. Privat var N aktiv konstsamlare.

N:s styrka som industri- och finansman torde ha legat i administrativ skicklighet, smidighet i förhandlingar och framför allt en förmåga att snabbt orientera sig på nya områden. Dessa egenskaper anses ibland ha förenats med en benägenhet för kortsiktiga och spekulativa affärer. – N var person- och lokalhistoriskt intresserad och utgav på senare år några industrimonografier.

Brev till o från N o andra tjänstehandl:ar i Sthlms ensk banks arkiv, SE-bankens centralarkiv, Sthlm. Enstaka brev från N i KB, RA, SSA, UUB och RA Vadstena (till I Kreuger, Sv Tändsticksab:s arkiv).

Leif Gidlöf (1988)

Rosa Grünberg-Sjöstedt, f 4 jan 1878 i Sthlm, Mosaiska, d 11 april 1960 där, Joh. Föräldrar: köpmannen David Löb G o Dorothea Samuelson. Sångerska, sångpedagog.

G 16 jan 1918 i Sthlm, Joh, m prof Bror Yngve Sjöstedt, f 3 aug 1866 i Hjo, d 28 jan 1948 i Sthlm, Joh, son till grosshandlaren Anders Gustaf S o Emma Gustava Forssell.

G studerade sång för Zulamith Wellander-Svaneskog, Jeanette Jacobsson och Gillis Bratt och scenisk framställningskonst för Signe Hebbe. Hon debuterade i september 1898 på Svenska teatern i Stockholm som Inga i "Bröllopet på Ulfåsa". Uppmärksammad för sin vackra röst flyttade hon redan samma höst till en annan av Albert Ranfts scener, Vasateatern, och fick där sin egentliga debut och sitt genombrott som O Mimosa San i "Geishan", som blev en av hennes mest uppskattade roller. På Vasateatern stannade hon till 1902 och övergick därefter till Ranfts resande operettsällskap och sjöng där under två år ett flertal roller såsom "Lille Hertigen", "Sköna Helena", "Lyckoflickan", Serpolette i "Corneilles klockor", Sylvia i "Söndagsbarnet", Sora i "Gasparone", Gabrielle i "Wienerblod", Bertha i "Vagabonderna" och till och med en operaroll, Rosina i "Barberaren i Sevilla".

Hösten 1904 återvände G till Stockholm till Östermalmsteatern, som övertagits av Ranft, och 1906 även till den nyöppnade Oscarsteatern. Under ett decennium blev

ROSA GRÜNBERG-SJÖSTEDT
Foto Ateljé Jaeger
Sv teaterns arkiv, SLS, Helsingfors

hon nu en firad operettprimadonna och utökade sin repertoar med ett antal roller, som ställde stora krav på spel och röst, vilka krav hon till fullo infriade. Till hennes populäraste roller hörde Fiammetta i "Boccaccio", Fiorella i "Frihetsbröderna", "Dollarprinsessan", Angèle i "Greven av Luxemburg", Eva i "Eva" och Zorika i "Zigenarkärlek", Rosalinda i "Läderlappen" samt Bronislawowa och sedermera även Laura i "Tiggarestudenten". Hennes förnämliga sångkonst och vackra apparition förde henne 1914 till

Kungliga teatern där hon framgångsrikt debuterade som "Tosca" och under spelåret som gäst sjöng Leonora i "Trubaduren", Nemea i "Konung för en dag" och Santuzza i "På Sicilien".

Efter en turné i landsorten med "Tosca" 1916, där hon som motspelare i Scarpias roll hade skådespelaren Ernst Eklund, lämnade hon scenen och ägnade sig därefter åt sångpedagogisk verksamhet. Hon konsertade även i Stockholm och i landsorten och företog 1907 tillsammans med operettsångerskan Emma Meissner en konsertturné i USA. – G ägde en mycket välutbildad och expansiv sopranstämma och förenade med sin sångkonst även en betydande dramatisk talang och en personlig charm, som gjorde henne till publikens förklarade gunstling.

Bertil Hagman (1968)

Eli Filip Heckscher, f 24 nov 1879 i Sthlm, Mosaiska, d 23 dec 1952 där, Engelbr. Föräldrar: generalkonsuln Isidor H o Rosa Meyer. Mogenhetsex i Sthlm 4 dec 96, inskr vid UU 28 jan 97, vid Gbgs högskola vt 98, FL vid UU 15 sept 04 (utan föreg kand:ex), amanuens i nationalekonomi vid Sthlms högskola ht 04–vt 07, sekr i statistiska komm nov 06–jan 09, disp pro gradu vid UU 17 maj 07, fil dr där 24 maj 07, doc i polit ekonomi Sthlms högskola 07, led i komm ang statsvet ex 08–10, prof i nationalekonomi med statistik vid Handelshögskolan i Sthlm 17 juni 09–29, red för Sv Tidskr 11–18, sakk att inom finansdep biträda med beredn av skattefrågor 14, sakk i utredn av frågan om rikets ekonomiska krigsberedskap 15, led i statl krigsberedsk:komm 15–18 (sekr 15–17, ordf 17–18), sakk i utredn om lag om allm tjänsteplikt 17, led av tull- o traktatkomm okt 21–24, medarb i DN frå 21, led i arbetslöshetskomm aug 26–april 28, ordf i nationalekonom fören 26–30, ordf i NF:s komm för Rhen-trafik 26–29, forskn:prof i ekon hist vid Handelshögskolan i Sthlm o ledare för ekon inst 18 juni 29, valutasakk 33, tf lär vid Sthlms högskola 37, inspektor vid h a l för flickor å Södermalm 39, ordf för komm ang inrättande av samhällsvet forskn:råd nov 43–maj 44, prof

ELI HECKSCHER
Foto Sören Hoffman
TT bildbyrå

emeritus 45. – LIVA 19, LSks 19, LVVS 25, LVA 32, LVHAA 44.

G 20 juni 1907 i Djursholm m Ebba Susanna Marcella Westberg, f 16 jan 1874 i Överluleå, Nb, d 3 april 1960 i Sthlm, Engelbr, dotter till postmästaren Pehr Gustaf W o Susanna Charlotta Aurora Lindh.

Eli H växte upp i ett välsituerat borgerligt judiskt hem med nära anknytning till Danmark, varifrån hans fader överflyttat till Sverige. Han studerade vid Uppsala universitet och disputerade för filosofie doktorsgraden 1907 på en avhandling om järnvägarnas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling. Två år senare blev han professor vid Handelshögskolan i Stockholm i nationalekonomi med statistik och uppehöll denna undervisning under två årtionden, varefter han beklädde en personlig forskningsprofessur i ekonomisk historia.

Den 1950 utgivna bibliografin upptar 1 148 böcker och artiklar.

H:s omfattande forskning faller huvudsakligen inom den ekonomiska historiens område. En pionjärsats gjorde han genom samordningen av källkritik och statistisk belysning samt en ekonomisk-teoretisk analys, som gav frågeställningar till materialet och hjälpte till att visa vilket material som behövde efterforskas. Insatsen gjordes på ett stadium, då den historiska skolan inom nationalekonomin ännu dominerade och då alltså den ekonomiska teorin var i viss mån tillbakaträngd t o m inom den nationalekonomiska vetenskapen och nästan helt saknade kontakter med den ekonomiska historien. H blev vägröjare för en utveckling i motsatt riktning. Han såg den ekonomiska teorin bl a som ett nödvändigt redskap för den historiska forskningen. Teo-

rin belyste sambandet mellan olika sidor av det ekonomiska skeendet. Hur skulle man kunna beskriva och förklara utvecklingen, om man ignorerade detta samband? Denna problemställning var väsentlig inte endast för den ekonomiska historien utan också för en analys av den politiska händelseutvecklingen. Denna påverkades ju av ekonomiska faktorer, även om politiken många gånger mindre syftade till förbättring av människornas levnadsvillkor än till nationell maktutövning. Naturligtvis var den tankevärld som präglade de styrande under äldre tider en annan än vår och deras insikter om sambanden troligen än mera bristfälliga. Detta gjorde forskningens uppgifter svårare, ty forskaren måste sätta sig in i äldre tiders tänkesätt; men det ändrade blott till en del problemställningen. Endast genom att sammanväva redogörelsen för data och tänkesätt med den teoretiska sambandsanalysen kunde forskaren sprida ljus över förloppet.

Som historiker hävdade H bestämt också en annan synpunkt, som kanske inte var helt originell men utan tvivel behövde en starkare betoning. Historieforskningen kan inte belysa alla väsentliga sidor av skeendet, helt enkelt därför att vad man betraktar som väsentligt är beroende på den tid i vilken forskaren lever. Med medveten överdrift sade han en gång, att varje ny generation måste skriva om hela historien för att bättre få fram vad som faktiskt skedde i de avseenden som särskilt intresserar denna generation. Klarast framträder måhända hans inställning i några uppsatser som publicerades 1922 i volymen *Ekonomi och historia*. Men hans uppfattning hade till stor del utvecklats redan före första världskriget och satt tydliga spår, t ex i *Världskrigets ekonomi* 1915. Där liksom i några tidigare artiklar föreslog han en ökad lagerhållning av varor för att mildra följderna av en avspärrning. Att detta välmotiverade råd inte följdes i någon större utsträckning trots tillkomsten av den s k krigsberedskapskommissionen, som tillsattes på hans initiativ, orsakade hård varubrist mot krigets slut.

H:s största insats som ekonomisk historiker vid sidan av hans svenska ekonomiska historia var hans omfattande studie över *Merkantilismen*, som kom ut 1931 och senare publicerades bl a i ett par engelska upplagor.

Den vann snart internationellt erkännande som det dominerande arbetet inom sitt område i världslitteraturen. H gjorde nämligen en syntes av det viktigaste i den föregående oerhört omfattande diskussionen, samlade åtskilligt nytt historiskt primärmaterial och gav på så sätt en genomträngande framställning av merkantilismens tankevärld och ekonomiska politik. Dess enligt vårt sätt att se ofta egendomliga politik i syfte att påverka handelsbalansen och penningväsendet fick därigenom en realistisk belysning och sattes i samband med strävanden att främja en fast statsbildning genom uppbyggande av statlig central makt. Det är därför knappast någon överdrift att säga, att H:s arbete kastar ljus över den ekonomiska politiken i Västeuropa från medeltidens slut till den ekonomiska liberalismens framträngande i början av 1800-talet. Trots att H själv i huvudsak var anhängare av ekonomisk liberalism och hyste skepsis mot en del av den framväxande statliga regleringspolitiken, gav han i boken en så upplysande skildring av den merkantilistiska politikens idébakgrund och syften, att den framstod som mera realistisk och mindre orimlig än i tidigare mera doktrinärt liberala framställningar.

H påvisade emellertid också, att den merkantilistiska regleringen i de länder, där den länge höll sig kvar, lade hinder i vägen för ett framträngande av de nya produktiva krafter som industrialismen medförde. Från att i viss mån ha varit en utvecklingsform, blev den i detta nya läge en tvångströja. Regleringssystemets sammanbrott och avveckling i England fick därför ett livgivande inflytande på den industriella utvecklingen först i detta land och sedan annorstädes i Västeuropa. I skildringen av merkantilismen som samhällsuppfattning sätter H in framställningen i ett idéhistoriskt perspektiv. Merkantilismen framstår som ett led i den allmänna reaktionen mot den medeltida idévärlden. Ekonomin var tidigare underordnad religionen, och intresset kom därför att alltför litet inriktas på de faktiska ekonomiska orsakssammanhangen. Merkantilismen betydde såtillvida en frigörelse som dess tänkande inte längre på samma sätt fjättrades av givna etiska postulat.

H:s andra storverk var hans monumentala *Sveriges ekonomiska historia från Gustaf Vasa*

som utkom i fyra stora band under åren 1935 till 1949. Framställningen spänner över tre århundraden fram till början av 1800-talet. En sammanfattande volym publicerade H 1941 under rubriken *Svenskt arbete och liv från medeltiden till nutiden*. En del av hans slutsatser är numera omstridda. Men få historiker torde bestrida, att den ekonomisk-historiska forskningen i Sverige vad de tre århundradena beträffar på goda grunder kan uppdelas i två skeden: tiden före och tiden efter det att H:s framställning sett dagen. Skulle man karakterisera hans metodiska grepp utöver vad tidigare anförts om kombinationen av historisk, statistisk och ekonomisk-teoretisk undersökning, kan man säga att H såg som den ekonomiska historiens mest centrala uppgift att redovisa hur människorna klarat sitt försörjningsproblem under skiftande tider. De har levat under knapphetens kalla stjärna. Hur har då de själva och deras styrande valt att ordna sin och landets hushållning? Detta grepp på forskningen lät sig uppenbarligen väl förena med beaktande både av "materiella, tekniska och idépräglade" faktorerers betydelse. Marxismen framstod för H som mycket ensidig i sin starka betoning av de förstnämnda förutsättningarna.

Kanske kan man anta, att det var H:s utnämning 1909 till professor i national-ekonomi med biämnet statistik, som vände hans intresse till den teoretiska ekonomin, vilken dittills hos honom haft en mycket sekundär plats jämfört med historien. Med sin vanliga intensitet kastade han sig under de närmast följande åren över uppgiften som lärare på ett för honom till stor del nytt område. Han fick där tillfälle att visa sin ovanliga pedagogiska talang – inte minst den sällsynta förmågan att få de studerande att för en stund betrakta sig som nästan jämställda deltagare i en problemdiskussion. H:s seminarier var lysande pedagogiska prestationer och minnesvärda upplevelser för deltagarna. Han var också en spirituellt och uppskattad talare vid den unga högskolans akademiska fester. Över huvud satte han i hög grad sin prägel på Handels-högskolans utveckling på universitetsnivå. Långt viktigare än förvärv av minneskunskaper var det för studenterna att lära sig att tänka självständigt och kritiskt.

Resultatet av H:s arbete med den ekono-

miska teorin blev i främsta rummet ett par berömda uppsatser och boken *Sveriges penningväsende och penningpolitik: från krigsutbrottet till den internationella guldmyntfotens återställelse 1914–1925*. Mest betydelsefull var uppsatsen "Utrikeshandelns verkan på inkomstfördelningen" som ingick i festskriften till professor Davidson 1920. I en tid då den klassiska arbetsvärdeläran lade ett visst tvång på utrikeshandelsteorin fäste H i sin uppsats uppmärksamheten på att förekomsten av flera olika produktionsfaktorer – använda i olika proportioner i olika produktionsgrenar – borde ägnas större uppmärksamhet. Den genom utrikeshandeln ändrade inriktningen av produktionen i varje särskilt land förändrade naturligtvis efterfrågan på produktionsfaktorerna samt därigenom deras priser och alltså även inkomstfördelningen. Från denna skenbart enkla iakttagelse utvecklade H ett teoretiskt resonemang om utrikeshandelns verkningar, som senare visat sig få stor betydelse. Visserligen har det sagts att H inte gjorde något försök att sätta in teorin för utrikeshandeln i ett allmänt pristeoretiskt sammanhang och kanske inte hyste mycken förståelse för betydelsen av att det skedde. Han såg snarare sin analys som en kompletterande förklaring till några bakom den klassiska teorin liggande förhållanden. Men detta hindrar inte att H:s uppsats framstår som en betydelsefull innovation inom utrikeshandelsteorin.

H hade ett glödande intresse för det samhälle i vilket han levde och – om än kanske så småningom i något avtagande grad – för de internationella ekonomiska och politiska problemen. Som inflytelserik deltagare i en rad utredningar spelade han en inte ringa roll. Mindre känt är, att han ofta anlätades som rådgivare åt Hjalmar Hammarskjölds regering under första världskriget. Vid denna tid var arbetsfördelningen mellan departementscheferna långt mindre än nu. Statsrådets ledamöter samlades i statsrådsberedningen till många och ofta långa sammanträden, till vilka experter inbjöds för att ge information och uttrycka sin uppfattning. H var en av de ofta anlätade.

Jämte Gösta Bagge grundade H 1911 *Svensk tidskrift* och var tillsammans med honom under sju år dess redaktör. Han gjorde där och senare särskilt i *Dagens Nyheter* tal-

rika inlägg, mest i samhällsekonomiska frågor. Han uppfattade sig länge som konservativ i Harald Hjärnes anda. Så småningom fick emellertid hans liberala inställning till den ekonomiska politiken honom att inta en mera fristående ställning. Viktiga delar av hans åskådning redovisades 1921 i skriften *Gammal och ny ekonomisk liberalism*. Till vissa delar av socialförsäkringen och socialpolitiken ställde han sig tämligen oförstående. Detta berodde ingalunda på bristande medkänsla med ogynnsamt ställda människor utan på hans en smula doktrinära läggning och skepsis mot saker som inte riktigt passade in i hans ekonomiska samhällsbild. Önskvärdheten av en mindre ojämn inkomstfördelning fann han uppenbar, men han var kritisk mot alla enkla recept. Den redan 1913 publicerade lilla skriften *Varpå beror det att några människor äro rika och andra fattiga?* innehåller åtskilliga synpunkter som än i dag är realistiska, även om en del är föråldrat. I nyssnämnda skrift om liberalismen betonade han på tal om den ekonomiska politiken bl a vikten av ett någorlunda stabilt penningvärde. "Så länge det ej skapats, är intet i det ekonomiska livet enkelt och redigt; nära nog varje sats man vill uttala måste åtföljas av de mest vittgående reservationer, så länge man ej har en tillförlitlig värdemätare. Därför står denna fråga fortfarande främst bland alla och måste lösas först av alla." Ofta hänvisade han till de sociala orättvisor som inflationen medför. De citerade orden saknar än i dag inte aktualitet.

H:s nordiska intresse var fast och varmt. Han tillhörde en liten krets som 1918 på eget initiativ utarbetade förslag till den svenska Föreningen Norden och till dess systerföreningar i övriga nordiska länder.

Som människa var H närmast asket och moralist. Oerhörda krav ställde han på sig själv. När han i sitt arbetsrum kl 12 på dagen lagade sitt te och därtill åt två franska bröd med margarin – i stället för andras lunch – hade han vanligen sex timmars intensivt arbete bakom sig. Ofta var det två timmars föreläsning med början kl 8 – av studenterna benämnda "nattföreläsningar" men för H:s del föregångna och efterföljda av tvåtimmarspass av läsning eller författarskap. Just för att han ställde så oerhörda krav på sig själv, begärde han mycket av an-

dra och kunde någon gång gentemot dem som inte fyllde detta höga mått vara ganska obarmhärtig. Med en sådan inställning och en bestämd åsikt sedan han satt sig in i frågorna, blev han understundom betraktad som besvärlig i lärarråd och fakultet. Men ingen glömde den generositet och hjälpsamhet mot kolleger och elever som utmärkte honom på ett mera väsentligt sätt.

H:s moralism hade tydliga drag av den engelska utilitarismen. John Stuart Mill var en av hans beundrade läromästare. De stora engelska politikerna under 1800-talet – Cobden, Disraeli, Gladstone och andra – trycktes på en gång vara jättar i det förgångna och nära bekanta som om de alljämt levde. Engelska biografier över politiker och vetenskapsmän tillhörde hans käraste läsning. Överhuvud kan man svårigen förstå H:s personlighet utan att minnas hans kärlek till och samhörighet med anglosachsisk kultur i dess brittiska form. Under 1920-talet – innan ännu ett andra världskrig börjat avteckna sig vid horisonten – sade han en gång i ett privatsamtal, att han gärna skulle se en utveckling i Europa som gjorde det naturligt för de nordiska länderna att inträda i brittiska imperiet. Men vad han då tänkte sig var en mera fredlig värld än efterkrigstidens av internationella motsättningar fyllda.

När H efter en sammankomst i Vetenskapsakademien en kort tid före sin bortgång blev tillfrågad, om han inte av hälsoskäl skulle slå av på arbetstakten, kom hans svar med en självklarhet som tog bort varje teatraliskt drag: "Det som spelar en roll är inte hur länge man lever utan hur man lever." I ett värdigt liv ingick att arbeta, att vara nyttig, att satsa alla sina krafter. Att få ägna dem åt den vetenskapliga forskningen och åt spridandet av kunskap och insikt, däri såg han ett privilegium – sin stora livsuppgift som främst gav honom känslan att livet var värt att leva.

Delar av H:s arkiv (ms, föreläsningar, resehandlingar) i KB. Brev från H i RA (bl a till G Bagge, många till H Brulin o C Hallendorff), i KB (bl a till G Gassel samt stort antal till honom från hustrun) o i UUB (bl a till D Davidson o H Hjärne).

Bertil Ohlin (1970)

Martin Lamm, f 22 juni 1880 i Sthlm, Mosaiska, d 5 maj 1950 där, Nik. Föräldrar: affärsmannen o politikern Herman Fredrik L o Henriette Meyerson. Mogenhetsex vid Beskowska skolan i Sthlm 20 maj 99, inskr vid UU 15 sept 99, fil kand 13 dec 02, fil lic 14 dec 05, disp 23 maj 08, fil dr 31 maj 08, doc i litt:hist vid UU 22 juni 08, undervisn:skyldighet för professuren i litt:hist, konsthist o estetik ht 10 o ht 11, undervisn- o examinationsskyldighet 1 april–30 juni 14, vt 15, vt 16 o ht 16, förordnad förestå professuren i litt:hist vid StH 17 okt 18, prof i litt:hist där 29 mars (stadf 25 april) 19– 30 juni 45, led av styr för Dramatiska teatern 22–23, för Konsertfören från 31 (i arbetsutsk 33–35), ordf i 1933 års teaterutredn 20 jan 33–4 juni 34. – Led av SamfDe Nio 25, LSA 28, LVHAA 33, LVA 49.

G 18 jan 1910 i Sthlm, Engelbr, m Greta Wavrinsky, f 17 okt 1888 där, Ad Fredr, d 14 maj 1968 där, Sofia, dotter till direktören Edvard Otto Wilhelm W o Selma Maria Traneus.

Liksom sin lärofader Henrik Schück och sin studiekamrat Anton Blanck kom L från en burgen borgarfamilj i Stockholm och förblev hela sitt liv en god lokalpatriot. I inledningen till boken om August Blanche och i ett brev till Nils Ahnlund har han berättat om hur han upplevde Stockholm som pojke. I brevet heter det: "Under den tid i tonåren då man brukar roa sig med att ströva runt på gatorna om kvällarna av pur äventyrs-lusta, strök jag särskilt runt kring de små kåkarna på Tyskbagarbergen, där jag alltid föreställde mig att det bodde banditer och zigenerskor av samma art som dem Blanche skriver om. Mitt minne av det gamla Ladugårdslandet är så starkt, att då jag sluter ögonen och söker föreställa mig en bestämd trakt där, får den ungefär den bebyggelse och stämning som den hade i min barn-dom." L tog studenten 1899 i Beskowska skolan, som då ännu i motsats till statsläroverken hade en helklassisk linje enligt den gamla skolordningen. Han läste alltså latin i tio år och grekiska i fem. Denna klassiska skolning kom honom väl till pass för flera av hans kommande forskningsuppgifter.

1899 skrev han in sig vid Uppsala universitet. Liksom flera jämnåriga akademiker

MARTIN LAMM
Okänd fotograf
TT bildbyrå

hade han en övergående period av politisk radikalism, då han var verksam i Verdandi och Laboremus. Men snart absorberade studierna honom helt. 1902 avlade han fil kand-examen och fortsatte med licentiatstudier för Schück, som 1898 hade tillträtt sin professur i Uppsala och nu på bred front och för en ivrig lärjungeskara introducerade det historiska litteraturstudiet med tonvikt på kultur- och lärdomshistoria. I denna anda skrev L en licentiatuppsats om Eriksofficiet. Genom studieresor till Paris, Cambridge och London vidgade han också sin europeiska horisont och tog avgörande intryck av den komparativa forskningsmetod som hade introducerats av Joseph Texte och senare fullföljdes av Fernand Baldensperger, Daniel Mornet och Paul Hazard.

L:s första tryckta arbete av någon betydelse var en uppsats om "Samuel Tricewalds liv och diktning" i *Samlaren* 1907. Stil och framställningssätt röjer tydlig påverkan av Schück. Med denna gestalt på gränsen mellan två århundraden inleder L den 1700-talsforskning som skulle absor-

bera honom i betydligt mer än ett årtionde. Följande år disputerade han på en avhandling om Olof von Dalin. Det var ett digert verk på över 450 sidor och förskaffade honom en docentur. Avsikten var att i enlighet med det komparativa programmet "uppspåra förebilderna för hans [Dalins] verk och påvisa, varifrån han hämtat sina impulser". Föremålet var ju väl valt för detta syfte. Som kartläggning betraktad var det också en pionjärgärning med bred europeisk bakgrund. Däremot lyckas han utöver påverkningarna inte nå fram till en egen karaktäristik av Dalin och hans verk. Stilen är ännu opersonlig och beroende av Schück.

Redan nästa år kom ett verk som betecknar ett märkligt framsteg, "Lidnerstudier" i *Samlaren* 1909. Här visar L för första gången sin förmåga att engagera sig även för till synes väsensskilda författare. Av "Yttersta domen" har han betydligt större uppskattning än den äldre forskningen. I ett brev till Karl Warburg talar han om "den oerhörda fantasischwungen och den ställvis rent bedårande diktionen". Samtidigt framträder här de första förebuden till boken *Upplysningstidens romantik*. Lidner säges jämte Bellman kraftigast ha "bidragit till skapandet av vårt nyromantiska skaldeideal". I ett brev till Otto Sylwan beklagar han sig samtidigt över sina yngre yrkesbröders intresse för torra fakta till förfång för den estetiska värdesättningen.

L fortsatte 1911 på den inslagna vägen med *Johan Gabriel Oxenstierna. En gustaviansk natursvärmars lif och dikt*. Ett komparativt detaljstudium av ett författarskap kombineras här med nya synpunkter på karakteristiska drag i hela tidevarvet, vilka förebådar flera av de stora ledmotiven i *Upplysningstidens romantik*: "sensibiliteten", de svärmiska sektörelserna, frimurarmysticismen, Swedenborgintresset. Det är dessa drag mer än Oxenstiernas person som tycks ha fånglat L. En viss benägenhet för allmänna, något klichéartade karakteristiker röjer alltså Schückpåverkan. Hur metodiskt osäker L ännu var eller ansåg sig vara framgår av ett brev till Warburg 1911 efter ett angrepp av John Landquist i *Dagens Nyheter* på "Uppsalskolan": "Ätminstone har jag för min del ännu ej gjort något definitivt val bland de olika litt.historiska metoderna och är rädd

att det dröjer rätt länge innan jag finner vilken som passar bäst för mig. Ty det är väl i Herrans namn det som skall avgöra saken. Min tröst är, att t o m Levertin gick rätt länge, innan han fann sitt rätta vetenskapliga gebiet." L var dock nu inne på en till synes väl utstakad väg.

De två följande åren publicerade han några smärre uppsatser om Leopold och Kellgren. Samtidigt arbetade han på en större framställning om den mystiska strömningen i Sverige under 1700-talet. Det närmaste resultatet blev *Swedenborg. En studie öfver hans utveckling till mystiker och andeskådare* (1915). Det är L:s första stora originella verk. Här behandlas Swedenborg för första gången varken ur religiös eller psykiatrisk utan ur idé- och litteraturhistorisk synpunkt. L sätter in honom i en religionsfilosofisk och litterär tradition med rötter i antiken och spårar konkreta påverkningar inte minst från Milton. Detta har modifierats av en senare forskning, som samtidigt konstaterar L:s banbrytande insats i Swedenborglitteraturen. Den omisskännliga personliga gripenheten framträder i en formulering som följande: "Avtecknar sig ej bakom den religiöse svärmarens gestalt tydligt bilden av en outtröttlig andens arbetare, för vilken den ostörda mödan vid studiebordet dock i grunden är det enda lyckotillståndet?" Ännu 1924 skriver han till Rolf Lagerborg: "Intet ämne har fascinerat mig till den grad."

Swedenborgstudiet ledde till ännu en utvikning, "Studier i Almquists ungdomsdiktning" i *Samlaren* 1915. Utgångspunkten var Almqvists förhållande till Swedenborg från 1815 till värmlandsvistelsen. Det blev en något disparat framställning, som L enligt egen uppgift plockade ihop för att fylla en hotande lucka i *Samlaren*. Genom sin uppslagsrikedom och sina nya grepp har den emellertid lagt grunden till hela den kommande Almqvistforskningen.

Trådarna knöts samman i *Upplysningstidens romantik* som utkom i två digra band 1918–20. Här vidgas den litteraturhistoriska ramen. Målet är att belysa och analysera skiftningar i det andliga klimatet, och framställningen blir därför lika mycket idé-, kyrko- och kulturhistorisk som litteraturhistorisk. Socialhistoriska aspekter skymtar.

Både upplysningen och de mystiska sekrörelserna förklaras stå i intimt samband med borgarklassens framträngande i samhället, och de olika sekrörelsernas och ordensmystikens förankring i skilda samhällsklasser påvisas. Denna synpunkt är dock mera sporadisk och kompletteras ibland av folkpsykologiska betraktelser: så uppfattas t ex mystik och sentimentalitet som specifikt tyska lynneshdrag. Den grundläggande aspekten blir i varje fall, att 1700-talets romantik inte är någon litterär skola utan en allmän kulturströmning, "själva den bakgrund, mot vilken de litterära företeelserna avteckna sig". Upptäckarglädjen, förmågan att sammanhålla och organisera ett väldigt, olikartat material, att karakterisera tendenser och gestalter gör *Upplysningstidens romantik* till ett av den svenska litteraturhistoriens största och rikaste verk. Här blommar också den livfulla, impressionistiska porträttkonst, som skulle bli ett kännetecken för L:s prosa när den är som bäst.

Det var L:s förhoppning att ur samma synvinklar kunna fullfölja sitt verk med ett arbete om den egentliga nyromantikens framväxt och utveckling. Den blev inte uppfylld. Däremot publicerade han 1930 översikten *Andliga strömningar under upplysningstiden*, som utgör ett idéhistoriskt koncentrat av upplysningstidens romantik på ett europeiskt plan med något starkare framhävande av socialhistoriska synpunkter.

1919 utnämndes L till professor i litteraturhistoria vid Stockholms högskola. Härmed vidtog en mera utåtriktad period i hans liv. Sin undervisning och högskolans angelägenheter över huvud ägnade han ett intensivt intresse och togs även i anspråk för andra offentliga uppdrag och hedersposter. Samtidigt tog sig hans forskar- och författardrift nya utlopp. Vid 1920-talets ingång tog han upp det europeiska och svenska dramat i föreläsningar och på licentiatseminarier. 1921 är han redan inne på Strindbergs dramer, säkerligen animerad av att Nordiska museets stora samling av Strindbergpapper vid denna tid deponerats på Kungliga biblioteket och preliminärt uppordnats. Men trådarna gick längre tillbaka. Redan 1910 hade han betecknat sig som "gammal strindbergian". Resultatet blev *Strindbergs dramer* som utkom i två band 1924–26.

Metodiskt står L alltså på komparatismens grund. Han hör i dikten framför allt ekon av litterära påverkningar och privata upplevelser. Med elegans och spårsinne klarlägger han verklighetsbakgrunder, miljöer, människor och först och främst diktaren själv bakom dramerna på ett sätt som ibland suddar ut deras fiktionsskarakter. Detsamma gäller boken *August Strindberg* som 1940–42 utkom i Svenska Akademiens minnesteckningar. Så anser han t ex, att *Svarta fanor* och kammerspelen delvis är obegripliga utan kännedom om den privata bakgrunden och i *En dåres försvarstal* byter han utan vidare ut romannamnen Axel och Maria mot Strindberg och Siri von Essen. Detta har utan tvivel bidragit att låsa fast uppfattningen om de nämnda verken på ett biografiskt plan. Ett annat inslag i L:s Strindbergbild, som nu verkar något förlegat, är benägenheten att ta honom en smula von oben, inte direkt som en barbar (vilket ännu vid denna tid var vanligt), utan snarare som ett bråkigt, oansvarigt barn. Banbrytande blev L:s Strindbergstudier däremot genom markeringen av Strindbergs internationella betydelse och nyvärderingen av produktionen efter *Inferno*. *Fröken Julie* är "ett av de lätt räknade svenska verk som bildade epok i den allmänna litteraturhistorien", och Strindberg är den stora portalfiguren i 1900-talets drama. Härigenom blev L:s arbete högst stimulerande för Strindbergforskningen. Den biografiska tolkningen blev också oväntat fruktbar för Olof Molanders iscensättningar av Strindberg från 1930- och 1940-talen.

I ett brev till Landquist 1926 kände L det själv "som en mycket tråkig brist" i sin bok, att han "kommit att stå rätt kylig" gentemot människan Strindberg. Han tillägger märkligt nog: "Kanske det behövs rasfrändskap för att riktigt värmas av sympati eller hat till Strindberg." Tio år senare publicerade han en mindre skrift, *Strindberg och makterna*. L understryker här icke oväntat det primitiva draget i Strindbergs religiositet och nämner i förbigående Freud och William James men undviker för övrigt att anknyta till religionspsykologiska teorier. Det blir i stället en estetiskt-personlig värdering med en något mer nyanserad blandning av attraktion och repulsion än förut. I sin ovan-

nämnda Strindbergmonografi från 1940–42 har L modifierat en del formuleringar, men grundsynen är densamma.

Efter den förutnämnda översikten över andliga strömningar under upplysningstiden gick L åter utanför det svenska ämnesområdet med det stora arbetet *Det moderna dramat* (1948). Här samlade han sina sedan 1920-talets början bedrivna dramaundersökningar i en översikt som går från Scribe till Garcia Lorca. L hade ett livligt dokumenterat praktiskt teaterintresse, men han understryker själv, att hans arbete inte är teaterhistoriskt. Det är inte heller fråga om vad som nu menas med dramaundersökning. Det är i stället en rad dramatikerporträtt med pregnans och skärpa i konturerna och samtidigt med klar belysning av vissa utvecklingslinjer. Bokens inledning har ett socialhistoriskt perspektiv. Borgarpubliken ville vid slutet av 1700-talet ha en annan repertoar än den klassiska, aristokratiska. 1800-talets samtidsdrama fortsätter det tidigare borgerliga dramas traditioner på högre nivå. Denna synpunkt försvinner dock snart för den litterärt idéhistoriska. Det äldre tyska 1800-talsdramat representeras enbart av Hebbel. Büchner hade ännu inte kommit i rampljuset, inte heller Brecht från periodens slut, där Hauptmann är enda tyska namn. Som de båda centralfigurerna framstår Ibsen och Strindberg, den förre som "det moderna dramas store klassiker", den senare som "det moderna dramas djärvasse och poetiskt störste experimentator". Strindberg markeras klarare och definitivare än förut som den store och ojämförliche impulsgevaren. "Han är inte ett fall [...] han är med sina förtjänster och fel en enastående personlighet". Det var L:s sista ord om Strindberg.

Under sina två sista decennier publicerade L ytterligare tre mindre monografier. *August Blanche* (1931) är skriven con amore av en gammal stockholmare, som hos honom ännu känner igen sin barndoms stad. Det målas upp i inledningen, där familjen Lamm samlas till festlig högläsning av Blanche vid aftonlampan. Blanche betecknas som "vår främste stockholmskildrare mellan Bellman och Strindberg". Hans naiva, hjärtliga berättartemperament hade drag som talade till L.

1946 kom minnesteckningen över barockpoeten Gunno Dahlstierna. Här kan L anknyta till forskningsresultat redan i sin Dalinavhandling, men han ser också Dahlstierna som skapare av "en sorts svensk bondbarock" med anknytning framåt till A U Bååth och Karlfeldt.

1925 och 1939 hade L ägnat föreläsningsserier åt Dickens. Under 1940-talets senare hälft tog han upp ämnet på nytt och resultatet blev *Dickens och hans romaner* (1947). I ännu högre grad än Blancheboken präglas den av kärlek till föremålet. I ett brev till Blanck heter det kategoriskt: "Ingen bok har jag haft så roligt av att skriva." Han förklarar också, att han har blivit Dickensväckt av Chesterton, "vilket man ju för övrigt kan läsa mellan raderna i mitt inledningskapitel". L trivdes i London och hade stor mottaglighet för den engelska humorn. Londonskildraren Dickens blev för honom en större motsvarighet till Stockholmskildraren Blanche. Socialt betecknas Dickens som "småborgare in i hjärteroten", men som berättare är han outtömlig. Tyngdpunkten läggs också på karakteristiker av de enskilda verken, utförda med lysande humör och smittande entusiasm. De problematiska dragen i Dickens person och liv fördöljs ingalunda, men L reagerar nu mot tendensen att utläsa självbekännelser ur romanerna och likaså mot att "de ovederhäftigaste anekdoter dras fram för att belysa det besatta i hans väsen".

När L 1950 rycktes bort genom en olyckshändelse, hade han fler litterära planer och förberedde bl a en bok om Hjalmar Bergman, som han hade lärt känna i Taormina 1923. I *BLM* 1951 publicerades postumt några anteckningar om denna muntra, nästan studentikosa samvaro samt om Bergmans senare dramatik. L hade dessutom åtagit sig att fortsätta Schücks *Allmän litteraturhistoria* och hade kort före sin död gjort en studieresa till London för detta ändamål. Bland hans i Kungliga Biblioteket förvarade föreläsningsmanuskript finns stora serier om Almqvist, Fröding och Runeberg, fyllda av inträngande forskningsdiskussioner och nya uppslag. På Almqvist tröttnade L, till följd av tilltagande avsmak för hans karaktär. Men om Runeberg publicerade han flera smärre studier som han tänkte sig kunna uppgå i ett större verk. Omfattande yttre

engagemang hindrade dock både denna och andra författarplaner.

L:s metodiska skolning präglade på ett sällsynt lyckligt sätt hans huvudverk, *Upplysningstidens romantik*. Nackdelarna har i efterhand framträtt tydligare i hans Strindbergböcker. Hans enorma receptivitet och lysande klara intellekt tillät honom att utnyttja och behärska väldiga, ofta svåråtkomliga materialmassor. Hans nyfikenhet och upptäckarglädje var spontan och lidelsefull. Resultaten framlades med en luftig klarhet, som ofta dolde forskningens mödor. "Suverän" har ofta använts som karakteriseringsord för L:s verk. I hans framställningssätt låg en betvingande säkerhet, för vilken kritiken oftast föll till föga. Hans odoktrinära förmåga att karakterisera epoker, människor, diktverk växte stundom till konstnärliga mått utanför den metodiska ramen. Han hade inte bara forskarlidelse utan också författarlidelse. Men hans stil kan knappast sägas ha konstnärlig prägel. Den är lätt, medryckande, uttrycksfullare och mera nyanserad än Schücks men ingalunda fri från språkliga inadvartenser.

Som akademisk lärare har L haft en betydelse som kan mäta sig med lärofadern Schücks. Hans livfullt, stundom dramatiskt framförda föreläsningar drog en talrik publik även utanför högskolan. Men för honom låg tyngdpunkten på licentiatseminarierna. För åtminstone en generation av licentiander blev han en dominerande fadersgestalt. Redan hans mäktiga yttre, den dovt klangfulla rösten, de yviga gesterna och de små bisarrerierna i uppträdandet gjorde ett outplånligt intryck. Än starkare verkade det personliga intresse han visade sina elever, en iver och en uppmuntran som någon gång rentav kunde förleda honom att bagatellisera en uppgifts svårighetsgrad. Varje seminarium blev ett spännande äventyr, fyllt av dramatik, med av ledaren livligt animerade diskussioner, följda av hans summering, som vanligen pekade framåt mot nya problem och nya uppgifter, ständigt lika eggande. Han ville både andligt och materiellt lätta vägen fram till disputationen för de forskarbegåvningar han tyckte sig finna. Under hans professorstid ventilerades 22 avhandlingar på 19 år. Men där fanns hos L också drag av härsklýstnad och subjektivitet.

Vissa metoder, t ex psykoanalytiska, vållade häftiga reaktioner, då de dök upp på seminarierna. Hans omdöme kunde vara osäkrare, när det gällde människor i verkliga livet än när det gällde människor i böcker.

Jämte sin vän Sven Tunberg verkade L med kraft och framgång för att göra Stockholms högskola till ett humanistiskt centrum. Men han togs också i anspråk på flera andra håll. 1925 invaldes han i De Nio och 1928 i Svenska Akademien. I båda dessa församlingar utvecklade han en livlig, även praktisk och ekonomisk verksamhet. Stundom förekom klagomål över självrådighet och burdusa manér, men hans charm och common sense förhindrade, med något undantag, allvarligare schismer. Hans livliga musik- och teaterintresse ledde till styrelseposter i Konserthörsningen och Dramatiska teatern. Han blev också ordförande i 1933 års teaterutredning, vars betänkanden ledde till bildandet av Riksteatern och Teaterrådet.

Trots sitt intensiva verksamhetsbegär skyddade L offentligheten, deltog aldrig i debatter och andra offentliga manifestationer, medarbetade ytterst sällan i dagspressen, medan han däremot i sin korrespondens gav temperamentsfulla uttryck åt litterära eller politiska åsikter. Den frodiga vitaliteten dolde en bräcklig psykisk konstitution. Han led långa perioder av svår sömnlöshet och drabbades vid några tillfällen av allvarliga psykiska kriser. Han drogs till de bisarra genierna, Swedenborg, Strindberg, Dickens, Hjalmar Bergman, men värjde sig samtidigt mot dem genom att undvika psykiatriska frågeställningar och genom att behandla dem med metodisk virtuositet och vänlig, ibland nästan lekfull överlägsenhet. L:s forskargärning byggde på vulkanisk grund. – L som som professor har skildrats i två romaner, Gösta Gustaf-Jansons *Krisår* och Olle Hedbergs *Skära, skära havre* (båda 1931).

L:s arkiv i KB (brev, ms o utkast). – Brev från L bl a i GUB, KB (bl a till E W Dahlgren, E Heckscher, J Landquist o K Warburg), LUB, RA (bl a till S Tunberg), SA (bl a till H Schück), SSA, UUB (bl a till A Blanck o J Nordström), Det Kongl Bibl i Khvn, Hförs UB, Sv litt:sällsk:s i Finland arkiv (till G Castrén), Åbo akad:s bibl (till R Lagerborg) o Oslo UB (till F Bull).

Sven Rinman (1977, artikeln är förkortad)

Gerda Fredrika Marcus, f 21 febr 1880 i Sthlm, Mosaiska, d 28 jan 1952 där, Högalid. Föräldrar: grosshandlaren Jacob Axel M o Emma Henriette Eliasson. Elev vid Lyceum för flickor o Åhlinska skolan i Sthlm 89–97, anställd vid Thecla Tjäders hyresförmedlingsbyrå där 98, journalist i Berlin för bl a DN o NDA 07–09, red:sekr i teatertidn *Thalia* 11–13, anställd i SvD:s redaktion 13–20, sekr i Kronprinsessan Margaretas arbetsnämnd för blindas 18–23, en av initiativtagarna vid bildandet av sv Fören Rädda barnen 19, verksam inom Rädda barnen med olika funktioner, bl a generalsekr o föredragshållare, 19–23 o 39–49, korrespondent i Wien o Berlin till bl a SvD o DN 20–30, medarb även i andra tidn:ar, red för Rädda barnens medlemsblad 42–49.

G 21 dec 1923 (–33) i Wien, Österrike, m teaterförläggaren jur dr Ernst Fall, f 16 febr 1879 i Olmütz, Mähren (nu Tjeckien), d 25 dec 1950 i Zürich, Schweiz, son till militärkapellmästaren Moritz F o Flora Brüll, senare g m Cäcilia Forrer.

Gerda M började yrkesarbete redan som 14-åring i en släktings pappershandel. Efter genomgången flickskola följde en 10-årig anställning vid en hyresförmedlingsbyrå. Att hon blev journalist berodde enligt henne själv på en slump. 1907 reste hon till Berlin för att tillträda en tjänst, och därifrån började hon skicka korrespondenser till främst *Dagens Nyheter* och *Nya Dagligt Allehanda*. Två år senare återvände hon till Stockholm, där hon blev redaktionssekreterare vid den av teaterchefen Gustaf Collijn nystartade teatertidningen *Thalia*, där hon fick utlopp för sitt brinnande teaterintresse. När tidningen lades ned 1913 kom hon till *Svenska Dagbladet*, där hon medarbetade till 1921, det sista året som wienkorrespondent.

Sitt kulturella intresse under *Svenska Dagbladet*-tiden ägnade M främst åt filmen, och hon etablerade sig som en av de ledande filmkritikerna inom storstadspressen. Då liksom även i andra sammanhang tecknade hon sig Colibri. – M:s journalistkollega Elisabeth Krey-Lange presenterade i en artikel 1916 en pionjärskara på 17 kvinnliga journalister, däribland M. Många av dem höll troget kontakt med varandra livet ut. Bland de kvinnliga journalister och författare som M umgicks närmare med kan nämnas Elin

GERDA MARCUS
Okänd fotograf
Sveriges pressarkiv, RA

Wagner, Marika Stiernstedt, Célie Brunius, Elin Brandell, Elisabeth Krey-Lange och Anna Lenah Elgström-Collijn.

M blev *Svenska Dagbladets* första socialreporter, och som sådan var hon direkt underställd Ewald Stomberg, tidningens andre redaktör. Han förstod att uppskatta värdet av hennes sociala reportage. Hon hade ett medryckande och engagerande sätt att skriva. Syftet var att väcka allmänheten och vädja om bidrag till insamlingar för nödlidande människor.

1913 startade M *Svenska Dagbladets* första stora julinsamling till nödlidande familjer. Hon ordnade utflykter för gamla som i årtal inte varit utanför staden. När första världskrigets krisår drabbade Sverige, intensifierades hennes hjälpinsatser och insamlingsarbeten. På tre år, 1913–16, lyckades hon genom sina skrivelser samla in ca 200 000 kronor. Hon signerade sina sociala reportage med den manhaftiga signaturen Gerfred Mark, vilket gjorde att hon från allmänheten ibland fick brev adresserade till pastor Mark.

M vistades periodvis i Wien och Berlin

strax efter första världskriget. Liksom Elsa Brändström var hon starkt engagerad i flyktingfrågan. För sina insatser härvidlag fick hon bl a utmärkelser från österrikiska och ungerska Röda korset.

M:s starkaste sociala engagemang gällde dock barnen. 1916 tog hon initiativet till ordnade lekar för barn under sk parktants ledning. Parktantsverksamheten spred sig även till utlandet. M var också en av initiativtagarna vid Rädda barnens tillkomst i Sverige. Tillsammans med Ellen Palmstierna, Elin Wagner, Anna Lenah Elgström och Fanny Wilamowitz-Moellendorff ingick hon i den kommitté som bildades 1919 och som föregick grundandet av Rädda barnen. Genom upprop, propaganda och vädjanden sökte kommittén väcka allmänheten till insikt om vad som hände i Europa, där nöd och umbäranden drabbat särskilt barnen. M blev föreningens första generalsekreterare. Under denna första tid bedrev hon ett intensivt kampanjarbete med föredragsturnéer på den svenska landsbygden. Syftet var att samla in pengar och medel främst till ett stort tuberkulossanatorium för barn vid Grimmenstein i Österrike. Hon lyckades t ex få staden Östersund att sätta upp en hel paviljong vid Grimmenstein till en kostnad av ca 50 000 kronor, och hon fick staden Gävle att garantera en del av ett barnsjukhus i Budapest. M:s stora kapacitet att organisera insamlingar förlänade henne smeknamnet "Den stora tiggerskan".

De akuta hjälpbehoven avtog en bit in på 1920-talet och Rädda barnens verksamhet gick in i ett mer passivt skede. Åren 1923–30 bodde M i Wien och Berlin. Under denna tid var hon korrespondent för flera svenska tidningar och för pressförlaget. Hon översatte även ett antal böcker från tyska. – På 1930-talet var M medlem i Rädda barnens centralstyrelse och fungerade emellanåt som föredragshållare.

Under och strax efter andra världskriget ställdes Rädda barnen på nytt inför stora uppgifter. Återigen rycktes M med i ett intensivt hjälparbete. Efter kriget besökte hon bl a flyktingläger i Österrike och Ungern. – Under 1940-talet redigerade M också Rädda barnens medlemsblad.

En viktig faktor i M:s liv var hennes härkomst. Hon härstammade från en judisk

släkt, som ursprungligen kom från Mecklenburg men hade invandrat till Sverige under slutet av 1700-talet. Under 1930-talet ägnade sig M åt filantropiskt arbete inom den mosaiska församlingen i Stockholm. Hon arbetade särskilt för att rädda tysk-judiska barn undan förföljelserna i Tyskland. Efter andra världskriget engagerade hon sig också i Palestinafrågan, som då fått förnyad aktualitet.

Att M i allra högsta grad var handlingskraftig lyser klart igenom i omdömena om henne. Hon ville vara på plats, där hjälp behövdes. Hon ville se, lyssna till och tala med de nödlidande och hjälpbehövande. Man skall inte bara tycka synd om folk – utan hjälpa dem, var hennes motto. Genomgående skildras hon som en person med stor värme, medmänsklighet och humor. Hon gav många styrka och självförtroende genom att visa att hon brydde sig om dem.

Brev från M i KB.

Ann-Katrin Hatje (1985)

Mauritz (Mowscha) Stiller, f 17 juli 1883 i Helsingfors, Mosaiska, d 8 nov 1928 i Sthlm, Gust Vasa. Föräldrar: regementsmusikern Hirsch S o Mindel Weissenberg. Skådespelare vid Sv teatern, Åbo, 00–03, vid Folkteatern, Helsingfors, 03–04, vid Sv teatern där hösten 04 o 07–09, vid H Selanders sällsk våren 05, vid H Rönnblads sällsk 05–06, vid Östermalmsteatern, Sthlm, 06–07, i Anna Norries turnéer 10, skådespelare o regissör vid Lilla teatern, Sthlm, 11–12, anställd vid ab Sv biografteatern (från 1919 del av ab Sv filmindustri, SF) maj 12–våren 16 o jan 17–mars 24, konstnärlig ledare vid Lorensbergsteatern, Gbg, hösten 16, sv medborgare 15 juli 21, regissör vid Trianon film, Berlin, juni–dec 24, vid Metro-Goldwyn-Mayer corporation (MGM), Hollywood, Calif, USA, sept 25–jan 26, vid Paramount Pictures där okt 26–okt 27, verksam vid Oscarsteatern, Sthlm, våren 28. – Ogift.

S:s föräldrar, av rysk-judisk härkomst, gick bägge bort 1887, varvid deras sex barn skingrades. S blev fosterbarn hos skräddar

ren och köpmannen Peretz Katsman, i vars mössfabrik han började arbeta 13 år gammal, efter ett år i rysk folkskola och sju år i judisk skola.

1899 började S att statera vid Folkteatern i Helsingfors, vilket följdes först av smärre och senare även större roller vid olika teatrar i Helsingfors och Åbo, mestadels lustspel, där han fick gynnsamma recensioner. Som rysk medborgare inkallades han 1904 till värnplikt och hämtades av polis på teatern sedan han underlåtit att inställa sig. Han fick genomgå diverse läkarundersökningar och passade då på att fly från ett sjukhus i S:t Petersburg med falskt pass till Sverige.

1905 fick S teaterengagemang i Malmö och vitsordades av kritiken, vilket blev upptakten till ett par års turnerande med smärre roller i lustspel men även melodrammer. Därefter återvände han till Helsingfors och tillbringade två år vid Svenska teatern. Vid återkomsten till Sverige mötte han svårigheter med att få engagemang men lyckades, bl a genom Anna Norries försorg, få nya turnéuppsattnar. 1911 engagerades S vid Lilla teatern (f d Intima teatern) som skådespelare och regidebuterade samtidigt med komedin "Äkta makar" (1911). Den följdes av flera uppsättningar, bl a August Strindbergs "Leka med elden", som sattes upp till dennes sista födelsedag 1912.

Våren 1912 rekryterades S för en treårsperiod av Charles Magnusson som regissör till ab Svenska biografteatern och började inspelningssäsongen i maj samma år i den nybyggda ateljén på Lidingö. Under detta år regisserade han fyra dramer och två lustspel och under de två följande åren fullbordade han 13 filmer, mestadels melodrammer. Han klippte också själv sina filmer. "Mor och dotter" (1912), hans fjärde film och den första som fick offentlig premiär, censurerades på grund av en scen med ett par, som antydande inleds med lossandet av damens dräkt och avslutas med knäppningen av herrvästen – en för tiden avancerad elliptisk bildföljd. Under 1912 medverkade S också som skådespelare i sex filmer. Victor Sjöström, även han nyanställd som regissör i samma företag, medverkade likaså som skådespelare i en rad av S:s filmer, både då och senare.

MAURITZ STILLER
Foto Ateljé Jaeger
Musik- och teaterbiblioteket

Efter ett gästspel som regissör för Strindbergs "Oväder" vid Nya Intima teatern vårvintern 1915 återvände S till Svenska biografteatern. Två filmer från detta år finns bevarade, "Hämnaren" och "Madame de Thèbes", bägge efter danskt originalmanuskript av Martin Jørgensen och Louis Levy. Filmerna skildrar barn vilka först som vuxna får kännedom om sin egentliga identitet, den förra gestaltar judiskt utanförskap, den senare romskt.

1916 skrev S nytt kontrakt med ab Svenska biografteatern för fyra filmer, vilka också kom att bygga på danska manuskript. "Kärlek och journalistik" (1916), med manuskript av Harriet Bloch, skildrar en journalist som förklädd till hemhjälp tar sig in för att göra reportage hos en berömd forskningsresande. Filmens lätta ton är karaktäristisk för den genre som senare framför andra skulle komma att framstå som S:s kännemärke: den stilmedvetna komedin med såväl metafilmiska inslag som romantiska

och melodramatiska förvecklingar. "Vingarne" (1916), också den bevarad, var baserad på Herman Bangs roman *Mikaël* – en metaforisk berättelse om Ikaros fall. Den store konstnären skänker av kärlek sin protegé en Ikarosstaty som denne stått modell för, varvid ynglingen strax säljer den vidare för att finansiera sin extravaganta älskarinna. Berättelsen har en tydlig homosexuell underton, samtidigt som den problematiserar konstens varukaraktär. Till romanförlagan har S även fogat en metafilmisk ramberättelse, där han själv spelar regissörens roll. Denna klipptes dock bort vid export, efter negativ svensk kritik. Filmens huvudperson, skulptören, uppvisar en påtaglig likhet med August Strindberg. Därigenom introduceras också frågan om det egna mediets status i förhållande till teater och litteratur, som ju vid denna tid allmänt ansågs som högre stående konstformer.

På hösten 1916 tillträdde S som konstnärlig ledare för den nya Lorensbergsteatern i Göteborg, där Strindbergs "Ett drömspel" blev invigningsprogram. Efter en höst med fyra uppsättningar i tät följd, som fick goda recensioner, annullerades dock hans kontrakt efter slitningar med teaterns ägare Sophus Petersen och S återvände till Svenska biografteatern. Här erbjöd Gustaf Molander honom sitt manuskript "Thomas Graals bästa film" (1917), ett lättsamt stycke om en filmförfattares vedermödor. Följande år gjorde S även "Thomas Graals bästa barn" (1918), en soignerad komedi, återigen efter Molanders manuskript, efter ett mellanspel med ännu ett danskt lustspel, "Alexander den store" (1917). Såväl den sistnämnda som Thomas Graal-filmerna vann stor inhemsk publik, men visade sig till skillnad från en rad av S:s tidigare produktioner svåra att exportera. I synnerhet den senare Graalfilmen utmärker sig genom de underfundiga mellantexter som föregriper eller i efterhand ironiskt kommenterar det sedda. Översättningsproblematiken kan ha spelat sin roll för filmernas bristande popularitet utanför Sveriges gränser.

Under denna period kom S att tydligare differentiera sig i förhållande till Sjöström, som nu fått sitt konstnärliga men också internationella genombrott med "Terje Vigen" (1917). Med "Terje Vigen" inleddes en

nyorientering av Svenska biografteaterns produktion i riktning mot färre filmer med högre kulturell, i synnerhet litterär, prestige. Påtryckningar från Magnusson torde ha spelat in när S långt senare som nästa regiuppdrag åtog sig "Sången om den eldröda blomman" (1919), efter Johannes Linankoskis roman. Denna bevarade ett visst mått av litterär formgivning i sin kapitelindelning och allmänna disposition, men S lyckades samtidigt med rent filmiska gestaltsmedel uttrycka exempelvis spänningar och konfrontationer mellan de olika huvudpersonerna. Över huvud taget har S främst gått till eftervärlden som de filmiska effekternas mästare. Han var en regissör som suveränt bemästrade mediets tekniker.

I februari 1919 påbörjade S sin första filmatisering efter en litterär förlaga av Selma Lagerlöf, med Julius Jaenzon vid kameran. "Herr Arnes pengar" (1919, en modernisering av titeln på Lagerlöfs berättelse "Herr Arnes penningar") har allmänt betraktats som S:s största insats som regissör. Lagerlöf hade på förhand godkänt vad hon kallade hans "filmpjes", vilken ordagrant behöll hennes formuleringar i en lång rad mellantexter, och framför allt koncentrerade handlingen och skalade bort bifigurer. Slutscenerna spelades in exteriört på isen utanför Furusund, medan återstoden av arbetet ägde rum i ateljén. Filmen är formmässigt synnerligen välkomponerad, med valvkonstruktionen som genomgående visuellt motiv. S har även i en rad bildkompositioner hämtat tydlig inspiration från Albert Edel-felts tuschlaveringar, publicerade i 1904 års utgåva av *Herr Arnes penningar*. Detta slags omgestaltung, inte bara från text till bild utan även från stillbildsillustrationer till rörliga bilder, förekom vid flera tillfällen vid litterära filmatiseringar under stumfilmsåren. Efter "Herr Arnes pengar" spelade S in "Fiskebyn" (1920) som utspelas i schartauansk miljö, efter ett manuskript av Bertil Malmberg, vilken här för första gången framträdde som filmförfattare i eget namn.

I maj 1920 invigdes Filmstaden i Råsunda, efter en företagsfusion där ab Svenska biografteatern och Filmindustri ab Skandia slagits samman till ab Svensk filmindustri, SF. Sjöström blev först i de nya ateljéerna med Lagerlöfs "Körkarlen" (1921).

Mauritz Stiller och Greta Garbo ombord på S/S Drottningholm 1925

Okänd fotograf
Library of Congress

Men redan på sommaren 1920 spelade S in den andra filmen i Filmstaden, "Erotikon" (1920). Den idémässiga inspirationen kom från Ferenc Herczegs pjäs "Riddaren av igår", vilken dock av S omvandlats till en aktuell filmkomedi med fokus på vad en samtida kommentator kallade en lyxkvinna av modernt snitt: både förfinad och sensibel. Den nya kvinnlighet som skildras är av det frigjorda slag som skymtat hos S alltsedan "Kärlek och journalistik". Erotikon blev även en direkt inspirationskälla för Ernst Lubitsch i "Äktenskapsvirveln" (The Marriage Circle, 1924).

Med sin nästa film "Johan" (1921), efter den finske författaren Juhani Aho's roman Juha, inspelad på plats i Morjärv, återvände S till vad han benämnt etnografisk film. Det blev också den sista film där han som regissör hade fria händer både vid utformningen av manuskriptet och under inspel-

ningen. Senare skulle SF med sina ökande kommersiella anspråk ställa krav på större inflytande, vilket passade S illa. Han var temperamentsfull och hamnade inte sällan i konflikter, men arbetade också gärna okonventionellt och intuitivt. Det gällde hans skådespelarval, där han gång efter annan vågade sig på nya och oprövade kort såsom Karin Swanström eller Greta Gustafsson, sedermera Garbo, men också hans bildberättande, framför allt filmernas klippning. Redan 1921 visade sig den stramare produktionspolitiken då S:s och Ragnar Hyltén-Cavallius' manuskript till filmen "De landsflyktiga" (1921), en produktion med internationell syftning om ryska flyktingar, underkändes av SF:s nye produktionsledare Oscar Hemberg och måste omarbetas i grunden.

1922 bildades ett dotterbolag till SF, ab Svensk filminspelning, där S jämte Sjöström

var delägare och ekonomiskt delansvarig, sannolikt med det dubbla syftet att knyta dem bägge fastare till SF och öka deras ansvar för produktionskostnaderna, samtidigt som de åter erbjöds större inflytande över sina filmer. I praktiken blev det nya bolaget dock av ringa betydelse – S spelade endast in en film under dess egid – och det upplöstes ett år senare. Filmen i fråga var "Gunnar Hedes saga" (1923), efter Lagerlöfs *En herrgårdssaga*. Lagerlöf motsatte sig produktionen redan på manuskriptstadiet – S handskades här betydligt friare än i "Herr Arnes pengar" med den litterära förlagan – men övertalades av SF till ett medgivande.

Lagerlöf försökte även förgäves hindra S:s nästa film, "Gösta Berlings saga" (1924, inspelad 1923), men godkände till sist manuskriptet. I efterhand tog hon dock avstånd från filmen eftersom det gjorts förändringar och tillägg. Framför allt kondenserade S den brett episka texten till en förtätd filmberättelse, där spänningen mellan de centrala karaktärerna länkade samman scenerna. Gösta Berlings saga blev S:s mest omfattande och kostsamma produktion, och visades ursprungligen i två delar, vilka sedan klipptes ned till en exportversion. Filmen har främst ihågkommit som Greta Garbos debut, men den har också kommit att betraktas som slutpunkten för de sk gulddåldersåren i svensk stumfilm, som hade tagit sin början med "Terje Vigen" 1917.

Parallellt med sina Lagerlöf-filmatiseringar hade S underhandlat med Hjalmar Bergman och av denne köpt ett par manuskript, vilka dock aldrig kom att filmas. Efter 45 filmer i Sverige antog S i stället ett regierbjudande från filmbolaget Trianon i Berlin och skrev kontrakt, vilket även innefattade de tyska visningsrättigheterna till "Gösta Berlings saga". Den planerade filmen, baserad på den ryske författaren Vladimir Semitjovs text "Odaliskan från Smolna", skulle spelas in i Konstantinopel, dit S begav sig med Julius Jaenzon, Greta Garbo och Ragnar Hyltén-Cavallius, samt Einar Hansson. Emellertid inställde Trianon betalningarna och filmtruppen tvangs 1925 återvända till Berlin.

I Berlin hade dock S redan tidigare träffat en överenskommelse med filmbolaget Metro-Goldwyn om ett års uppdrag som

regissör i Hollywood, där Sjöström befann sig sedan 1923, med villkoret att även Garbo skulle få kontrakt. S fann emellertid engagemang i Berlin för Garbo och Hansson, i G W Pabsts "Den glädjelösa gatan" (Die freudlose Gasse, 1925). Även Charles Magnusson sökte vid denna tid värva S för ett konsortiesamarbete för internationell film mellan SF och de tyska bolagen Ufa och Westi-film. Ett kontrakt upprättades för tre år, tillika med kontraktsförslag för Garbo och Hansson.

Innan kontraktet med SF slutgiltigt hunnit undertecknas hade Metro-Goldwyn vid flera tillfällen gjort sig påmint beträffande S:s amerikanska avtal. Om än viss oenighet rådde om dess juridiska giltighet tvang det honom att i juni 1925 jämte Garbo och en advokat antråda resan till USA, först till New York för olika underhandlingar. I brev till Magnusson därifrån säger sig S vara deprimerad. I september samma år reste han och Garbo till Los Angeles, där hon strax fann engagemang med filmen "Virveln" (The Torrent, 1926), medan en rad av S:s filmförslag refuserades. Han lyckades dock skriva manus till Garbos andra film, "Fresterskan" (The Temptress, 1926), där han även fick regiuppdraget. Efter endast några dagar byttes S emellertid ut, varvid brytningen med Metro-Goldwyn blev ett faktum.

S värvades då till Paramount, där han regisserade Pola Negri i "Hotel Imperial" (1927), efter Lajos Birós pjäs "Hotel Stadt Lemberg". Den krigssituation som utgör filmens centrala berättarmässiga förutsättning förlade filmen till själva hjärtpunkten av den seendeproblematik som redan tidigare ofta stått i centrum för S:s filmer, med idéer om att se, bli sedd eller tvärtom förbli dold, men också med en tydligt gestaltad förklädnadsproblematik. Ytterst handlar den dock om den mer övergripande frågan om att vinna kontroll över världen, om etiska perspektiv på sken och sanning, uppenbarande och fördöljande. Detta framstår också som en karakteristisk Stillersk tematik från de svenska åren, nu fullt igenkännbar i den nya produktionskontexten.

Hotel Imperial blev en framgång hos publik och kritik, och Paramount skrev omedelbart ett nytt kontrakt med S. 1927 bör-

jade han sålunda spela in "Ned med vapnen" (Barbed Wire, 1927), även den med Pola Negri, men blev sjuk och ersattes av Rowland V Lee. Nästa film däremot, "En kvinnas beklännelse" (The Woman on Trial, 1927), färdigställdes i S:s regi. Även för sin fjärde Paramountproduktion, "Syndens gata" (The Street of Sin, 1928), var S ensam angiven som regissör, trots vissa uppgifter om att Ludwig Berger och senare Lothar Mendes skulle ha tagit över regin sedan han insjuknat.

Under åren i Hollywood återknöt S kontakten med tre av sina bröder som var bosatta i Kalifornien. I december 1927 återvände han dock till Sverige, av allt att döma både p g a sin allt sämre hälsa och sin vantrivsel i amerikansk produktionskultur. I Sverige hamnade han i tvist med SF om sin påstådda skuld till ab Svensk filminspelning, vilken aldrig löstes. Våren 1928 gjorde S en av kritiken bejublad uppsättning på Oscars-teatern av Philip Dunning och George Abbotts pjäs "Broadway", med Gösta Ekman, Inga Tidblad och Edvin Adolphson. S reste till Paris under sommaren, och avsåg att under hösten återvända till Hollywood och samarbetet med Paramount. Emellertid insjuknade han i september samma år och avled två månader senare på Röda korsets sjukhem, endast några timmar efter den rosade svenska premiären på "Syndens gata".

S:s efterlämnade handlar i Sv filminst. – Brev från S i KB (många till Olof Molander), LUB o i Åbo akademibibl (många till Alma Söderhjelm).

Bo Florin (2010)

David Katz, f 1 okt 1884 i Kassel, Hessen-Nassau, Tyskland, d 2 febr 1953 i Sthlm, Osc. Föräldrar: grosshandlaren Isaak K o Mathilde Wertheim. Studentex i Kassel 02, dr phil vid univ i Göttingen 06, assistent hos sin lärare prof G E Müller där 07–18, privatdoc där 11, ledde den psykolog avd vid Forschungsstelle für Ersatzglieder an der Technischen Hochschule i Hannover 18–19, prof i psykologi o pedagogik vid Rostocks univ 19–1 jan 34, visiting prof vid

amerikanska univ 29, red för Zeitschrift für Psychologie 31–33, Honorary research fellow vid univ i Manchester o University College i London okt 33–mars 37, förste innehavare av den Enerothska professuren vid StH 19 febr 37–52, sv medborgare 25 juni 37, preses vid den internationella psykologkongressen i Sthlm 51.

G 30 jan 1919 i Tyskland m fil dr o barnpsykologen Rosa Heine, f 9 april 1885 i Odessa, Ryssland (nuv Ukraina), d 23 mars 1976 i Sthlm, Enskede, dotter till ingenjören Ivan H o Fanny Tarnopolski.

Endast 17-årig kom K från sin födelsestad Kassel till Göttingens universitet. Han upplevde sin studietid som präglad av hård disciplin och militarism. När han senare lärde känna även engelska och svenska förhållanden, framstod det tyska undervisningsväsendet som livsfientligt och farligt. K studerade först matematik och naturvetenskap men kom efter hand mer och mer in på psykologin. Hans lärare blev den högt beundrade Georg Elias Müller, Tysklands vid denna tid jämte Wilhelm Wundt ledande psykolog. K fängslades starkt av honom och fick senare svårt att frigöra sig från hans auktoritativa inflytande. Müllers produktion låg främst inom psykofysiken och sinnespsykologin; hans inriktning var strikt experimentell med ett naturvetenskapligt färgat vetenskapsideal. K var länge assistent hos Müller och träffade där sin blivande hustru, även hon psykolog. Tillsammans studerade de framför allt barns intellektuella utveckling.

Helt andra impulser mottog K vid de föreläsningar som hölls av filosofen Edmund Husserl. Dessa blev bestämmande för K:s hela inriktning. I *Die Erscheinungsweisen der Farben und ihre Beeinflussung durch die individuelle Erfahrung* (1911) tillämpade han Husserls fenomenologiska metod experimentellt och sökte ge en direkt och förutsättningslös beskrivning av färgernas sätt att uppträda för individen. Samtida psykologer – inte minst Müller – behandlade problem rörande förnimmelser utifrån ett renodlat sinnesfysiologiskt perspektiv. K ställde sig frågan: varför inte studera färgfenomenens psykologi direkt i stället för att begränsa sig till problem som kan behandlas lika bra eller bättre av en sinnesfysiolog? Psykologin behöver psy-

DAVID KATZ
Okänd fotograf

kologiseras! Medan tidigare psykologer bestämt fysiologiska egenskaper som klarhet, styrka och mättnad hos färgerna, klarlade K den rumsliga omgivningens betydelse för färguppfattningen och urskilde färgformer som filmfärger, ytfärger och volymfärger, där t ex filmfärger saknar de rumsliga bestämningar som utmärker ytfärgerna.

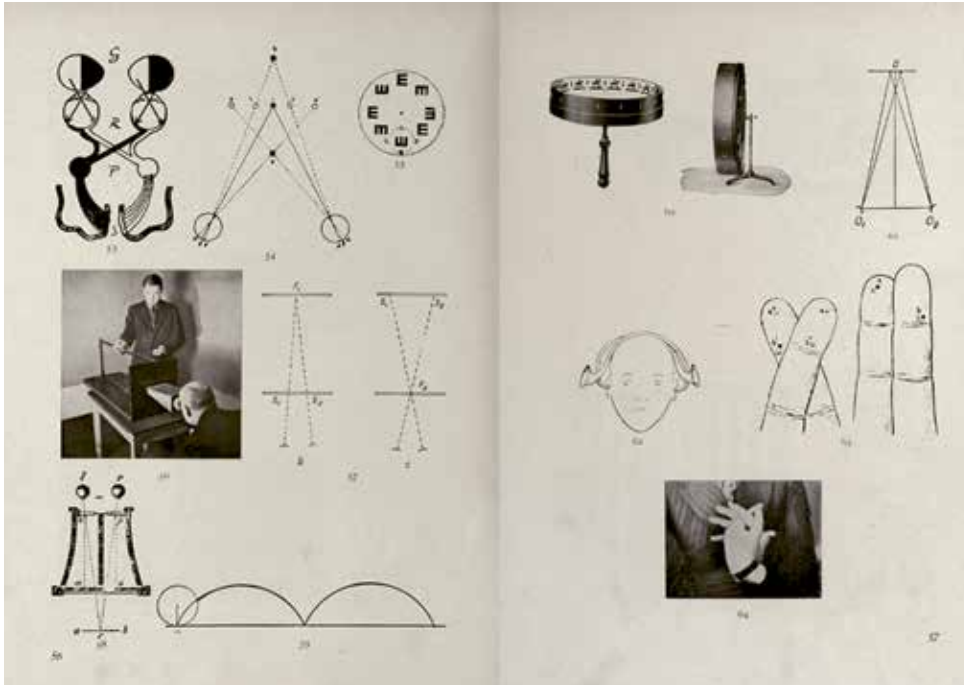
K fick aldrig tillfälle att arbeta i ett rikt utrustat laboratorium men utvecklade därigenom stor skicklighet att med mycket bristfälliga medel utforma precisa och sinnrika experiment med nära anknytning till verklighetens krav och egna upplevelser. Fastän främst experimentella var K:s arbeten också av teoretisk betydelse. Hans perceptionsteori 1911 var närmast empiristisk i anknytning till den äldre associationspsykologin, t ex vad gäller färgkonstansens fenomen. Men i andra upplagan av färgstudien (med titeln *Der Aufbau der Farbwelt*, 1930) framgår klarare de nya teoretiska utgångspunkter, vilka knöt K till gestaltpsykologin. Vår uppfattning av strukturer är omedelbar (holism), och delarna framträder först som resultatet av analys. Vår färguppfattning

bestäms endast till en del av den individuella erfarenheten (nativism). K:s observationer användes av filosofen Ernst Cassirer i dennes *Philosophie der symbolischen Formen*. K kallades 1919 till den nyinrättade professuren i psykologi och pedagogik i Rostock, där en mycket rik och varierad forskning kom till stånd. Han tog nu upp den komparativa psykologin, och även här gjorde sig det holistiska perspektivet gällande. Vid studiet av hungerinstinkter hos djur uppställde han den s k tvåkomponentteorin för att förklara djurets motivation då det äter: hungerens tillfredsställelse beror inte endast på det fysiologiska behovet utan också av det omgivande fältet.

K behandlade också på 1920-talet beröringssinnet fenomenologiskt och påvisade därvid ett outforskat sinnesområde, vibrationssinnet. Liksom hörseln påverkades det av vågrörelser men var lokaliserat tillsammans med tryckreceptorerna. Här kom K:s genetiska perspektiv till uttryck, då han antog att vibrationsförmågan kan vara ett mellanstadium i den fylogenetiska utvecklingen från känselsinnet till hörseln.

Vid denna tid uppehöll K livliga kontakter med kolleger: gestaltpsykologerna i Berlin, William Stern i Hamburg och Edgar Rubin i Köpenhamn. 1929 fick han tillfälle att lära känna amerikansk psykologi som gästprofessor vid University of Maine. Men 1933 förändrades hans situation. Judiska professorer avlägsnades systematiskt från tyska universitet. K:s institution förklarades onödig, och han tvangs lämna landet. Under fyra år vistades han i England på temporära anställningar. Först efter två år kunde familjen komma efter. Det var pressande och svåra år, och hans produktivitet under denna tid är därför imponerande. Han tog sig an flera praktiskt psykologiska problem, t ex orsakerna till nedgången i brödkonsumtionen i England. Stödd av Julian Huxley fortsatte han sina djurpsykologiska undersökningar i Zoological gardens. De behandlade bl a rumsuppfattning, ljudlokalisering och intelligens hos apor.

1937 kom K till Stockholms Högskola som förste innehavare av den s k Enerothska professuren. Lärerstolen var en donation från 1881, och tillsättningen blev ovanligt besvärlig genom svårigheter att

Uppslag med några bilder som David Katz i pedagogiskt syfte använde i sin undervisning
Ur *Psychological Atlas* (1948)

tolka Olof Eneroths donationsbrev. Professuren skulle omfatta läran om "sambandet mellan naturlagarna och människans sedliga och fysiska natur med särskild hänsyn till det uppväxande släktets uppfostran till andlig och kroppslig hälsa". Behovet av en pedagogikprofessur spelade till en del in vid bedömningen av de sökande. K:s främste konkurrent var en annan tysk exilpsykolog, Adhémar Gelb, men då denne avled före utnämningen, erhöll K professuren. Han fick nu på nytt bygga upp en institution från grunden och med mycket knappa medel. För andra gången fick han ställa om sig till ett nytt språk. Redan inom ett år höll han föreläsningar på svenska, men han kom aldrig att behärska språket felfritt.

K hade alltifrån sin studietid i Göttingen stiftat bekantskap med svenska forskare. Svenska psykologer vid 1900-talets början, som önskade sig en grundligare skolning utrikes, hade naturligen valt att studera för Müller. Nu var det i stället K som drog

internationellt betydande psykologer till Stockholm. Han fick dock inte många efterföljare i Sverige, men han betydde ändå mycket för svenska psykologi genom att han etablerade kontakter utåt.

De undersökningar av mentalt arbete, tänkande och utformningen av kroppsuppfattningen som K utarbetade på 1940-talet låg helt i linje med gestaltpsykologin. Han inriktade sig mer och mer på holistiska problem, och i *Gestaltpsykologi* (1942) klarlade han förtjänsterna med Max Wertheimers och Wolfgang Köhlers skola men också dess begränsningar. Ingen teoribildning är tillräckligt stark för att kunna totaliseras, menade K, och han utvecklade heller inte någon egen skola. Han sökte vara flexibel och odogmatisk nog att välja metod och förklaringsmönster efter den problemsituation han uppfattade.

K är en av 1900-talets mest inflytelserika psykologer. Han blev grundare av en experimentell fenomenologisk metod inom

psykologin. Hans internationella kontakter var omfattande och betydde rika impulser för den svenska psykologiska forskningen. K:s vetenskapliga hållning utmärks av enkelhet. Liksom Francis Bacon varnade han för vetenskapens idoler, som hindrar den omedelbara kontakten mellan forskaren och hans objekt. K använde enkel utrustning; han varnade för beroendet av invanda begrepp, teorier och metoder. K:s tidigaste undersökningar utmärks av hans åskådliga och levande beskrivningar av sina upplevelser. Han hade en utpräglad förmåga att observera och beskriva objekt och situationer som om han aldrig tidigare hört någon beskrivning eller förklaring av dem. Han talade om den metodcentrering som innebär att statistiken blir ett självändamål. "Psykologisk förståelse kan aldrig ersättas av statistik, hur avancerad den än är."

K:s två främsta vetenskapliga avhandlingar behandlade upplevelsen av färg och beröring, och upplevelser av värme och direkt kontakt med verkligheten är enligt vännen Rudolf Arnheim lämpliga symboler att beteckna människan och psykologen K. Den omedelbarhet och "naivitet" som kännetecknar honom som forskare tycks ha varit ett uttryck för hans personlighet. Den nyfikenhet och öppenhet han ägde kunde ge intryck av barnslig hjälplöshet i sociala relationer. Han var en psykolog för vilken "the most fascinating thing to wonder about was a human experience", skriver vännen Robert MacLeod.

Brev från K i KB o LUB.

Ingemar Nilsson (1975)

Adolf Lichtenstein, f 1 nov 1884 i Sthlm, Mosaiska, d 21 juli 1950 där, Hedv El. Föräldrar: grosshandlaren Henrik L o Paula Hirschfeld. Mogenhetsex vid Nya elementarskolan i Sthlm 21 maj 02, inskr vid UU ht 02, med fil ex där 5 sept 03, med kand vid KI 13 sept 05, underläk vid barnsjukh Samarieten 19 april 10–28 febr 11, med lic vid KI 10 dec 10, amanuens vid Sachsska barnsjukh 1 mars 11–15 sept 13, vid pediatrika kliniken på kronprinsessan Lovisas vårdanst 28 okt

13–15 okt 14, sekr i Sthlms läkarfören 13–19, tf överläk vid Sachsska barnsjukh 16 okt 14–31 dec 18, disp vid KI 21 april 17, med dr 31 maj 17, läk vid Allm barnbördshusets spädbarnsavgd 1 juni 17–30 sept 24, doc i i pediatrik vid KI 22 nov 17–32, led av Sv national fören:s mot tuberkulos utredn:komm 17–29, tf prof i pediatrik vid KI 1 jan 19–15 dec 21, överläk vid Sthlms epidemisjukh o lär i epidemiologi vid KI 1 sept 24–31 jan 33, o led av styr för Sthlms sjukhem från 25, av Sthlms stads komm ang sjukhusförvaltn:s organisation 27–28, av komm ang skyddsympning sept 30–nov 32, prof i pediatrik vid KI o överläk o chef för kronprinsessan Lovisas vårdanst 16 dec 32–31 dec 49, ordf i styr för Sv Barnläkarförb från 36, led av Med:styr:s vetensk råd från 40, av dir för GCI från 42, av komm ang KI sept 43–dec 44, ordf i Sv läkaresällsk 49–50 (sekr i dess pediatrika sektion 19–33 o ordf från 33).

G 29 aug 1915 i Falun (enl vb för Mosaiska, Sthlm) m Dagmar Elisabeth Münnich, f 2 juli 1893 i Falun, d 11 okt 1951 i Lidingö, dotter till grosshandlaren Herman M o Ada Felländer.

Åren 1910–50 förändrades den svenska barna- o epidemivården från grunden, i mycket under L:s kraftfulla och inspirerande ledning. L räknade överläkaren vid Sachsska barnsjukhuset Harald Ernerberg som sin främste lärare.

L anställdes 1917 vid Allmänna BB och blev därmed den förste barnläkare, som knöts till en förlossningsavdelning för att granska och övervaka de nyfödda. Allt fler av de förtidigt födda förblev vid liv. Han hade skrivit sin avhandling om blodbrist hos dessa prematurer och visade att de behövde extra tillskott av järn.

I Sverige fanns barnläkare endast i de större städerna och inga norr om Uppsala. Barnsjukhusen var av tradition välgörenhetsinrättningar. På 1920-talet började L propagera för att samhället borde ge även barnen sjukhusvård och att barnläkare borde knytas till lasaretten. De skulle också leda barnhälsovården. Befolkningskrisen under 1930-talet påskyndade utvecklingen, och under 1940-talet tillkom allt fler barnkliniker. Det blev också naturligt att barnläkarna fick uppsikt över de nyfödda.

Under åren som överläkare vid Epide-

ADOLF LICHTENSTEIN
 Porträtt av David Tägtström
 Privat ägo

misjukhuset gav L ut en serie arbeten om scharlakansfeber. Forskning kring denna var aktuell genom de amerikanska makarna Dicks undersökningar över dess immunitet och smittsamhet. L insåg vikten av att isolera de sjuka från varandra. Det riktiga i denna åtgärd bekräftades senare, när man förstod, att det fanns olika stammar av de streptokocker som framkallar scharlakansfeber. Mot infektionssjukdomarna användes konvalescentserum, som L höll i lager för stadens läkare. L hade blick för vikten av att förebygga infektioner på sjukhus; isoleringsboxar och utbildning av personalen var hans linje. De klassiska epidemiska sjukdomarna visade sig kunna förebyggas. L föreslog därför 1933 att epidemisjukhusen skulle omvandlas till infektionskliniker, öppna även för de infektioner som ej föll under epidemilagen. Kemoterapi och antibiotika påskyndade denna omvandling.

L hade en stor vetenskaplig produktion. 1931 bestämde han aminosyrehalten i nasalsträngsblodet, ett uppslag som givit re-

sultat när man långt senare fick bättre analysmetoder. Sedan 1930-talet intresserade han sig för diabetes hos barn. Sockersjuka behandlades med sträng diet, även sedan insulinet kommit. L såg att barn ej för väl av inskränkningen i kosten och menade, att man borde ge barnen vanlig kost och anpassa insulin dosen efter denna. Han blev en apostel för normalkost och vann proselyter. Senare rön har emellertid visat att dietbehandlingen är nödvändig.

Under L:s professorsår vid KI började specialiseringen inom pediatriken. Han ansåg detta vara en nödvändig utveckling. Vid hans klinik var bl a Edgar Mannheimer pionjär när det gällde undersökningar av medfödda hjärtfel.

L var en ledar- och kraftnatur. Han hade stora fordringar på sina medarbetares kunskaper och flit; de kunde i gengäld räkna med hans stöd. Sjukhusdisciplinen var hård. Han sparade sig aldrig själv och var en pliktmänniska med outtröttlig arbetsintensitet. Han hann även med att vara en eftersökt praktiker. Studenterna uppskattade hans klara och livliga föreläsningar över praktiskt väsentliga ting. Värdefulla insatser gjorde han för *Acta paediatrica* och för *Nordisk medicinsk tidskrift*, senare *Nordisk medicin*. Han deltog flitigt på möten och kongresser och ivrade för internationellt och nordiskt samarbete. Hans kraftiga vilja och intensiva engagemang omfattade hela barnavården: överallt ville han ingripa. Han gladdes åt att vara samman med barn och få arbeta för dem. Han var självständig, orädd, stridbar och hade ordet i sin makt. Heta beföringstvister gav länge en bitterhet mellan L, medsökande och sakkunniga men ruckade inte hans ställning som ledande barnläkare.

Enstaka brev från L i KI, UUB o Sv läkaresällskapets arkiv, RA Stockholm.

Lars Öberg (1979)

Erik Louis Magnus, f 19 april 1884 i Gbg, Mosaiska (ej anteckn), d 8 april 1969 där, Vasa. Föräldrar: grosshandl Ernst Samuel M o Henriette Meyer. Elev vid Gbgs reallärov ht 95–vt 99 (avg utan ex), vid

ERIK MAGNUS
Okänd fotograf
GT-GHT:s klipparkiv, GLA

Chalmers tekn läroanst 00–05 (avg utan ex), tekn medarb vid Gustaf Ericssons automobilfabrik, Sthlm 05–08 (fabr:chef fr o m aug 07), led av styr där 06–07, prokurist vid Fabriken Tomten, Alex Lagerman j:r (ab 11), Gårda, Örgryte sn (inkorp i Gbg 1922) 08, en av 2 VD:ar (efter A Lagerman j:rs död 19 ensam VD) o led av styr där 11–37, led av styr för Kammarmusikfören i Gbg 13–48, en av stift av Tekn samf:s i Gbg avd för kemi o fysik 14, led av styr för Gbgs orkesterfören 32–34, v ordf 34–35, ordf där 35–48, led av styr för SKF:s dotterab Volvo 15–16, av Arbetstidskomm febr 18–mars 20, av styr för Gbgs bot trädg 19–59, kassaförvalt 19–36, v ordf där 50–59, led av styr för ab Gbgs teater 18–20 o 21–24, VD för ab Gbgs teater 18–23, led av styr för Gbgs mus:s naturhist nämnd 23–52, av styr för Börssällsk i Gbg 25–27, 30–32 o 37–59, v ordf 37, ordf där 38–39, chef för Fabriken Vita tanden, Gbg, åtm 25–åtm 36, led av styr o VD för ab Vinägron 25–37, led av styr för Barnängens tekn fabr:s ab 28–37, ordf i styr o VD för ab Eneroth & co 28–36, led av styr för

ab Piteåskogar dec 28–jan 29 (då namnändr till ab Kema), för ab Kema jan 29–37, för ab Volvo 30–54, för Sjöförsäkr.ab Gauthiod 30–55, för Stiftelsen Eduard Magnus minne, Gbg, från 32, sekr 32–45, ordf där från 45, led av styr för Gbgs sparbank 33–55, för ab Original-Odhner 34–41, fullm i Gbgs handelsfören o led av Gbgs handelskamm 35–56, led av styr för Mölnlycke väfveriab 37–59, för Claes Johansson-Mölnlycke ab 37–53, led av komm för utredn av frågan om forts statsunderstöd till den lyriska teaterverksamheten i Gbg maj 37–jan 38, av styr för Threadco ab 37–39, d:o o VD för ab Iod 40–48, av styr för ab Melka 47–59. – Hedersled av Gbgs konserthuskör. Efter M är 2 växtsyst enheter uppkallade.

G 1) 10 okt 1906(–11) i Lund (borgerlig vigsel) m frih Märta Eleonora Liljencrants, f 7 maj 1884 i Nyköping, Västra, d 12 sept 1986 i Sthlm, S:t Göran, dotter till översten frih Edvard Theodor L o Ellen Sofia Hermanda Kuylenstierna samt omg 1919–50 m arkitekten SAR Karl Henning Hjalmar Möller i dennes första gifte; 2) 17 juni 1913(–47) i Sthlm (borgerlig vigsel) m skådespelerkan Irene Lovisa Jansson (senare Janson), f 10 juli 1887 där, Jak o Joh, d 8 mars 1986 i Gbg, Domk, dotter till guldsmeden Charles Henrik Leonard J (tidigare Lindström) o Kristina (Stina) Eriksdtr Boström; 3) 3 dec 1947 i Sthlm (borgerlig vigsel) m innehavaren av firma Signe Haeger, Gbg, o generalagenten i Sverige för Klytia, Inst de Beauté (Paris) Signe Augusta Mathilda Englund, f 1 juli 1899 i Vänersborg, d 1 mars 1994 i Gbg, Vasa, dotter till förste provinsialläkaren med dr Nils Jacob Hugo E o grev Augusta Elisabeth Maria Mörner, samt förut g 1918–42 m VD i Lilla Edets pappersbruk ab civilingenjören Carl Gunnar Hæger i dennes första gifte.

Erik M var under mer än ett halvt sekel en av de framträdande personligheterna i göteborgslivet. Sin centrala yrkesinsats gjorde han som industriledare på det kemisk-tekniska området. Men med den ovanliga mångfalden och styrkan av sina intressen och med kraften av sin karaktär kom han att påverka vitt skilda områden av samhälls- och kulturlivet. Främst gäller detta musiken och botaniken-hortikulturen men så även teatern, musei- och föreningsverksamheten,

många andra industriella områden än det kemisk-tekniska, bankvärlden, försäkringsväsendet, handelskamarorganisationen, lagstiftningen till skydd för landets arbetstagare, socialt och humanitärt bistånd och den allmänna debatten i skiftande frågor. M:s personlighet minner om hans dansk-judiska anförvanter på mödernet, inom t ex släkterna Melchior och Meyer. Han förde vidare sina förfäders känsla för socialt och kulturellt ansvar. Därvid lät hans framgångar på affärsbanan honom leva både som samhällelig och privat mecenat och som grandseigneur. När han gick ur tiden, ansågs han avsluta en epok i Göteborgs historia, som inletts av den kulturellt sinnade, rika och generösa judiska oligarkin och som manifesterats i bl a det Fürstenbergska galleriet och Eduard Magnus musikfond.

Musik, teater, bildande konst och litteratur levde i den vakna, även religiöst frisinade och rikt förgrenade släktkrets, i vilken han växte upp. Fürstenbergska galleriet gav honom grundläggande intryck. Hans föräldrar och paret Pontus och Göthilda Fürstenberg, familjens nära släktingar, bodde grannar i Södra Hamngatan 2, den magnuska släktgård, som 1905–07 byggdes om till Palace Hotel. Som sexåring började han spela cello. Som sjuåring fick han sitt porträtt målat i en stor pastell av Carl Larsson, Fürstenbergs protegé. Tidigt grundlade han ett intresse även för skönlitteratur, särskilt svensk och dansk, som kom till uttryck i hans med tiden omfattande och mångsidiga bibliotek med bl a en nästan komplett uppsättning av Strindbergs arbeten.

Den som affärsman högt ansedde och framgångsrike fadern möjliggjorde för M att avbryta sina studier, när de inte längre tedde sig meningsfyllda. M var i utpräglad grad en handlingens man med praktisk förmåga. Kunskap skaffade han sig med sitt rörliga intellekt när så behövdes. Vid valet av levnadsbana lockades han i första hand av den framväxande motorismen.

Den nära vänskapen med en chalmerskamrat, L M Ericssons son Gustaf Ericsson blev inledningen till M:s insatser i den svenska bilindustrin. Dessa sträckte sig från tidiga bilkonstruktioner till en kvartseklång, aktiv insats i styrelsen för ab Volvo, avslutad 1954. M och Gustaf Ericsson

förenades i konstruktionsarbetet vid den senares bilfabrik i Stockholm. Utom själva fabriken på Arbetaregatan 4 drev företaget en serviceverkstad vid Regeringsgatan och från 1906 ett båtvarv i Neglinge, vid vilka M också var verksam. Med frejdighet investerades egna långa dagsverken och betydande fädernekapital, som dock hanterades med överdriven optimism. Varvet utvidgades och renoverades men såldes kort därefter billigt för sammanförande av företagets hela verksamhet till en nyinköpt fastighet, Stora Katrineberg 24, Liljeholmen, Brännkyrka socken. Där hade produktionen inte mer än kommit i gång, förrän även den nya fabriken måste avyttras, med klen resultat. Sammanbrottet väckte uppseende i pressen och i motorvärlden. Produktionen blev aldrig omfattande: motorer, märket GEA, motorbåtar och ett begränsat antal exemplar av bilmärket Gurik, därtill Sveriges första 6-cylindriga bil, kallad Ormen länge. Gurik – namnet bildat på delar av kompanjonernas förnamn – hade börjat tillverkas 1905 med 6 hästkrafter motor, senare 12–20 hästkrafter. Fabrikaten visades på den Tredje internationella automobil- och motorbåtsutställningen i Stockholm 1907. Av bilproduktionen finns en vagn bevarad. M torde ha varit medförfattare till fabriken reklamblad Automobilens bön, som möjligen tillkom för nämnda utställning. Under veteran tiden i Stockholm deltog M med egen Oldsmobile, 7 hästkrafter, i ett par uppmärksammade tävlingar, arrangerade av Svenska automobilklubben: Mälaren–Hjälmaren runt, där han fick 3:e pris i sin klass, och Sveriges första ”ballong-automobil-tävling”, där bilar jagade bemannade ballonger på tid, en irrationell och snabbt utdöd sportgren.

Desillusionerad återvände M till Göteborg, där svågern bankdirektör Herman Mannheimer länkade in honom på en bana vid det kemisk-tekniska företaget Fabriken Tomten, vilken skulle komma att för M medföra utomordentlig framgång och tillfredsställelse och bidra till hans övriga samhällsinsatser. Fabriken skapare, Alexander Lagerman jr, hade startat verksamheten i Jönköping 1897, 1901 flyttat den till Göteborg och 1906 till Gårda, Örgryte socken. Den var väl utvecklad i sin

mångsidiga produktion, framsynta personalvård och uppslagsrika marknadsföring, med avdelningskontor i Stockholm, Malmö och Sundsvall, försäljningsbolag i Kristiania och Köpenhamn och representation även i Borgå, Hamburg och London. 1904 hade företagets reklam uppdragits åt Hugo Krantz med stora årsanslag och femdubblad försäljning på fem år. Reklamens seger-symbol var tomten med träskor, skapad av Adolv Braunschwig och livfullt varierad efter hand och känd även i utlandet.

När M 1908 knöts till fabriken, sköt han till kapital och blev till en början prokurist. I M fann Lagerman sin like i förhandlingsskicklighet, medmänsklighet, kraft och outsläckt uppslagsrikedom på produkt- och reklamområdena. Vid aktiebolagsbildningen 1911 blev M hälftenägare och jämte Lagerman VD. Vid dennes död 1919 övertog han ensam ansvaret. Ägareandelen ökade vid 1920-talets början till 4/7. Ett förlustår 1911 följdes av en lång serie av lysande vinstår.

Under en period av M:s tid som ensam VD var bolaget Sveriges största annonsör. Tomten blev ett begrepp i varje svenskt hem ända ut i ödemarken, där Tomtebrus var vardagsveckornas sällsynta avbrott. Hushållen använde Tomtens kraftskurpulver, tvålar, tvättpulver, flugfångare, parfymer, bläck, skokräm, geléer, safter, krämer, bakpulver och kakmix. Nya vägar för reklamen upptogs. 1927 arrangerade M Sveriges första handelsresandekampanj med flyg, en enorm framgång, med Albin Ahrenberg vid spakarna. Samma år lät M komponera och publicera Tomtens skurpulvervals. Till Göteborgs jubileumsår 1923 lät M bygga om fabriken och uppföra ett 43 m högt klocktorn till byggnaden. Till de fem klockorna fick Wilhelm Stenhammar uppdraget att komponera tre melodier, som in på 1970-talet kl 8, 13 och 17 dagligen bar ut M:s budskap om det förbisedda nödvändiga i att ge konsten, skönhetsupplevelsen, en plats i vardagslivets strävanden.

1925 övertog Fabriken Tomten ledningen av ab Vinägron och försäljningen av dess produkter. Samtidigt drev M Fabriken Vita tanden. På initiativ av Robert Ljunglöf, Harald Nordenson och Nils Westerdahl bildades 1929 ab Kema genom namnändring

”En oundgänglig hjälpreda i varje hem”

Foto Patrik Andersson

Mölnåls stadsmuseum

av ab Piteåskogar, som köpt ”samtliga aktier” i Barnängens tekniska fabriks ab, ab Eneroth & co och Fabriken Tomten, Alex Lagerman jr ab. Kärnan i denna koncentration av den kemisk-tekniska industrin i Sverige blev Barnängen. I detta sammanhang hade Eneroth & co:s produktion 1928 överflyttats till Fabriken Tomten och M blivit ledamot av även dess styrelse och tillika dess VD, liksom ledamot av styrelsen för ab Piteåskogar och därefter dito för ab Kema. Fabriken Tomtens bolagsordning ändrades 18 april 1929 därhän, att bolagets syfte blev att bereda ab Kema kredit för dess verksamhet. M lämnade samtliga sina uppdrag i vad som senare kallades Kema-Bolagen 1936 och 1937 men behöll åtskilliga styrelseuppdrag i andra företag, de flesta lyckosamma. Inte minst Volvo, Mölnlycke, Gauthiod och Göteborgs sparbank ägnade han avsevärt arbete genom åren. Han hade med 5 000 kronor stött Assar Gabrielssons och Gustaf

Larsons första experiment för att få fram en svensk bilproduktion, och under de 24 åren i ab Volvos styrelse samarbetade han intimt med Gabrielsson, den person utom släkten, som stod honom närmast. Styrelsen publicerade också vid M:s avgång sin avsikt att försäkra sig om hans ”råd och medverkan, så att hans stora erfarenhet alltjämt skall komma bolaget till nytta”, och 1956 fick han Assar Gabrielsson-medaljen.

M:s verksamhet vid Fabriken Tomten möjliggjorde för honom att 1915 i Lorensbergsområdet låta uppföra en tegelvilla, Dicksonsgatan 12, ritad av hans vän Arvid Bjerke med många av M:s egna uppslag. Dit flyttade han 1916 och där utövade han en storartad gästfrihet.

I januari 1909 hade M av konsul Carl August Kjellberg köpt August Bondesons sommarställe Stålebo Tå, kallat Tåa i Jonsered, i trakten av M:s föräldrars sommargård Stålebo. M döpte Tåa till Bondegården. Efter hand skapade han där en trädgårdsanläggning av internationellt renommé. Den fordrade ett otroligt hängivet arbete, stora ekonomiska uppoffringar och ett utvecklat kontaktnät för inköp av tusentals arter, varieteter och former, vissa i sin tur i tusental. Redan 1923 kallades den av Nils Sylvén ”ett sannskyldigt mästerverk”. Bland specialiteter var insektätande växter från flera världsdelar, vattenväxter, sällsynta orchidéer och åtminstone 140 Sedum-arter. M initierade och understödde, såväl ekonomiskt som genom egna odlingar, Harald Fröderströms arbete på dennes stora Sedummonografi. En av arterna i denna bär M:s namn.

Trädgården fick många studiebesök. De kulminerade 1923 med mottagning för ett 100-tal skandinaviska botanister vid Naturforskaremötet i Göteborg i juli och för Föreningen för dendrologi och parkvård på hösten. När egendomen såldes 1950, skänktes en betydande del av växtmaterialet till Botaniska trädgården i Göteborg. Många samlingar av levande växter hade under åren utgått från Bondegården, så t ex till Sofiero, till Bergianska trädgården i Stockholm och till Millesgården. Bondegårdens konstverk, den 300-åriga bronsurnan ”Lotusblomman”, köpt i Japan 1919 för 5 000 kronor, och Carl Milles ”Triton”, köpt 1929

för 17 000 kronor, testamenterades 1968, urnan till Botaniska trädgården i Göteborg och Triton till Vänersborgs stad.

M:s insatser för Botaniska trädgården i Göteborg har under hans 40-åriga styrelseledamotskap där varit av genomgripande betydelse på många områden. Han spelade en avgörande roll vid återbesättandet av prefektbefattningen 1950 och ledde därmed utvecklingen in på skapandet, genom Bertil Lindquist, av trädgårdens stora arboretum. Genom M fick trädgårdens *Acta* en fortsättning från och med 1950. Han understödde ekonomiskt flera av Carl Skottsbergs resor. Tillsammans reste de till Nordafrika och till Spanien. Trädgårdens bibliotek fick många tillskott av M, som själv hade ett vackert botaniskt bibliotek. Dettas paradnummer var *Curtis' Botanical Magazine*, ett illustrerat praktverk, ytterst sällsynt som här i komplett skick, fortlöpande sedan 1700-talet i till slut 276 röda skinnband.

Förutom blommor var musiken för M det främsta uttrycket för en högre uppenbarelse. Cellisten M, som redan 1906 invaldes i Mazerska kvartettsällskapet i Stockholm och själv gav musikaftnar, blev sju år senare styrelseledamot i Kammarmusikföreningen i Göteborg och därefter suppleant i Göteborgs orkesterförening, den dominerande av de två. Där skulle han komma att verka i 34 år, 13 år som ordförande, under ett skede av växande musikintresse i staden. Han lade ned ett ofantligt arbete på uppgiften. Konserthuset var under vintersäsongerna hans andra hem. Otaliga är de kompositörer, dirigenter, ensembler och solister, som under gästspel haft en fristad i hans hem med dess flygel och cello, dess högar av partitur och musiklitteratur. Av de i Göteborg under längre tid verksamma är Wilhelm Stenhammar, Issay Dobrowen och Dean Dixon några av dem som stått honom särskilt nära. Carl Nielsen och hans familj hörde också dit. Sir Malcolm Sargent var en mycket god vän.

M var en trygg och vänlig förhandlare, som kunde konsten att säga sin mening med precision och även att stoppa pipan långsamt för att vinna tid. 1937 fick han efter mycken möda igenom det viktiga avtal med Sveriges radio, som för första gången gav orkesterns medlemmar en tryggad ställning.

Betydelsefull var också hans insats för folkkonserter i Göteborg. Efter avgången från ordförandeposten i orkesterföreningen fick M 1949 Göteborgs stads förtjänststecken i guld, en erkänsla även för hans många andra värv i olika kommunala funktioner och som donator under ca 40 år till museer i staden. En bronsmedaljong med M:s porträtt, skulpterad av Gösta Carell, minner sedan 1972 i Göteborgs Konserthus om allt han utträttat för musiklivet i sin stad. Så gör även M:s bostad på Dicksonsgatan, som övertagits av Musikhögskolan.

M hade också ett engagerande intresse för teater och teaterns folk. Hans andra hustru Irene Janson var en graciös skådespelerska. Till hans goda vänner hörde hennes f d fästman Gösta Ekman, Anders de Wahl, Lars Hanson, Per Lindberg, Lili Ziedner, Naima Wifstrand, Zarah Leander, Karin Branzell, Gösta Cederlund, Ludde och Karin Gentzel och Karl Gerhard. Den senare apostroferade honom under många år regelbundet i sina nyårsrevyer i Göteborg med bl a en passus om "ingenjör Magnus' kängsnören", den originella svarta rosett M bar under hakan i opposition mot konvenansen. På Lorensbergsteatern hade M spelat i orkestern under Stenhammar, och dess skådespelarensemble repeterade en tid på vinden hemma i hans hus. I egenskap av en drivande kraft i ab Göteborgs teaters styrelse och VD tog M en så livlig del i Lorensbergsteaterns angelägenheter, att denna fick öknamnet "Tekniska Teatern Tomten". Bl a var ljussättningsutrustningen särskilt avancerad. Ännu mot 1930-talets slut var han engagerad i rena teaterfrågor.

Ovan nämndes den framsynta personalvård, som bedrevs på Fabriken Tomten och som under M:s tid utvecklades. 1918 kallades han till ledamot av en kommitté med uppdrag "att verkställa utredning och avgiva förslag till lagstiftning rörande arbetstidens längd och förläggning och i samband därmed stående frågor". Kommitténs förslag föll vid lagtima riksdagen 1919 men antogs vid urtima samma år och ligger till grund för SFS 1919:652–653 angående arbetstidens begränsning. M torde vid denna tid ha anslutit sig närmast till dåvarande göteborgsliberalism med radikal framtoning. En av hans vänner var statsrådet Värner Ry-

dén, hyllad bland "ljushuvuden" i Fabriken Tomtens reklam. En annan nära vän från 1910-talet var sedermera generaldirektör Wilhelm Björck. M såg också finansminister Fredrik Vilhelm Thorsson som gäst på Bondegården. I Torgny Segerstedts politiska klubb tog han aktiv del.

Under krigsåren fick M:s medmänsklighet nya uppgifter. Bud kom från släktingar och andra som råkat i fara under ockupationen i Danmark. Många nätter stod han på Göteborgs central och väntade på flyktingar. Många av dem fick bo på Bondegården. Han tog också initiativ till åtgärder på departementsnivå för flyktinghjälp och tackades av danska staten med frihetsmedaljen "Pro Dania" 1946.

Under dessa år bar M – som vanligt tystlåten om sig själv – på mycken ovisshet om framtiden och sökte allt mer sin rekreation i sportfiske och filateli. Även på sistnämnda område blev han för övrigt med tiden ett internationellt känt namn, fick silvermedaljer vid utställningar och bedrev originalforskningar i postal historia för ett bidrag till den ledande handboken om svenska frankotecken.

M upplevde sin ålderdom positivt: "kan-ske min lyckligaste tid", skrev han 1959 till Mia Leche Löfgren. Omvärlden såg i honom en vis man, som utstrålade trygghet och lugn redobogenhet. Han förtröttades inte i samhällsinsatser. Liv var för honom mer än åskådning. Fann han orätt ske, tog han till pennan i *Göteborgs-Posten* eller i tryck på egen bekostnad och samlade sig och sina meningsfränder till praktiska insatser. För att i samarbete med Harry och Lars Hjörne utveckla *Göteborgs-Postens* kultursida förde han samman forskare från skilda fält till en referensgrupp. Där skrev han också själv ett par kulturhistoriska artiklar, om musiklivet i Göteborg på Czapeks och Smetanas tid och om Göteborgs gamla sockerbruk. Annars levde han helst i nuet. Han behöll den humor och det godhjärtade i sin natur, som Torgny Segerstedt framhållit i en 50-årsbiografi i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning (GHT)* och som präglat många av de inspirerade tal han hållit. Sin ljusa livssyn övergav han aldrig.

M:s släktsaml (6 vol: handlar rör släkten o fabri-

ken Tomten m m, klipp, korrespondens m m) i RA Göteborg. – Brev o skrivar av M finns bl a i Bernadottearkivet, GUB, KB, Millesgårdens arkiv, RA, Waldemarsuddes arkiv, Sthlm, SUB, UUB o VA. – Intervjuer med M på band i Teaterhist mus, Gbg, sign B 30 (20 juni 66), Radioarkivet, Sveriges riksradio AB, Sthlm (sändn 13 maj 70) o TV-arkivet, Sveriges television AB, Sthlm (sändn 7 sept 63).

Olof H Selling (1984)

Isaac Hirsche Grünewald, f 2 sept 1889 i Sthlm, Mosaiska, d 22 maj 1946 vid en flygolycka nära Oslo. Föräldrar: gårdfarihandlaren o antikvitetsuppköparen Bernard Wolf G o Laschke Schifre (Sofia Elisabet) Löw. Elev vid Konstnärsförbundets skola i Sthlm 05–08, vid Académie Matisse i Paris vintrarna 08–11, tf professor vid FrKA 1 juli 32, professor 1 juli 38–30 juni 42, egen målarskola i Sthlm från 42. – LFrKA 26.

G 1) 9 nov 1911(–37) i Sthlm, Engelbr, m konstnärinnan Sigrid Maria Hjertén, f 27 okt 1885 i Sundsvall, d 24 mars 1948 i Salt-sjöbaden, Sth, dotter till häradshövdingen Svante H o Maria Rahm; 2) 20 dec 1937 i Sthlm, Klara, m konstnärinnan Märta Margareta Grundell, f 23 febr 1908 i Gävle, d 22 maj 1946 samtidigt som G, dotter till majoren Oskar Petrus G o konstnärinnan Julia Matilda (Mattis) Hahr.

Isaac G växte upp bland många syskon i ett mycket fattigt hem på Söder i Stockholm. Hans farfar var en från Polen invandrad jude och hans mor kom vid 18 års ålder till Sverige från Kurland. Hans konstnärliga begåvning framträdde tidigt. Det musicerades gärna i hemmet och Isaac spelade fiol, men det var till måleriet han oemotståndligt drogs, trots de praktiska svårigheterna att skaffa färg och duk. Han har själv som vuxen givit skämtsamt turnerade skildringar av sin möda med vindsteater och sprattelgubbstillverkning för att få de oundgängliga kontanterna till material av billigaste slag. Tvärs genom de humoristiska tonfallen klingar ännu den lidelse, som måste ha drivit den brådmogne pojken. Tecknat hade han gjort så länge han kunnat hålla i en penna, och vid tretton års ålder tillkom hans första oljemålning. Med utomstående

ISAAC GRÜNEWALD
Självporträtt 1926

Bonniers porträttsaml, Nedre Manilla

hjälp bereddes han tillfälle till fortsatt skolgång, och han hade turen att i Olof Sörling vid Södra Latin få en teckningslärare, som förstod hans specialbegåvning och var villig att hjälpa honom. Det är typiskt för den praktiska aktivitet, som hela livet skulle komplettera hans konstnärsgärning, att han inom skolan bildade en konstförening med fyra medlemmar, som fick disponera teckningssalen för sina intensiva övningar och diskussioner.

Under dessa år verkade Konstnärsförbundets skola, en högborg för det måleri, som hade som sitt uttalade program att vara nationellt och som vi ännu efter decennier uppfattar som kärnsvenskt. Den lille främlingen, som då och allt framgent såg sig själv som en infödd stockholmare och söderkis, drömde om att få bli elev just där. Efter att endast ha visat upp några teckningar för Richard Bergh och Karl Nordström blev han genast antagen och vid 16 års ålder, ännu klädd i skolpojkens kortbyxor, började han vid skolan 1905. Han arbetade intensivt

och ansåg sig speciellt stå i skuld till Karl Nordström för grundläggande lärdomar. Men också kamratkretsen, där man återfann bl a Leander Engström, Einar Jolin och Gösta Sandels, kom att betyda mycket för honom.

Ungefär samma kamratkrets återfanns tre år senare i Paris och i Matisse's legendariska skola. Påverkade av lärarens konst och hans tämligen sporadiska undervisning hjälptes eleverna åt att smälta de överväldigande intrycken. För G tycks det ha varit mötet med impressionisterna och med Cézanne, som satte de djupaste spårerna. På den utställning som "De unga" 1909 anordnade i Hallins konsthandel i Stockholm och som för flertalet av dem utgjorde deras debut inför kritik och publik framgick att en ny generation hissat egna signaler, även om förändringarna ännu var mycket måttfulla. Den första duk, "Tre kamrater" (Waldemarsudde), som verkligen visar formatet på G:s begåvning, målades detta år men bär ännu inte prägeln av hans färdiga stil.

Under åren 1910–11 blir rikedomerna i G:s palett alltmera påfallande, och omkring 1912 är han den fullt medvetne konstnären, som valt att arbeta i en fauvistisk, eller som han själv hellre benämnde den, expressionistisk stil. Fakticiteten och tyngden i färgskalan, som dröjt sig kvar hos konstnärsförbundarnas elev, var borta, den övertydliga åtstramningen av kompositionen i Cézannes anda likaså. Kvar stod en genom Matisse frigjord, blommande färgskala, en frihet gentemot motivet och dess "avbildande", som dock aldrig överskred den tydliga identifieringens gräns, och en medvetenhet i dispositionen av färg, linje och yta, som uteslutande ställdes i den konstnärliga balansens och uttrycksfullhetens tjänst. Det var karaktäristika, som gällde flertalet gruppp medlemmar i "De unga" och senare i kamratkretsen "De åtta", inte minst för den som 1911 blev hans hustru, Sigrid Hjertén. Men under dessa år, då kritikernas flertal var tämligen oförstående för de nya strävandena och publiken närmast avvisande, gav G:s litterära och polemiska begåvning åt honom en inofficiell roll som den moderna konstens särskilda talesman, och hans egen konst stod därför också mer än andras i uppmärksamhetens centrum. Till detta bidrog

också den utdragna striden om utsmyckningen av vigselrummet i Stockholms rådhus, där G:s 1913 inlämnade förslag prisbelönades men aldrig kom till utförande. Rummets karaktär gjorde, att diskussionen fördes med hetta och med ofta osakliga argument både i press och beslutande instanser.

Första världskrigets år tillbringade G huvudsakligen i Stockholm, där han från 1913 hyrde en ateljé på Katarinavägen med utsikt över Stockholms inlopp och Staden mellan broarna, som därefter hört till hans ständigt återkommande motiv. För övrigt var hans ämneskrets mycket varierande, figur, landskap, interiör, stilleben. För nutidens ögon framträder hans stafflimåleri från dessa år som den gyllene perioden i hans stora oeuvre.

Efter krigsslutet, sedan vägen till Europa öppnats, delade G sin tid mellan Sverige och vidsträckt resor på kontinenten, mestadels i Frankrike, Spanien och Italien, och han hade också 1920–31 sitt egentliga hem i Paris. Det blev erkännandets och framgångens år. Den riktning han representerade blev äntligen accepterad på bred front, och vad som kanske mer än något annat bidrog därtill var hans egen framgång med dekorationerna till operan "Simson och Delila" 1920. Den "onatur", som varit så svårsmält på tavlor, anammades som ett praktfullt fantasteri på scenen och öppnade även de ovilligas ögon för förtjänsterna hos ett av verkligheten obundet måleri. Men själv var han färdig med de Matisseinspirerat plana ytornas konst. På sina resor odlade han med förkärlek akvarell och gouache, och redan dessa målningars karaktär av reseannoteringar, snabbskisser, gör det naturligt att de står närmare den traditionella, realistiska konsten än t ex hans ateljéutsikter över Stadsgården. Men den rika färgen behöll han, och det kunnande om färgkontraster och ljusåtergivning som varit det gångna decenniets eftersträfvade mål gav en märklig intensitet och värme åt hans sydländska landskapsscenerier. Han deltog livligt i det parisiska konstlivet och utställde med framgång i världsstaden och på särskild inbjudan även i Bryssel. På internationella samlingsutställningar syntes hans namn ofta i såväl Europa som USA. Det var då

ofta hans akvareller och gouacher som särskilt uppmärksammades.

I de ateljémålade figurbilderna var det påfallande att G, 1910-talets ytbundna arabeskmålare, eftersträvade en påtaglig plasticitet. Han modellerade sina naketmodeller med eruptiv kraft och ägnade allt större intresse åt sitt porträttmåleri, där han trots brokigare färgskala och bredare maner ställde in sig i ledet av dem, som fullföljer en realistisk tradition. I själva verket blev han också under 1930-talet en av våra mest eftersökta officiella porträttörer (bl a stadsfiskal L Stendahl och generaltulldirektör Wohlin 1929, prins Eugen 1931, prinsessan Ingrid 1932, professor The Svedberg och bokförläggare K O Bonnier 1934).

Efter succén med "Simson och Delila" genomförde G en rad dekorationsuppgifter. Redan 1921 gjordes utkast till "Oberon", som uppfördes 1925, och av många bedömare ansetts vara hans mest kongeniala verk för scenen. Han arbetade också för Dramatiska teatern med uppsättningar av Shakespeares "En midsommarnattsdröm" 1927, Schillers "Fiesco" 1930 och Strindbergs "Ett drömspel" 1935 som mest vägande insatser. Inte minst betydelsefull var hans medverkan vid ett par av de föreställningar, som gjordes i Konserthuset på 1920-talet. Eftersom man där inte kunde arbeta med en traditionell kullsuppbyggnad ställdes ännu större krav på dekoratörens gestaltskapande fantasi och på kostymeffekten. Det torde ha varit en av G:s främsta förtjänster, att han betraktade dekor och kostymering som ett odelbart helt och i samarbete med regissör och belysningsmästare utvann dramatiskt-koloristiska effekter av ljusförändringar och skådespelargruppering till stöd och förtydligande av handling och stämning. Han lyckades bäst då han fick slösa med dynamiska effekter.

Med sitt deltagande i vigselrumstävlan redan vid 1910-talets början hade G dokumenterat sin önskan och förmåga att ge sig i kast med monumentaluppgifter. Trots att diskussionen om dessa skisser väcktes på nytt 1934, då konstnären presenterade ett omarbetat förslag, blev det dock inget resultat av detta projekt. Det enda större uppdrag han fick fullfölja var dekoreringsen av Konserthusets lilla sal, som han efter barockmönster fyllde med grupper av nakna

figurer, återgivna i en skala av brunrött och blågrått, som ger en varm och nästan intim helhetston åt det överhög rummet. Uppdraget slutfördes 1926 på rekordtid. Genom samme arkitekt, Ivar Tengbom, fick han 1928 uppdraget att smycka en vägg i Tändstickspalatset på Västra Trädgårdsgatan och utförde också senare några uppdrag för privata villor och restauranter m m. Hans verksamhet för Rörstrand, där han utförde ett antal mestadels figurmålade dekorativa keramikpjäser 1943, ledde till att Malmö stadsteater 1946 smyckades med en keramikvägg av hans hand.

G var en överlägset skicklig, kanske en smula för elegant tecknare, som odlade denna konstart både av nöje och därför att han principiellt ansåg tecknandet nödvändigt för att hålla ögats skärpa och handens skicklighet vid liv. Han genomförde också några illustrationsuppdrag, främst Levertins *Kung Salomo och Morolf* 1922 och Heidenstams *Vallfart och vandringsår* 1929.

På 1930-talet bosatte sig G i Saltsjöbaden, där han efter skilsmässa (1937) från Sigrid Hjertén, som blivit obotligt sinnessjuk, levde med sin andra hustru, målarinnan Märta Grundell. De nazistiska våldsdåden mot judar berörde honom djupt. Såväl dessa olycksbådande förebud som det därefter följande kriget kom honom att återigen bli rotfast i Sverige. Av blomsterprakten i den egna trädgården och av skärgårdsnaturen kring Saltsjöbadsvillan inspirerades han till en förnyad, jämn ström av stafflimålningar i olja. Han fann också en ny motivkrets i Lapplandsfjäl-len, vars höstliga färgprakt fascinerade honom. Det är förbluffande att se hur han, särskilt i några vintermålningar, återknyter träden till lärargenerationen och framförallt till Karl Nordström, därtill givetvis inspirerad av de nordiska motiven. Själv utövade han i sin tur en intensiv lärarverksamhet, dels som professor vid Konsthögskolan 1932–42, dels vid en egen målarskola, startad 1942. Han var den förste i sin krets som blev invald som ledamot i Konstakademien, och han tillhörde den första kretsen av lärare, som tillsattes efter Konsthögskolans omorganisation efter moderna, fria, för att inte säga banbrytande principer. Han fick därigenom tillfälle att spela en praktisk roll vid omformningen av den gamla föraktade akademien till en institu-

Överrabbinen Marcus Ehrenpreis talar vid Isaac Grünewalds begravning
Okänd fotograf
Judiska museet

tion, som kunde tjäna den levande konstens intressen. G var en pedagog som engagerade sig livligt i sina elevers studier och personliga förhållanden, och han var därför också eftersökt som lärare. Hans principiella tänkande över konstens och konstnärernas villkor och hans lätthet att kläda sina tankar i ord har säkert därvid varit en positiv faktor.

Redan på Matisse's skola hade G och hans svenska kamrater knutit kollegiala vänskapsband med de konstnärer från övriga nordiska länder, som också arbetade där. Han blev därför en av förespråkarna för det nordiska samarbetet, bl a i fråga om utställningar. Ingenting kunde därför vara naturligare än att han våren 1946, sedan gränserna åter öppnats, flög till Norge för att träffa kolleger och diskutera framtidsplaner. Vid hemfärden inträffade den olycka, som skulle kosta både hans och hans makas liv.

G:s eftermäle formade sig till en samstämmig hyllning för hans skapande insats, hans kampberedda aktivitet i alla konstfrågor. Man slöt upp kring hans minne på ett

sätt, som aldrig skett kring den levande. Med sitt starka temperament och sin sprudlande vitalitet, som lätt slog över i självhävdelse, var han nämligen alltid en omstridd person. Hans kvicka repliker och rikedom på synpunkter gjorde honom till en eftersökt sällskapsmänniska, men förskaffade honom också fiender. Genom svåra ungdomsår, då han ofta för illa och svalt, kämpade han sig – ibland med hårda armbågar – till stora framgångar, inte minst ekonomiskt, och sådant väcker lätt avund. Men i tomheten efter hans död tänkte man mest på den kraft och värme, som utstrålade från hans person, alltid den självklara medelpunkten i alla situationer och sällskap. Något av det intryck han gav kan återupplevas i vad han skrivit. Några strödda artiklar som han publicerade, minnen från barndomen och ungdomen, synpunkter på konst och inlägg i den aktuella debatten, speglar – om ock blekt – med sitt bildrika språk, sina associationer och sitt temperament det intryck han gjorde vid personlig samvaro.

Verk av G återfinns i Nationalmuseum, Moderna museet, Prins Eugens Waldemarsudde, Kungl teaterns samlingar, Statens porträttsamlingar på Gripsholm och på många museer i Sverige, samt i utlandet i konstmuseerna i Oslo, Köpenhamn, Helsingfors, Paris, Hamburg o Chicago.

G:s arkiv (personliga handl:ar, ms, korrespondens m m) i RA Stockholm. G:s efterlämnade ms förtecknade i SKL. – Strödda brev från G i KB o RA (bl a till P Lagerkvist o O Molander).

Gertrud Serner (1968)

Ragnar Josephson, f 8 mars 1891 i Sthlm, Mosaiska, d 27 mars 1966 i Lund. Föräldrar: bokhandlaren Victor Mauritz J o Ann Sofi Valentin. Mogenhetsex vid h reallärov på Norrmalm vt 09, inskr vid UU 10 sept 09, fil kand där 28 maj 12, amanuens vid konstsaml:arna där 1 mars 15–14 sept 18, ordf i Estetiska fören i Uppsala 16–21, fil lic vid UU 5 febr 16, disp 9 nov 18, doc i konsthist med konstteori 31 jan 19, fil dr 31 maj 19, allt vid UU, sekr i Rådet till skydd för Sthlms skönhet 15 febr 19–31 dec 23 o 1 okt 24–1 sept 26, led av styr för Samf S:t Erik 24–30, av Sthlms stads stadsmuseikom 25, prof i konsthist med konstteori vid LU 24 juli 29–57, grundade Skånska konstmus i Lund o var inspektor där 31–57, led av styr för Skånes konstfören 33–36, av styr för Konsthist sällsk 33, grundade Arkiv för dekorativ konst vid LU o var förest där från ht 34, chef för Dramatiska teatern 1 juli 48–30 juni 51, led av styr för Sv inst 49, av Längmanska kulturfondens nämnd 51, ordf i statens filmpremienämnd 60. – LHVL 29 (ordf 51–53), LVSL 29 (preses 38–46), VA:s Letterstedtska pris 32, hedLFrKA 33, SA:s kungl pris 51, LVHAA 52, Övralidspriset 59, LSA 60, hedLVSL 61.

G 22 mars 1916 i Sthlm, Mosaiska, m fil mag Gabrielle Abramson, f 26 april 1889 där, Hedv El, d 16 dec 1972 i Lund, dotter till grosshandlaren Axel Natanael A o Elin Charlotta Amalia Fris.

J framträdde redan 1912 som lyriker med diktsamlingen *Kedjan*, följd av *Judiska dikter* (1916). Dessa ungdomsdikter är varma och

välformade utan att ge bestämda löften om poetisk framtid. En viss originalitet finns i ämnesvalet: han är övertygad om inre växande och finner självklart att följa dess marning, han vill vara floden som blir allt bredare, ett av de träd, som växer ”i skogarnas skuggade ro”. I Uppsalaromanen *Imperfektum* (1916) talar han tydligare. Han berättar om ovissa år, under vilka hjälten utbildar sig till vetenskapsman. Han skildrar känsligt skiftena mellan å ena sidan misströstan och å den andra arbetsglädje och tro på värdet av sanningssträvan på alla vetenskapliga områden. Denna J:s beaktelse utgör en lovande introduktion till en rik vetenskaplig bana.

J:s farbror arkitekten Erik J hade rätt honom att utbilda sig till arkitekt. Som en trevande förberedelse hade J som gymnasist gått och ritat av hus och portaler i Gamla stan. Han fann sig dock sakna praktisk fallenhet för yrket men anhöll hos docenten Johnny Roosval i Uppsala att som kandidatuppsats i konsthistoria få skriva om portalerna. Detta arbete blev inledningen till en stor arkitekturhistorisk produktion. Han blev först medarbetare i ett arbete för inventering av hus i Gamla stan, som Samfundet S:t Erik börjat. På dess uppdrag utarbetade han verket *Borgarhus i gamla Stockholm* 1916, där man får veta mycket om husens byggnadsstilar, utrustning, tillkomst, byggmästare och forna ägare.

J:s doktorsavhandling *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800* (1918) behandlade Stockholms byggnadshistoria från äldsta tid. Man möter först den lilla medeltidsstadens hopgyttrade hus med höga gröna grästak, utstående porttrappor och krenelerade gavlar. Sedan kom renässansen och krävde den långa raka gatan, öppen för samfärdsel. Barocken inriktade sig på torg och öppna platser framför palats. Som skönt exempel anför J Nicodemus Tessins d y:s ritningar till slottet och Norrmalmstorg, senare kallat Gustaf Adolfs torg. Stadens byggnadshistoria sätts i samband med det samtida byggnadsskapandet i Italien, Frankrike och Tyskland. 1800-talets svenska arkitekturhistoria skildrade han slutligen i *Svensk 1800-talsarkitektur. En konturteckning* (1922). Renässansens och barockens byggnadskonst behandlade han ytterligare i *Hur Rom byggdes under renässans och barock* (1926, pock-

etbok 1968), i *Kungarnas Paris* (1943), som i förkortning tecknar också Frankrikes stormaktshistoria, och i *Barocken* (1948; ny uppl 1967) i *Bonniers allmänna konsthistoria*.

Sin första ingående behandling av Tessins planering av det centrala Stockholm ger J i *Tessins slottssomgivning* (1925). Han skildrar här utvecklingen av Tessins idéer om Stockholms slott med borttagande av tornet Tre kronor och uppbyggande av stora fasaden mot Norrmalmstorg, vidare slottsbron och Norrmalmstorgs gestaltning med kupolkyrkan och dess kungagravar vid sin norra sida. Huvudverket, *Tessin. Tiden, mannen, verket* kom 1930–31. J skildrar Tessins unga år i Rom, där han genom drottning Kristinas beskydd kom i nära förbindelse med Roms dåtida största konstnärer Bernini och Fontana. Stort utrymme intar också historien om den viktiga, för kungens det livslånga vänskapen med Karl XII och deras brevförbindelse om slottet och Stockholm. Det är J:s bestämda mening, att Kungliga slottet aldrig blivit till utan Karl XII:s stöd och uppmuntran.

J:s *Sergels fantasi* (1956) står värdigt vid det förra arbetets sida. Han publicerade här en stor samling teckningar och utkast av Johan Tobias Sergel som tidigare varit okända. Många är utkast till skulpturer, som inte fått fullbordas. J:s huvudintresse är att skildra utvecklingsgången av Sergels fantasi. Ett vackert exempel ger skildringen av de olika stadierna vid tillblivelsen av verket "Fau-nen". J betonar, att det utmärkande för Sergels verk över huvud är att vara mättade med psykiskt skeende. Hans gestalter är fyllda av spänning, avvaktan, handlingsberedskap. "Det händer något inom dem, som får deras huvuden att lyftas, deras lemmar att spän-nas, deras händer att gripa. De lyssnar, de skådar och de är beredda till handling."

J:s originellaste arbete är nog ändå *Konst-verkets födelse* (1940). Han företog sig här att följa konstverks tillblivelse inom skulptur och måleri från tidiga skisser fram till det färdiga verket. Skisser av ofärdiga verk, som strömmat till det av J grundade Arkiv för dekorativ konst (numera Skissernas museum), gav honom till en del material; eljest gav honom konsthistorien rika ämnen till betraktelse. Den konstnärliga och vetenskapliga arbets-processen hade tidigare varit föremål för

föga intresse. En sådan undersökning hotade omhuldade deterministiska principer. Tidigare hade visserligen romantiska kritiker patetiskt talat om snille och inspiration, men de hade inte brytt sig om att fråga efter, hur det gick till. J fann, att där förekom åtskilliga former av psykisk aktivitet. Han konstaterade, att under det konstnärliga arbetet skedde plötsliga tillskott av nya och besläktade känslor, former, tankar som gav större klarhet, insikt eller djup, en utbrytning av det mindre samhöriga, en sammansmältning – av Freud kallad förtätning – av besläktade gestalter och känslor. Han betonar, att i det konstnärliga arbetet föreligger från början en konstnärlig avsikt, som skiljer det från det övriga psykiska skeendet. Två grundfakta förekommer vid ett konstnärligt verks tillblivelse, dels traditionens makt, dels ett nytt inslag. Var konstnär utgår från en given artistisk form eller tradition, men han blir likväl konstnär först genom införandet av nyhet, nyskapelse i den förefintliga formen. Konstnären stannar eljest vid kopia.

J har uttalat sig om en mångfald konstnärliga frågor i mindre arbeten. Han utgav 1917 en samling dialoger: *De friaste konsternas akademi*. Den ger en godlynt satir över en viss tillgjordhet, en sökt naivism, ett omoget förakt för äldre konst hos unga företrädare för expressionism och kubism. Man märker en ung historisk vetenskapsmans irritation över unga konstnärliga zeloters trångsinne. J utgav senare sex essäsamlingar: *Nationalism och humanism* (1935), *Fri vandring* (1937), *Skådeplatser* (1938), *Tidens drama* (1941), *Trosbekännelser* (1944), *Bellman, Kellgren, Sergel* (1955). Den sistnämnda är en trivsamt skildring av vänskapen mellan tre stora konstnärer, där J bl a påpekade inflytandet från Sergels nyskapande geni på ett avsnitt i Johan Henrik Kellgrens "Den nya skapelsen". Härtill kommer den stimulerande postuma boken *Strimmar av liv* (1967), som till stor del är memoarskildringar från skilda perioder.

Särskilt givande i dessa essäsamlingar är de betraktelser J gör över teaterns konst. I "Den öppna väggen" i *Skådeplatser* talar han om den luftvägg, som skiljer scen och salong. Samtidigt skapar den distans och förbereder illusion. Själva Max Reinhardt misstog sig, då han vid ett uppförande av Midsommarnattsdrömmen sprutade in barrskogsdoft för

RAGNAR JOSEPHSON
Okänd fotograf
Skissernas museums bildarkiv

att öka skogsillusionen. Just därmed krossade han illusionen. Man glömde pjäsen för att njuta Reinhardts klyftiga påhitt. Regi och aktörer skall inte tränga sig på. J är också orolig för att skådespelets eget djupa liv skall störas av proklamationer och direktiv utifrån. Man ropar att drama skall vara ett tidsdrama. Ja, gärna men på villkor att det inte är ett dåligt drama. I tiden är mycket gömt. "Den innehåller även tidens längtan bort från sig själv. Den diktare, som förmår att gestalta sin tids längtan, är även han en nutidsdiktare" (*Fri vandring*). – J behandlar också i broschyren *Den dubbla lojaliteten* (1936) förhållandet mellan judisk tradition och en judes plikter mot sitt fosterland. Han hävdade, att dessa båda lojaliteter är fullt förenliga och därtill spontana och naturliga.

1930 debuterade J med den kvicka, glada komedin "Nyckelromanen" på Vasateatern i Stockholm. Det överraskade, att den nyutnämnde professorn i konsthistoria visade sig vara en så övad dramatiker. Artur Möller frågade sig, om J inte hade "tjuvtränat" som dramatiker i många år. I denna förmodan kom han sanningen nära. På en intervjufråga i *Svenska Dagbladet* visade sig J ohågad delge sin hemlighet. Men faktum var, att J redan 1918 insänt en historisk pjäs "Andreas" till Dramatiska teatern. Den refuserades, därför att den enligt Bo Bergman, teaterns rådgivare, haft för mycket resonemang i det eljest färgrika dramat. Det hade avhandlat striden mellan gammal och ung generation. En hel samling utkast till dramer, som ej fullföljdes, finns bevarad. En del aktualiteter i tiden hade inspirerat honom, såsom gräl mellan författare och förebilder i nyckelromaner – ett löjligt exempel hade givits av Hugo Öbergs och Henning von Melsteds stridskrifter i romanform. Dramat "Nyckelromanen" flödar av komik och gott lynne. Högst bland J:s dramer står dock det andra, "Kanske en diktare". Det hade sin urpremiär på Vasateatern den 24 september 1932. Vid sitt första framförande gick det 80 gånger i följd till den 11 januari 1933. Det hade lyckan att i Gösta Ekman få en fullödig framställare av huvudpersonen. Dramat följer en drömmare, en utestängd som stiger till tragisk hjälte. Det är beundransvärt i sin jämvikt mellan festlig komik och varmt allvar.

Man kan kalla trettioalet dramatikers period i J:s liv. Han blev då färdig med ytterligare två skådespel: "Leopold luftkonstnär", som hade premiär på Dramatiska teatern 1934, och "Farlig oskuld" 1939. Det förra dramat hade framgång, dock ej så varaktig som "Kanske en diktare". Det framförde lidelsefull artistisk ambition att göra det bästa, ett ögonblick av skum mänsklig problematik och däromkring ljus solidaritet i ett cirkussällskap. Det visade stor intensitet i dialog och personteckning. "Farlig oskuld" syftade på den tyska diktaturen under förklädnad av händelseutvecklingen i ett svenskt företag. Symboliken är ej fullt övertygande. Det avböjdes av Dramaten men spelades på skilda håll i landet. J:s sista drama, "Sista satsen" (1945), visade än en gång det intresse med vilket J följt tidshändelserna. Han skildrade i detta skådespel – på förhand! – de svårigheter som uppstår mellan medborgarna i ett land efter upphävvd okkupation. Dramat talar för inbördes försoning. Det hade premiär på Riksteatern i Eskilstuna den 25 februari 1945 och spelades senare i åtskilliga städer.

Som chef för Dramaten under tre spelår vidgade J Lilla scenens verksamhet. Till denna scen hade Pauline Brunius tagit initiativet. Till de betydande skådespel som uppfördes på Dramaten under denna tid hörde Strindbergs "Stora landsvägen", för första gången spelad till hundraårsjubileet av hans födelse, vidare Strindbergs "Fröken Julie", "Erik XIV", "Paria" och "Den starkare", därtill Victoria Benedictssons "Den bergtagna" till 100-årsminnet av hennes födelse, Maxwell Andersons "Johanna från Lothringen" och hans versdrama "Henrik VIII", Bernhard Shaws "Major Barbara", Tennessee Williams "Linje Lusta", Arthur Millers "En handelsresandes död" och C. J. L. Almqvists "Amorina".

J uppvisade en ovanlig och lycklig förenig mellan uthållig vetenskaplig begåvning och konstnärlig. Därtill kom en sinnets jämvikt och omdömet objektivitet, bibehållna inför skilda frågor.

J:s arkiv i LUB. – Brev från J i KB, LUB, UUB o RA.

John Landquist (1974)

Leonie (Nelly) Sachs, f 10 dec 1891 i Berlin, d 12 maj 1970 i Sthlm, Högalid. Föräldrar: fabrikören William Georg S o Margarete Karger. Elev vid privatskola i Berlin 97–00, erhöill privatundervisn 00–02, åter elev vid privatskola där 03–08, kom som flykting till Sverige 16 maj 40, sv medborgare 25 april 52. Förf. – Led av utl akad:er, erhöill ett flertal lyrikpriser, Nobelpristagare i litt (tillsammans med Josef Agnon) 66. – Ogift.

S växte upp i Berlin som enda barn till en välsituerad judisk industriman. Själv skulle hon 1967, då hon valdes till hedersmedborgare i den gamla hemstaden, rapportera att barndomen varit harmonisk, om än inte utan orosmoln: "Det härskade en konstnärlig atmosfär i vårt hem." Familjen bodde furstligt på en av Berlins finaste adresser. Fadern var en mångsidig begåvning som även sysslade med uppfinningar och hyste konstnärliga ambitioner – ofta spelade han egna "fantasier" på familjens piano om kvällarna. I den firma som han ledde tillsammans med sina bröder var han den naturliga auktoriteten. Modern ägnade sig åt hemmet och skall ha haft en sorgfri natur. Efter några år fick S avbryta skolgången på grund av bräcklig hälsa. Istället undervisades hon privat. Dock kunde hon återvända ett par år senare och slutföra skolgången.

Föräldrarna uppmuntrade S:s konstnärliga intressen. Redan som barn hade hon gripits av de sköna konsterna och fastnat för dansen som människans sanna formel. "Dansen var min uttrycksform före ordet", framhåller S i ett brev i januari 1959: "Mitt innersta element. Bara genom tyngden i det öde som träffade mig fördes jag från denna uttrycksform till en annan: ordet." Vid knappa sexton års ålder hade S hunnit skriva en rad sagor och berättelser, präglade av längtan och ensamhet. Från denna tid stammar även bekantskapen med en man, som kom att utlösa en intensiv kris. Mannen var redan bunden och lämnade snart S, som drabbades av "kärlekens största smärta". Hennes häftiga psykiska reaktion utvecklades till anorexi och hon skall ha varit nära döden. Senare återkom S ofta till mannen i beslöjade ordalag och talade om honom som "den döde brudgummen" (han mördades i ett av nazisternas utrotningssläger under kriget).

1921 debuterade S med *Legenden und Er-*

NELLY SACHS
Foto Anna Riwkin
Judiska museet

zählungen. Upplagan var blygsam och boken rönt föga uppmärksamhet. Starkt påverkad av en tysk berättartradition formade S texterna till romantiska tablåer och stämningssydda scenerier, med narrar, artister och helgon som huvudaktörer. En viktig influens var *Gösta Berlings saga*, som hon fått i present femton år tidigare och som hon tycks ha skattat mer än någon annan skrift.

Legenden und Erzählungen är inget mästerverk men kom att spela en viktig roll i S:s liv. I nov 1921 skickade hon boken till Selma Lagerlöf med orden: "Denna bok ... skrevs av en ung tyska som i den stora svenska diktarinnan hedrar sin lysande förebild." En månad senare kom svaret: "Hjärtligt tack för den fina boken! Kunde inte ha gjort det bättre själv." När S i mitten av maj 1940 lyckades fly från Tyskland med sin mor – fadern hade avlidit redan 1930 efter långvarig sjukdom – skedde det med just Lagerlöfs hjälp. Den svenska staten fordrade en garantisumma om 100 kronor per person och månad och intyg från två inflytelserika personer för att släppa in flyktingar. Under en äventyrlig resa till Mårbacka sommaren

1939 hade S:s väninna Gudrun Dähnert, född Harlan, utverkat Lagerlöfs hjälp. En kort tid senare lyckades hon vinna även prins Eugens stöd. Tack vare deras intyg samt bistånd från lektor Enar Sahlin fick S och modern till sist inresetillstånd.

Tidpunkten var kritisk. Ännu beviljades utresetillstånd för judar som saknade straffregister, men det överväldigande flertalet arresterades vid gränserna. Att mor och dotter lyckades fly kunde de tacka en humant sinnad polisman för, som bestämt avrådde dem från att ta tåget och istället ombesörja flygbiljetter. Med två handväskor och några få riksmark i börsen fick kvinnorna plats på det sista flyget från Berlin till Stockholm. Paret ankom till Bromma flygplats 16 maj 1940.

De första dagarna inkvarterades S och modern på ett barnhem, senare hos olika familjer. I oktober 1941 flyttade de så till en egen lägenhet i den judiska församlingens hus på Bergsundsstrand på Södermalm i Stockholm. Under stora umbäranden levde de här i "dunkelhet och kyla". Ekonomin

var knapp, men ur korrespondensen talar förtröstan. Vänner fanns, omtanke likaså. Snart stiftade S bekantskap med kolleger. Sivar Arnér bodde i samma fastighet och under de närmaste åren fick hon vänner i Brita och Johannes Edfelt, Margaretha och Bengt Holmqvist samt Lenke Rothman och Peter Weiss – senare även Gunnar Ekelöf, Erik Lindegren och Ragnar Thoursie. 1948 flyttade S tillsammans med modern in i den enrummare på tredje våningen i samma hus som skulle förbli S:s hem fram till hennes död. Med utsikt över Mälarens vatten och cementfabriken på andra stranden blev detta S:s fasta punkt i tillvaron. Här tog hon hand om modern fram till dennas död 1950, och i det rosamålade köket – kallat "Kajutan" – tillkom dikter som inte påminde om något hon skrivit tidigare. I ett brev framhåller S: "Har ju aldrig varit en dikterska av det slag som man antagligen förstår därmed. Har fram tills idag aldrig ägt ett skrivbord – mina manuskript ligger här i köksskåpet."

De första diktsamlingarna som S utgav under efterkrigsåren, *In den Wohnungen des*

Nelly Sachs mottog 1966 Nobelpriset tillsammans med israelen Josef Agnon. Kung Gustav VI Adolf ledsagade henne själv till talarstolen och applåderade henne varmt. Nelly Sachs arkiv, KB.

Todes (1946) och *Sternverdunkelung* (1948), lever hon sig in i de mördades martyrium. Redan i öppningsdikten i den första boken, tillägnad ”mina döda bröder och systrar”, talas om ”skorstenar / på Dödens sinnrikt byggda boningar”, där ”Israels kropp, upplöst i rök, / gled genom luften”. Denna rök utgör den svarta andning som flämtar i S:s första dikter i exilen. Hennes texter vill vara ”gravskrifter skrivna i luften” som erbjuder en ”andningspaus för längtan”.

S:s tidiga dikter uppvisar en del likheter med efterkrigstidens så kallade ”ruinlyrik”, en bekänneinriktad poesi i vilken lidandemystik och fromhetspatos ofta desarmar kraften i utsagorna. Först i och med 1950-talets böcker – framför allt *Und niemand weiss weiter* (1957) och *Flucht und Verwandlung* (1959) – finner hon en poetisk form där allvar legeras med klarhet, lidelse med skärpa. S:s dikter blir nu komplexa och dynamiska. Det motivstoff som tidigare hämtats nästan intakt ur religiös vishetslitteratur – indiska och kinesiska fromhetsböcker, chassidiska berättelser och Grimms sagor – får här en vikt och ett värde som endast ett poetiskt universum med egna koordinater uppvisar. Ännu skriver S i marginalen till en religiös tradition, men hennes behandling av dess teman kodas nu på ett personligt sätt.

S:s mogna diktning vill ”skriva de första bokstäverna / i det ordlösa språket” – en ambition som antyder det nära samröre S vill se mellan poesin och det osägbara. Paus, avbrott och djärva sammandragningar organiserar ofta stoffet. På så vis uppstår ett tystnadens skrivsätt, där gåtfulla åtbörder och sinnliga överklivningar erinrar om S:s tidiga kärlek till dansen. Dikterna öppnar sig för en tidigare okänd rumslighet, ett ”osynligt universum” till vilket S ofta återkommer och i vilket döda och levande inte längre kan skiljas åt.

Mot slutet av 1950-talet kom erkännandet. Den tillbakadragna S tilldelades nu priser och utmärkelser i sitt forna hemland. Hennes verk översattes och fick stor spridning. Sceniska dikter sattes upp och en yngre författargeneration, däribland Peter Hamm och Hans Magnus Enzensberger, visade starkt intresse. Till denna sena skapandeperiod, märkt av upprepade vistelser på mentalsjukhuset Beckomberga, hör ock-

så den för S viktiga bekantskapen med Paul Celan, en annan poet av judisk börd som skrev på tyska. 1966 delade S Nobelpriset i litteratur med Josef Agnon.

”Döden var min läromästare”, bekänner S på ett ställe. Under det sena 1960-talet skrev hon dikter vars knappa utsägelseform och blixartade konkretion gör hennes verk till ett av de bestående i den moderna tyska litteraturen. De fyra diktcyklerna *Glühende Rätsel* blandar elliptisk abstraktion med vardagens drabbande konkretion, ångestens tyngd med hoppets lätthet. S skapar en poesi med självlyvars kraft, där ”glödande gåtor” brinner i den oerhörda förvandling från stoft till stoftlöshet som kom att bli hennes poetiska signatur. Här är allt förändring och ögonblicksskarp insikt. Material genomlyses och dammet, askan och röken andas med den pågående skapelsens plägsamma skönhet: ”Den skapande luften drar långsamt på sig / den nya födelsens hud / Smärtan inpräglar sig / med ansiktens solfjäder / Levandet och Döendet går vidare.”

S:s arkiv (ms, brevkoncept, bibliotek, korrespondens o klipp) i KB. – Brev från S i GUB (bl a till Emilia Fogelklou-Norlind), KB (bl a till J o Brita Edfelt, Mia Leche-Löfgren o Selma Lagerlöf samt många till E Lindegren o M o Ilse Pergament), LUB o i UUB (bl a till Margit Abenius o många till G Ekelöf; delar av S:s brev utg 1977, 1989 o 1993).

Aris Fioretos (2000)

Siri Margareta Augusta Suber, f 2 nov 1892 i Linköping, Domk, d 6 april 1984 i Solna. Föräldrar: läkaren Johan Hjalmar S o Syster Siri Hildegard Kindbom. Elev vid Linköpings flickskola 02–09, student-ex som privatist vid H a l i Linköping 14 juni 11, inskr vid UU ht 12, fil mag där 29 maj 15, korrespondent hos Sveriges allm exportfören 15–16, medarb i Sthlms Dagblad 16–mars 18, i SvD 21–24, led av styr för Sveriges författarfören 50, v ordf där 56–61, v ordf i styr för Sv PEN-klubben 55–61. Författare.

G 10 mars 1918 (–31) i Sthlm, Jak, m kanslirådet Georg (Göran) Zakarias Topelius, f 11 okt 1893 i Helsingfors, d 1 sept

MARGARETA SUBER
Okänd fotograf
Sveriges pressarkiv, RA

1985 i Sthlm, Finska, son till hovrådet Georg Leopold T o Nadine Kiseleff.

Margareta S var under drygt 60 års tid en produktiv författare som skrev inom så vitt skilda genrer som sagor, romaner, noveller, poesi och reseskildringar. Hon inledde sin yrkesbana som journalist. 1918 bevakade S det finska inbördeskriget som krigskorrespondent för *Stockholms Dagblad* och under 1920-talet ansvarade hon där för inslag om hem och barn. Under samma tid översatte hon också barnböcker. Dessa senare erfarenheter kan ha påverkat det egna tidiga författarskapet, S debuterade nämligen som barnboksförfattare. Hon var då sedan 1918 gift med Georg Topelius och publicerade sig under namnet Margareta Topelius. I sitt senare författarskap använde dock S sitt flicknamn. Som barnboksförfattare utgav hon *Mor berättar för sina små* (1923), *Negergossen Yöka* (1924), *Trollsaxen* (1925) och en omarbetning för döva: *De gamla goda sagorna* (1926). Sagoberättandet och namnet till trots fanns inget närmare släktskap mellan S och Zacharias Topelius, hennes make

tillhörde en annan gren av släkten.

S var en mycket läst författare och hon fick goda vitsord från kritiken vad gäller analytisk skärpa, psykologisk trovärdighet och stilistisk elegans. Mest känd för eftervärlden är hon antagligen för sin vuxenroman debut *Charlie* (1932), bl a tack vare att texten gjorts tillgänglig genom en nyutgåva (2005) som gav romanen förnyad uppmärksamhet. *Charlie* har kallats den första lesbiska romanen i Sverige.

Charlie, som är romanens kvinnliga huvudperson, vistas på en badort med kontinental prägel och aktivt socialt liv. Hon beskrivs som en levnadsglad och charmerande pojkflicka som omges av andras beundran. På badorten träffar hon änkan Sara Tungel och hennes två barn. Enligt S:s son, Christer Topelius, hade romanen verklighetsbakgrund: "Det förhåller sig så, att mina båda systrar och jag tillbringade en sommar i Hangös kontinental badortsmiljö tillsammans med vår mor och där dök Charlie upp med sin charmfulla, varma pojkaktighet, sin röda sportbil, sin hundvalp och sin resegrammofon med de allra senaste slagerna – hon blev helt naturligt dyrkad av oss barn."

Romanens Charlie förälskar sig i Sara men inser inte att det är kärlek hon känner förrän hon läser en sexologisk bok som någon anonymt lämnat åt henne. Charlie börjar läsa boken, "hon hade känt, att detta angick henne, att det på ett obevekligt, fruktansvärt sätt angick henne." Hon jämför det lästa med egna minnen och erfarenheter och inser att hon läser om sig själv, om sin egen tillvaro. "Med sammansnörd strupe och värkande tinningar hade hon suttit där i timmar och läst om sitt liv, det som varit och det som väntade henne. Ja, det som väntade henne."

I *Charlie* nämns att författaren till den bok hon läser är "Weininger". Det är sannolikt en hänvisning till sexologen Otto Weiningers *Geschlecht und Charakter* från 1903. I tiden fanns en liknande skönlitterär skildring, nämligen Radclyffe Halls roman *The well of loneliness*. Det finns likheter mellan böckerna av Hall och S: båda romanerna har en könsöverskridande lesbisk kvinna med mansnamn i huvudrollen och som barn är båda flickorna oälskade av sina mödrar samt fysiskt utagerande. I *The well of loneliness* går protagonisten Stephen

igenom de sexologiska böckerna i sin fars bibliotek och får därigenom insikt om sin homosexualitet. Även samtida recensenter gjorde kopplingen till Halls roman. S kan, bl a genom sina goda språkkunskaper, ha kommit i kontakt med *The well of loneliness* innan den översattes till svenska: originalutgåvan publicerades 1928 och den svenska översättningen kom samma år som *Charlie* gavs ut, nämligen 1932.

I och med insikten om sin homosexualitet får Charlie en negativ självbild, men den blir inte förhärskande, utan negativa känslor växlarverkar med positiva. ”Och med ungdomens förunderliga spännvidd på känslornas område slungade hon skräck och förtvivlan bakom sig och trädde ut i ett grållt flöde av extatisk hänförelse.” Charlie kan se något positivt med allt som har hänt henne i och med att hon har läst ”Weiningers” bok. ”Då vet jag i alla fall nu, att jag älskar dig, Sara, viskade hon, och du är hundra gånger mera värd att älskas än någon annan.” Charlie gör fysiska närmanden efter att hon insett att hon älskar Sara. ”Med ett avväpnande leende i de gropiga mungiporna gick hon fram till Sara, fattade med starka händer om hennes skuldror och ruskade henne som på lek. Men nästa ögonblick hade hon pressat sina läppar hårt och lidelsefullt mot Saras mun.” Kvinnornas relation fullbordas inte fysiskt, utan Sara lämnar badorten när hon inser vidden av Charlies känslor. Romanen uttrycker dock en optimistisk tro på kärleken och att Charlie kan ”leva det liv, för vilket vår Herre behagat skapa henne”.

Charlie är skriven utifrån ett psykologiserande synsätt och porträtterar i huvudsak kvinnor. Dessa båda aspekter kännetecknar en stor del av S:s författarskap. S intresserade sig för mänskliga relationer och behandlade förhållandet mellan äkta makar, syskon samt föräldrar och barn. Subtila detaljer, inblickar i karaktärer och förändringar i stämningsslägen fångas elegant av S:s luftiga och lätta stil där person- och miljöbeskrivningarna ofta är skissartade. Många karaktärer har inspirerats av människor i S:s omgivning.

Under 1930-talet publicerade S utöver *Charlie* två romaner, nämligen *Ett helsicke för en man* (1933) och *Du står mig emot* (1939). De behandlar bägge konflikten mellan en sund, jordnära kvinna och en känslig, överspänd

man samt kärlekens problematik i en relation mellan två sådana karaktärer. Konflikten är densamma medan miljön är olikartad: *Ett helsicke för en man* utspelas i finlands-svensk herrgårds- och stadsmiljö medan en norrländsk by under första världskriget skildras i *Du står mig emot*. Den senare boken kan också, liksom S:s roman *Jonna* (1940), beskrivas som en folklivsskildring. *Jonna* var inspirerad av S:s mormor och behandlar såväl klassamhället som ogifta mödrars situation. Stilen är realistisk och bokens dialog skriven på dialekt.

S var motståndare till nazismen. Hon skriver själv om året 1939: ”Hatet till nazismen och dess utövare blev som en börda i mitt inre som jag tyckte att jag inte orkade bära.” 1942, under pågående världskrig, gav hon ut romanen *Vänd ditt ansikte till mig*, där hon kritiserar antisemitismen genom att skildra den svenska judendomen och konfrontera den nazistiska ideologin. Under 1940-talet kom ytterligare tre romaner från S:s penna, nämligen *Inga änglavingar* (1943), *Mot rött ljus* (1945) och *Alla bära de svärd* (1947). Under 1950-talet publicerade S en novellsamling, *Musikanter på livstid* (1950) och två romaner, *De otrogna* (1953) och *Äkta paret ut* (1958). 1965 kom S:s andra novellsamling, *Ängest och dårskap* och 1976 romanen *Leva på italienska* som handlar om en kvinnas kamp mot den italienska byråkratin.

S:s romaner var mycket lästa, men kanske nådde hon sin största publik genom sina reseskildringar från Bulgarien, Frankrike, Italien, Sardinien, Algeriet och Marocko med titlar som *Solkatt på Frankrike* (1946), *Jag reste med Bellina* (1948), *Med Bellina i Nordafrika* (1949) och *Himmelsö* (1955). S älskade medelhavsmiljön och särskilt Sardinien där hennes dotter bosatt sig. S var vittberest och språkkunnig och hon beskriver länderna genom sina egna upplevelser och möten med människor.

Mot slutet av sitt liv återvände S på sätt och vis till sitt författarskaps början, i och med att hon återigen skrev en bok för unga. Det var *På liv och död: äventyr på Sardinien* (1984), som också blev hennes sista bok.

Brev från S i KB, LUB o UUB.

Liv Saga Milton (2014)

Moses Pergament, f 21 sept 1893 i Helsingfors, Mosaiska, d 5 mars 1977 i Gustavsberg, Sth. Föräldrar: grosshandlaren Jehuda (Judel) P o Chaje-Mere (Miriam Maria) Polarsky. Elev vid Nya sv lärov i Hfors, vid musikkonservatoriet i S:t Petersburg 08–11, studentex vid Nya sv lärov 13, stud vid Hfors musikinstitut, inskr vid Alexanderuniv:s i Hfors fil fak 12–15, frivillig medlem av Filharmoniska sällsk, Hfors, 11–14, medlem av Hfors stadsorkester 13–14, bosatt i Sthlm från jan 16, oavlönad extramusiker i Konserthörs orkester i Sthlm 16–19, sv medborgare 6 juni 19, inskr vid StH ht 19, vistades i Frankrike 20–21, dirigent för Sv kören där 20, studerade vid Sterns musikkonservatorium i Berlin 21–23, musikkritiker vid SvD 23–37, vid NDA 38–39, verksam vid franska filmindustrin i Paris 39–40, musikkritiker vid Aftontidn 42–56, vid S-T 57–64. Kompositör. – LMA 52, erhöll medaljen För tonkonstens främjande 67.

G 18 dec 1923 i Charlottenburg, Berlin, m Ilse (Maria) Amalie Ida Kutzleb, f 23 aug 1905 där, d 27 aug 1960 i Sthlm, Västerled, dotter till direktör Leopold August K o Agnes Pauline Marie Leben.

P:s första violinlärare var den judiske fältskären Isak Feinik, men vägen till Leopold Auers klass S:t Petersburg öppnades genom Tjerkasskij. I S:t Petersburg var han privat-elev för Auereleven Kogan från 1908, därpå följde tre års studier i solfège för Auers biträdande violinpedagog, armeniern Nalbadian samt Aleksandr Glazunov i komposition. Vid musikinstitutet i Helsingfors studerade han för Erkki Melartin i musikteori och böhmaren Viktor Nováček i violin, avlöst av sloenen Leo Funtek 1911–12. P studerade även humaniora i Helsingfors, bl a musikvetenskap för Ilmari Krohn 1914–15.

P kom till Stockholm 1915 för att undkomma inkallelse till armén, men fortsatte sina musikstudier, bl a i operadirigering, i Berlin. Under vistelsen i Frankrike hade han nära kontakter med tonsättarna Gösta Nystroem och Matti Rubinstein samt målaren Gösta Adrian-Nilsson. Efter hemkomsten var P i drygt 40 år anställd som musikkritiker vid olika stockholmstidningar.

Trots att P egentligen avskydde sin musikkritikersyssla fick hans insats avgörande betydelse för den svenska musikmodernis-

MOSES PERGAMENT

Foto Anna Riwkin

KB

mens genombrott på 1920-talet. Ärligheten och kunnandet i hans kritik bildade därvid front mot äldre konservativa bedömare, särskilt W Peterson-Berger och K Atterberg. Flera av hans artiklar i *Svenska Dagbladet* återtrycktes senare i *Svenska tonsättare* (1943), *Vandring med Fru Musica* (1943) och *Ny vandring med Fru Musica* (1944).

P:s radikala hållning låg honom emellertid i fatet som komponist. Som självlärd judisk invandrare motarbetades han metodiskt av tongivande antisemiter i musiklivet, i synnerhet sedan Hitler tagit makten i Tyskland och P valt att bekänna sitt judiska arv genom att införa den synagogala sångens ornamentik i sitt av nordisk vistradition och centraleuropeisk expressionism präglade tonspråk. Musiken blev för P en lojalitetshandling och en väckarklocka, t ex när den judiska nationalsången i konfliktladdade ackord citeras i "Rapsodia Ebraica" (1935).

Genom vänskapen med den landsflyktiga författarinnan Nelly Sachs stärktes P:s avsky för nazismen. I oratoriet "Den judiska sången", skrivet redan 1944, återgav han

Adagio   **II Den judiska sången.**   21.

The musical score is handwritten and includes the following parts and markings:

- Fl.**: Flute, marked *Adagio*.
- Ob.**: Oboe, marked *Adagio*.
- Engl. H.**: English Horn, marked *Adagio*.
- Klar. Bb**: Clarinet Bb, marked *Adagio*.
- Basoon Bb**: Bassoon, marked *Adagio*.
- Fag.**: Fagot, marked *Adagio*.
- Horn F**: Horn F, marked *Adagio*.
- Trp. Bb**: Trumpet Bb, marked *Adagio*.
- 3 Bas.**: 3 Basses, marked *Adagio*.
- Tuba**: Tuba, marked *Adagio*.
- Pucka**: Pucka, marked *Adagio*.
- Tenor**: Tenor, marked *Adagio*, with lyrics: "i trång och armod".
- Vl I**: Violin I, marked *Adagio*, with dynamic markings *pp* and *p molto espress.*
- Vl II**: Violin II, marked *Adagio*, with dynamic markings *pp* and *p molto espress.*
- Vla**: Viola, marked *Adagio*, with dynamic markings *pp* and *p molto espress.*
- Vlc**: Violoncello, marked *Adagio*, with dynamic markings *pp* and *p molto espress.*
- Ktrb.**: Keyboard, marked *Adagio*, with dynamic markings *pp* and *p molto espress.*

I slutet av andra världskriget skrev Pergament oratoriet "Den judiska sången", med texter hämtade ur två av Ragnar Josephsons diktsamlingar. Några delar av verket uppfördes redan i februari 1945, alltså kort efter att Auschwitz befriats och vidden av nazisternas fasansfulla brott blivit uppenbar. Musikkritikern Julius Rabe skrev om förspelet som "bryter sig liksom ett skri ur ett kvävande struptag, och sorgeskvådet, där man tycker sig höra återklangen av uråldriga synagogalmelodier, skrider fram med en högburen smärta". Verket uruppfördes i sin helhet först ett par år senare och finns bara i en enda inspelning. Musik- o teaterbiblioteket.

med en skakande intensitet marschen mot förintelsen.

Tillsammans med Sachs skapade han även mysteriespelet "Eli" (1959), som handlar om mordet på en herdepojke, vars förtrivlade spel på pipan misstolkas av en soldat som en hemlig signal. Högre makter driver dock mördaren till inre upplösning. Samarbetet mellan P och Sachs kulminerade med den ännu (1994) ej spelade helaftonsoperan "Abram's Erwachen oder Sehnsucht aus Durst" (1963–72). Där skildras inte den bibliske stamfadern utan en yngling som i en skoningslös värld av jägare och viltbråd upptäcker den osynlige guden bland alla avgudar.

Trots att en pessimistisk livssyn präglar många av P:s verk, bl a kammaroperan "Himlens hemlighet" (1953) efter Pär Lagerkvists desillusionerade efterkrigspjäsa och oratoriet "De sju dödssynderna" (1963) till Karin Boyes postuma kantatfragment, finns där en, som hans uttolkare sångaren Leo Rosenbluth påpekat, "humanistisk sfär", en överbyggnad, där allmänmänskliga krav från de båda kulturlinjerna i hans dubbla etniska arv möter varandra. Det sker inte bara i hans stora vokalverk utan också i hans ofta förbisedda men betydande lyriska produktion, vilken omfattar ett hundratal romanser och ett 70-tal körstycken a cappella.

Även P:s instrumentalmusik präglas av kompromisslöshet och färgstark fantasi alltifrån den tidiga violinsonaten (1918–20) och den doftrika första stråkkvartetten (1918–22). Stor uppmärksamhet väckte baletten "Krelantems och Eldeling", som skrevs i Cannes 1921 för Ryska baletten och som uppfördes med reducerad orkester av Kungliga teatern 1928. I konserterna för violin (1948), piano (1952) och cello (1955) når det virtuosa elementet ett närmast extatiskt uttryck utan effektsökeri.

Efter P:s död tycktes hans musik vara helt bortglömd, tills Carl-Gunnar Ahlens biografi i KMA:s serie *Svenska tonsättare* (2016) tydligen väckte hans återkomst, initierad 2020 av den svenske pianisten Martin Malmgren. Efter att Malmgren bildat intressegruppen "Moses Pergaments musikfrämjare" har han tack vare ett arbetsstipendium från Suomen Kulttuurirahasto

producerat och spelat in den första volymen med Pergaments pianoverk som i oktober 2024 publicerades på Toccata Classics, London. Inspelningen har nominerats till 2025 års Grammis, ett pris som utdelas av de svenska musikbolagens branschorganisation.

Handl:ar efter P på Musik- o teatermuseet o på Sigtunastiftelsen. Huvuddelen av P:s kompositioner hos STIM, i övrigt hos Sveriges radio, UUB o i MA:s bibl (delvis dep). – Brev från P i GUB (bl a till N Ferlin o E Taube), KB (bl a till Nelly Sachs), LUB o i UUB (bl a till H Alfvén o H Valentin). – Se även efterordet i C G Ahlens *Moses Pergament* (2016).

Carl-Gunnar Ahlén (1995, med tillägg 2025)

Stefan Szende, f 10 april 1901 i Szombathely, Ungern, d 4 maj 1985 i Sthlm, Skarpnäck. Föräldrar: försäkrings tjänstemannen Max S o Elisabeth Zsigmond. Genomgick gymnasium i Szombathely, studerade vid univ i Wien o Budapest 19–24, bankanställd, dr rer pol i Budapest 24, publicist i olika tidn:ar, studerade vid univ i Wien, fil dr där 30, ingick i ledningen för Berlinavd för Sozialistische Arbeiter-partei Deutschlands (SAPD), led av SAPD:s nationella partiledn sommaren 33, ledare av SAPD:s partikrets i Prag 35–37, bosatt i Sverige från 28 okt 37, ingick i ledn av SAPD-gruppen i Sverige 37, medarb i Dagens Nyheter 38, i Aftontidningen under tidigt 40-tal, ingick i inre kretsen av Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten 42–45, föreläs:verksamhet vid folkhögskolor, studiecirklar, fack- o bildningsförb, medarb i tidskr Fackföreningsrörelsen, chef för Agence Européenne de Presses (AEP) skandinaviska kontor i Sthlm aug 47, innehavare av detta, tidvis som skandinavisk korrespondent för TT i Berlin, 49–68, sv medborgare 10 nov 50, utlandskorrespondent för Rundfunk im amerikanischen Sektor von Berlin (RIAS).

G 18 aug 1929 i Wien, Österrike, m operasångerskan Elisabet (Erzsi) Csillág, f 20 sept 1903 i Gyékenés, Ungern, d 9 sept 1997 i Sthlm, Matt, dotter till charkuteristen Mar C o Berta Gestettner.

Uppvuxen i en välbärgad ungersk-judisk familj fick S tidigt respekt för betydelsen av studier och språklig och boklig bildning. I inte ringa grad var det moderns förtjänst. Hon var den av föräldrarna som tog på sig ansvaret för hans intellektuella utveckling, bl a genom att om kvällarna låta honom läsa högt ur Goethe, Lessing, Schiller, Grillparzer och andra klassiker på originalspråket medan hon själv satt och knypplade. På så vis kom S att behärska tyska flytande, och tysk kultur skulle, trots allt vad han senare fick uppleva under sina år Tyskland, fortsättningsvis alltid att ha en särskild plats i hans hjärta.

Från föräldrahemmet bar S också med sig ett skärpt sinne för samhällets orättvisor. Modern behandlade tjänstefolket grymt och aningslöst, vilket upprörde S mycket. Tillsammans med den berusande läsningen av bl a Nietzsche och Zolas *Den stora gruvstrejken* drev det honom att redan i unga år hysa revolutionära sympatier. Hans första radikala handling blev att bilda en socialistisk-kommunistisk ungdomsorganisation i sin gymnasieskola och 1919 försvarade han i hemstaden med vapen i hand den av Béla Kun ledda kortlivade Ungerska rådsrepubliken.

Efter Béla Kuns nederlag flydde S till Wien och påbörjade där högre studier vid universitetet som inriktades på filosofi och sociologi. Till de lärare vars föreläsningar han besökte hörde Max Adler, en av austromarxismens grundare. Under det år S tillbringade i exil träffade han också en rad andra ungerska landsflyktingar, bl a filosofen Georg Lukács och den före detta överbefälhavaren i röda armén Vilmos Böhm. Mest framlevde S, som fick pengar skickade hemifrån, dock under denna sin första Wienvistelse ett bekymmerslöst storstadsliv.

1921 kunde S återvända till kontrarevolutionens Ungern och slog sig då ner i Budapest, där han rörde sig i litterära och vänsterintellektuella kretsar. Ett tag var han anställd i en bank och 1924 doktorerade han i nationalekonomi. Mest var S, som utåt skyltade med att vara socialdemokrat, emellertid verksam som skribent och redaktör inom den socialistiska pressen och som föredrags hållare inom vänsterkretsar, något som vid två tillfällen ledde till hans fängslande och

STEFAN SZENDE
Ur Mellan våld och tolerans (1975)

en mångårig brytning med den övriga familjen. Första gången, då han för en artikel dömts till tre månaders fängelse för "förolämpning av justitieministern", utnyttjade han tiden till att läsa igenom de stora socialisternas arbeten. Andra gången skrev han under häktningstiden ett omfångsrikt och himlastormande manuskript om moral och samhälle som i sin glödande kommunism även avfärdade Shakespeare som den uppåträlvande bourgeoisins dräng.

S hotades denna gång av ett flerårigt tukthusstraff och hans vänner ansträngde sig därför för att få honom fri, vilket med hjälp av ett läkarintyg lyckades sommaren 1928. S, som då suttit häktad i åtta månader, tog sig kort efteråt över gränsen till Österrike som papperslös flykting. I Wien fortsatte han att röra sig i radikala kretsar liksom att skriva i tidningar och hålla föredrag, men även om politiken sysselsatte S mycket fick han också tid för universitetsstudier. Han gick på föreläsningar i relativitetsteori och kvantfysik och studerade klassisk filosofi för Heinrich Gomperz samt "exakt filosofi" för Moritz Schlick. För denne framträdande företrädare för den logiska positivismen doktorerade han 1930 på en avhandling om Husserl och intentionalitetsbegreppet. Den logiska analys som S drillades i under avhandlingsarbetet gjorde honom fortsättningsvis skeptisk till påståenden och teorier utan täckning i verkligheten. En sådan ogrundad trossats var enligt hans mening dialektiken som lag inte bara i samhället utan också i naturen. Denna

bland rätttrogna leninister och stalinister hädiska ståndpunkt medförde att S 1929 uteläts ur kommunistpartiet, beskyld för att vara "lukácsist".

Under S:s vistelse i Österrike kom krav från Ungern på att få honom utlämnad, vilket ledde till att S fick sitta i fängelse i fyra veckor i väntan på ärendets avgörande. De österrikiska myndigheterna avlog visserligen den ungerska utlämningsbegäran, men deras utredning visade att S vid ankomsten till Österrike lämnat falska uppgifter om sin identitet. Det resulterade i ett åtal som slutade i att han dömdes till böter. I förlängningen innebar händelsen att det blev allt svårare för honom att få sitt uppehållstillstånd förnyat. Till sist fick S nej, och i slutet av 1930 tog han sig därför till Berlin medan hustrun Erzi – en lovande ungersk-judisk operasångerska som han träffat och gift sig med i Wien – höggravid reste tillbaka till Budapest där hon nedkom med en dotter.

I den tyska huvudstaden försökte S med växlande framgång att liksom tidigare försörja sig som fri journalist. Politiskt var han inledningsvis husvill, men på inrådan av den vid det laget desillusionerade kommunistveteranen Clara Zetkin sällade han sig till en högerutbrytning ur det tyska kommunistpartiet, *Kommunistische Partei Deutschlands* (Opposition). Där blev han inte kvar länge, utan i mars 1932 gick han tillsammans med många andra medlemmar över till det av vänstersocialdemokrater nybildade *Sozialistische Arbeiter-partei Deutschlands* (SAPD), ett litet parti mest bestående av intellektuella och ungdomar som försökte etablera en enhetsfront mot fascismen.

Weimarrepubliken gick dock snabbt mot sitt slut och därmed var SAPD:s dagar i Tyskland räknade. Partiet förbjöds när nazisterna kom till makten och de ledande personerna arresterades i olika omgångar; så i november 1933 också S som då ingick i partiledningen och ledde Berlinavdelningen. Han fördes till SA:s högkvarter i Charlottenburg och förhördes och torterades i fem dagar, inledningsvis under överinseende av den abdikerade kejsarens son prins August Wilhelm av Preussen. Förhoppningen var att S skulle röja var Trotskij, som troddes vara i Berlin, befann sig. Förhören

och tortyren fortsattes senare av SS- och Gestapo-funktionärer i Columbia-Haus och koncentrationslägret Oranienburg, där han satt i "skyddshäkte" i tre månader, varefter han överfördes till vanligt fängelse. En ljuspunkt i Oranienburg var kvällsstunderna då han spelade schack och debatterade med den kände anarkisten Erich Mühsam, som okuvlig till sinnes behandlades hårdare än de andra fångarna och efter att S lämnat lägret också mördades där.

I november 1934 ställdes S jämte 23 andra partikamrater inför rätta i den av nazistregimen inrättade folkdomstolen, åtalade för "fortsättande av förbjuden parti-verksamhet". För S var dessutom tillagd åtalspunkten "högförräderi begånget i förbindelse med utlandet", vilket kunde resultera i dödsstraff. Den av utländsk press bevakade processen väckte stor internationell uppmärksamhet och protester. Till förmån för S inkom på initiativ av partivänner Willy Brandt en skrivelse från framstående jurister i Norge, som påtalade att åtalspunkten högförräderi byggde på en lag som införts först medan han satt i häkte och att retroaktiv bestraffning var främmande för en rättsstat. När S sedan under förhandlingarna kom i tillfälle att visa att han under förundersökningen tvingats till bekännelser under tortyr resulterade rättegången i en oväntat mild dom. Han fick två år på tukthus och kunde räkna av den tid som han suttit i häkte.

Efter att ha avtjänat straffet i Luckau utvisades S från Tyskland. De av hans partivänner som befann sig i exil i Sverige arbetade för att han skulle få komma dit, men innan det beviljades förpassades han i december 1935 över den tjeckiska gränsen och bosatte sig med sin anslutande hustru och sin dotter i Prag där det förbjudna SAPD hade en av sina starkaste exilgrupper. S övertog ledningen av denna, men spänningarna i partiet blev allt större, inte minst kring hur man skulle förhålla sig till Sovjetunionen och kommunisterna. Det fanns inom SAPD starka röster för att förena sig med dem i ett parti. S själv tappade det sista förtroendet för Stalin och marxismen i samband med Moskvarättegångarna och avgick som SAPD-ordförande i början av 1937. När han senare samma år fick veta

att det skulle bli svårt att få fortsatt asyl i Tjeckoslovakien sökte han sig till Sverige och anlände tillsammans med den övriga familjen till Stockholm i slutet av oktober.

Som skäl för Sverigevistelsen hade S uppgivit att han skulle vara utrikeskorrespondent för en tidning i Prag, men dessutom hoppades han kunna göra en akademisk karriär i Stockholm. Av dessa planer blev inget: de professorer som han sökte upp förklarade det utsiktslöst och rådde honom att söka sig till ett annat asylland. I stället för i den för honom slutna svenska universitetsmiljön sökte S de första åren sällskap och intellektuell stimulans i Clartéförbundet. En viktig bekantskap där blev nationalekonomen Gösta Rehn, som satte in honom i det svenska samhällslivet, alltifrån dess ekonomi och sociallagstiftning till fackföreningsrörelsen.

Den ekonomiska situationen var inledningsvis bekymmersam för familjen S. Ett försök att få hjälp av Fackliga och politiska emigranternas hjälpkommitté resulterade i att dess sekreterare förklarade att Sverige inte behövde några fler kommunister eller halvkommunister och att familjen gjorde bäst i att resa vidare snarast: "Sverige behöver er inte."

Den första tiden i Sverige försörjde S:s hustru familjen genom att arbeta som diskerska på en restaurang – i samma syfte hade hon förut givit pianolektioner i Wien, gjort textilarbete i hemmet i Berlin och arbetat svart som hemhjälp i Prag. S ansträngde sig emellertid för att snabbt lära sig svenska och kunde efter några månader tala hjälpligt. Gott bistånd fick han av rektorn för Birkagårdens folkhögskola, Gillis Hammar, som var mycket engagerad i flyktingfrågan. Verklig fart fick emellertid S:s försök att bemästra det nya språket då han på initiativ av den nyligen från kommunismen till socialdemokratien återvändande Karl Kilbom fick hålla en serie föreläsningar om socialismen för Livsmedelsarbetareförbundets avdelning 6 som pågick i ett drygt år.

Kort efter att kursen börjat skedde upptakten till Österrikes anslutning till Tyskland. S:s reaktion blev att söka upp Johannes Lindberg på KF:s bokförlag och föreslå en bok, som fick titeln *Maktspelet kring Donau*. Hjälp med den svenska språkdräkten fick S

av clartéisten Leif Björk. Den brännande aktuella boken kom ut dagen före Münchenuppgörelsen och etablerade i ett slag S som kännare av Centraleuropa och dess politiska landskap. Inom kort erbjöds han att regelbundet medarbeta i *Dagens Nyheter* i utrikespolitiska och ekonomiska ämnen. S fortsatte att göra det med stort uppslagna artiklar under några år, men övergick senare till den nystartade socialdemokratiska *Aftonbladet*. S medverkade också flitigt i *Vi* och det samtidspolitiska magasinet *Nu* liksom i LO:s veckotidskrift *Fackföreningsrörelsen*, där han redigerade den utrikespolitiska avdelningen och anonymt publicerade ett hundratal långa artiklar under rubriken "Fredens problem".

Parallellt med detta skrev S böcker som behandlade under kriget högaktuella ämnen såsom livsmedelssituationen i Europa, den historiska bakgrunden till kampen om Ukraina och attentatet mot Hitler den 20 juli 1944 – det senare med den anonymt utgivna *Misslyckad revolt* (1944), som han författade i nära samarbete med vännen Willy Brandt. S:s mest ambitiösa och i egna ögon viktigaste verk var *Europeisk revolution* (1943), närmast att karakterisera som ett bidrag till sociologisk teoribildning. S gjorde här en kritisk analys av begrepp som revolution, nation och nationalism. Boken mynnade ut i S:s övertygelse om det nödvändiga i att skilja på stat och nation och vikten av internationellt samarbete. Mycket uppmärksammat och översatt till flera språk blev *Den siste juden från Polen* (1944), vilken var en av de första böckerna över huvud taget som mer ingående berättade om Förntelsen. När boken kom ut hade S för egen del förlorat sin mor och sin svägerska i Auschwitz samt en brorson i ett österrikiskt koncentrationsläger.

Under 1940-talet började S också utöva en omfattande verksamhet vid föreläsningssamfund och folkhögskolor liksom i studiecirkel som företrädesvis var knutna till arbetarrörelsen. Efter att inledningsvis inte ha kunnat röra sig fritt i landet fick han efter hand förtroendet att också regelbundet framträda för försvarsanställda. Särskilt verksam var S inom ABF, där han under flera år var en av de mest anlitade föredragshållarna liksom skrev avsnitt i de studiehandböcker som användes.

Ämnesbredden på S:s många anföranden var stor, men grundbudskapet var att demokrati och socialism gick att förena. Av den forne revolutionären hade det blivit en pragmatisk reformist, som i verbala sammandrabbningar med ledande svenska kommunister, däribland Sven Linderot, inte tvekade att fördöma Sovjetunionen och marxismen på ett vis som fick den kommunistiska pressen att rasa: "perfid sovjethetsare" och "charlatan i katedern" var några av de epiteter den "ökända importvaran" S begåvades med i *Arbetartidningen*.

S ingick från 1942 i en grupp socialister, Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten, som regelbundet samlades för att diskutera fredens mål och Europas ekonomiska återuppbyggnad efter kriget. Deltagarna var framför allt socialistiska flyktingar från Tyskland, Norge och andra ockuperade länder men också flera svenskar medverkade. I denna heterogena sammanslutning kom S att jämte bla Martin Tranmael, Willy Brandt, Bruno Kreisky och Gunnar Myrdal räknas till den inre kretsen. I idéutbytet hörde S till dem som gick längst i att förespråka ett federativt Europa och han presenterade också förslag på hur den fulla sysselsättningens politik skulle kunna utformas. Gruppen, även kallad den lilla internationalen, upplöstes i samband med krigsslutet och den efterföljande händelseutvecklingen med en allt tydligare polarisering mellan västmakterna och Sovjetunionen ointetgjorde många av dess mål, vilket inte hindrar att den fick betydelse för utvecklingen av såväl västtysk som österrikisk socialdemokrati.

Tillsammans med Brandt och flera andra SAPD-medlemmar övergick S 1944 till det tyska socialdemokratiska partiet. Men till skillnad från flertalet av dem stannade han kvar i Sverige efter kriget, trots att det inte fattades lockande erbjudanden om att delta i återuppbyggnaden i såväl Tyskland – bla som chefredaktör för vad som blev *Frankfurter Allgemeine Zeitung* – som i Österrike och i Ungern. I stället antog S 1947 ett erbjudande från den franska nyhetsbyrån AEP om att bli chef för dess skandinaviska kontor i Stockholm. När den ur den franska motståndsrörelsen sprungna nyhetsbyrån några år senare konkurrerades ut av AFP

drev S stockholmskontoret vidare på egen hand fram till sin pensionering 1968. Ett mångårigt uppdrag var också att verka som skandinavisk korrespondent för den i Västberlin baserade radiostationen RIAS.

1975 gav S ut memoarerna *Mellan våld och tolerans*, därtill uppmäntad av Willy Brandt, som också skrev ett förord. I boken talar genomgående en internationellt orienterad europé och nyfiken intellektuell som önskar stå fri från snäva parti- och nationsgränser. Växlande mellan vittnesbörd i tredje person om vad S erfarit under sitt växlingsrika liv och hans reflektioner över arbetarrörelsens historia och samhället i stort mynnar memoarerna ut i en lidelsefull plädering för vikten av förnuft, humanitet och ömsesidig tolerans. För egen del svävade inte S på målet att förverkligandet av dessa värden var en uppgift för "den demokratiska socialismen, den enda människovärdiga livsformen".

S:s arkiv (63 vol) i AA.

Jakob Christensson (2020)

Gilel (Hilel) Storch, f 24 maj 1902 i Dvinsk, guvernementet Vitebsk, Ryssland (nuv Daugavpils, Lettland), d 25 april 1983 i Sthlm, Kungsh. Föräldrar: bankdirektören Abraham Elias S o Alta Spokoini. Student-ex i Riga, Lettland, 22, medarb i import- o exportfirman A V Storch 22, chef för dess avd i Riga 26–37, delägare i firman 37–40, bosatt i Sverige från 23 juli 40, sv representant för World Jewish Congress (WJC) 42–78, medlem (senare hedersmedlem) av dess world executive, representant i Sverige för Jewish Agency Rescue Committee, politisk representant för Jewish Agency i Sthlm 48–50, dir i ab Kåbergs tapetfabrik, Sthlm, 43, led av styr där 49, dir i ab Iranska mattkompaniet, Sthlm, 45, led av styr 49–65, VD där 51–64, led av styr för ab Alfred Trowall & Co, Sthlm, 49–65, VD där 51–64, VD o led av styr för Transtrade ab, Sthlm, 50–64, sv medborgare 17 febr 50.

G 18 maj 1937 i Riga, Lettland, m Chana-Rachil (Anna) Westermann, f 9 maj 1913 där, d 16 juli 1985 i Sthlm, Kungsh, dotter

till läderhandlaren Max Murdoch W o Sara Falkenstein.

S var det äldsta barnet i en välbärgad judisk familj i Dvinsk (Daugavpils), en stad med en stor judisk befolkning, och engagerade sig tidigt i den sionistiska rörelsen. Fadern innehade en familjefirma, A V Storch, grundad 1876, och var också chef för Volksbank. S utsågs 1926 till ledare för företagets avdelning i Riga, den nya republikens Lettlands huvudstad, och blev efter faderns död 1937 ägare tillsammans med två bröder. Han hade i likhet med fadern lätt att knyta förbindelser, bl a med baltyskar, men var djärvare och mer riskbenägen. S gjorde sig en stor förmögenhet, delvis genom att köpa varor av den nya sovjetiska staten och betala dem med sovjetiska statsskuldväxlar. Dessa köpte han billigt på en marknad som inte hade särskilt stort förtroende för deras värde.

Krigsutbrottet 1939 medförde till en början inga avbräck i S:s verksamhet och han erhöll ett av de åtråvärda statliga lettiska tillstånden att handla med Sovjetunionen. Han kände emellertid oro för framtiden och beslöt att föra över sina tillgångar till Sverige, där han hade affärsförbindelser. Efter att ha erhållit ett sex dagars visum till Sverige för affärsresa strax efter Sovjetunionens ockupation av Lettland sommaren 1940 lyckades han så småningom efter idogt arbete få tillstånd att stanna kvar i landet och även få hit sin hustru och lilla dotter.

Genom sina kontakter i Lettland blev S tidigt medveten om att en stor majoritet av judarna där dödades efter den tyska ockupationen sommaren 1941. Att S i början av september 1942 för utrikesrådet Gösta Engzell angav att ett 50-tal judar gasats ihjäl bidrog troligen till att denne, som i praktiken utformade den svenska flyktingpolitiken, strax därefter övergick till en mer aktivistisk linje i den judiska flyktingfrågan. S gjorde i oktober-november 1942 ett sista försök att rädda över sina egna släktingar till Sverige. Detta misslyckades, men S beslöt sig för att försöka genomföra räddningsaktioner i större skala, stärkt av indikationer han fått att det med rätta kontakter och stort kapital fanns möjlighet att friköpa judar. Han övergick

GILEL STORCH
Okänd fotograf
Privat ägo

från att vara "handelsresande i kemikalier och färtarmar" till att bli "handelsresande i liv".

För sitt räddningsarbete sökte S en plattform. Han ansåg sig inte få det stöd han behövde från vare sig den svenska regeringen eller den mosaiska församlingen i Stockholm, vars ledare S beskyllde för att vara alltför försiktiga och formalistiska. S:s främsta kontaktyta blev istället World Jewish Congress (WJC), en organisation grundad 1936 i Genève men med säte i New York och med syfte att skydda judar från nazisternas förföljelse. Organisationens anspråksfulla namn motsvarade långt ifrån dess storlek eller inflytande, men det var valt för att imponera på nazisterna som hade en konspirationsteoretisk världsbild och därför kunde tänkas vara öppna för kontakt med dess ledare. S hade redan i början av 1942 blivit kontaktad av WJC och var organisationens främsta informationskälla vad gällde judarnas öde i Baltikum.

S:s intention var att bilda en svensk sektion av WJC och att denna skulle vara oberoende av Mosaiska församlingen i Stock-

holm, vilket dock var oförenligt med WJC:s policy. Eftersom församlingens företrädare var negativt inställda till WJC bildade S istället en kommitté som först 1944 blev en formell sektion, sedan man lyckats övertala rabbinen Marcus Ehrenpreis att bli ordförande. S förblev dock den reelle ledaren sekunderad av två tyskfödda judar, Fritz Hollander och Norbert Masur. Den senare och S kompletterade varandra med sina olikartade personlighetstyper; Masur hade en lugn läggning och dessutom utmärkta relationer till Mosaiska församlingen vars fullmäktige han tillhörde.

S och hans medarbetare kom att initiera och engagera sig i en rad olika räddningsprojekt. Redan vid den första stora lyckade aktionen med svenskt inslag, då nästan alla danska judar räddades över Öresund till Sverige hösten 1943, verkade den svenska kommittén av WJC i periferin, bl a som förmedlare av kontakter mellan judiska institutioner i Stockholm och den danska motståndsrörelsen.

Även i räddningsaktionen för Ungerns judar var S och hans medarbetare inblandade. Efter att Tyskland ockuperat Ungern i mars 1944 och börjat förbereda deportationen av judarna där, var den svenska sektionen av WJC en av många aktörer som låg bakom beslutet att skicka ner en diplomat till Budapest för att hjälpa de utsatta. Masurs affärsbekant, den ungerske juden Kalmán Lauer, föreslog sin unge kompanjon Raoul Wallenberg för uppdraget. Det var också bl a WJC som uppmanade Gustav V att intervensera till förmån för judarna, vilket denne sedan gjorde i ett betydelsefullt telegram till Ungerns riksföreståndare Miklós Horthy den 30 juni 1944.

S fortsatte oförtrutet att försöka hjälpa de judar som ännu 1944 var i livet i hans eget hemland Lettland. Han samarbetade med juristen Peter Kleist, vilken var nazistpartiets östeuropaexpert och anlitats som ett slags "fredsmäklare" av de tyska ledare som, bakom ryggen på Adolf Hitler, försökte få till stånd fred mellan Tyskland och Sovjetunionen. Kleist, som ville förbättra sitt rykte inför det kommande krigsslutet, hade tidigare hjälpt Sverige att få loss ca 6 500 estlandssvenskar. Med hans hjälp och genom direktkontakt med den tyska ledning-

en hoppades S kunna friköpa 2 000 lettiska judar. Projektets huvudsyfte misslyckades, men en delframgång vanns på så sätt att de judar som fortfarande var i livet inte döddes utan skickades på arbete i Ostpreussen som ett slags gisslan och potentiella utbytesobjekt.

Mer framgångsrikt blev S:s projekt att sända matpaket till judiska koncentrationslägerfångar vilka riskerade att svälta ihjäl. Sådana försök hade med varierad framgång företagits i Mosaiska församlingens regi, men avstannat sommaren 1944. S lyckades dock med sedvanlig energi och övertalningsförmåga att utverka exportlicens för mångdubbelt större kvantiteter än tidigare. Han förmådde också lotsa sig förbi formella och byråkratiska hinder hos såväl de svenska som de allierades myndigheter. Till en början användes KFUM som täckmantel, därefter Röda Korset. Över 70 000 matpaket skickades från de livsmedelslager som WJC och War Refugee Board (WRB), den amerikanska räddningsorganisationen, lagt upp. Därigenom räddades bevisligen tusentals judars liv.

Vid sidan av matpaketsaktionen gjorde S sin mest betydelsefulla insats i krigets slutskede, i samband med de förhandlingar som föregick den spektakulära rödakorsexpedition som leddes av Folke Bernadotte. Denna expedition företogs i ett skede då Tysklands utrotningskampanj mot Europas ännu levande judar blivit uppenbar för de flesta och blev en av de mest framgångsrika hjälpaktionerna under kriget.

En nyckelperson i det komplicerade och delvis svåranalyserade förhandlingsspel som föregick rödakorsexpeditionen var Heinrich Himmler, en av tredje rikets mäktigaste män och ansvarig för Förintelsens praktiska genomförande. Denne var i krigets slutskede ambivalent. Han sonderade å ena sidan möjligheterna till separatfred med de västallierade och var inte ovillig att inför det annalkande krigsnederlaget försöka förbättra sitt eftermäle genom att bidra till att judars liv räddades. Å andra sidan var han synnerligen rädd för att Hitler skulle få kännedom om hans agerande och tveksam till att bryta sitt trohetslöfte till denne. Många beslut från Himmlers sida kom att fattas spontant och impulsivt

och med varierad grad av tillförlitlighet, och hans närmast förtrogne inom den nazistiska ledningen Walter Schellenberg försökte liksom hans massör, den estniskfödde tyskbalten Felix Kersten, påverka honom att gå emot Hitlers vilja. Kersten lyckades lindra Himmlers svåra magplågor, och det inflytande han därigenom fick kunde han utnyttja för att intervensera till förmån för fängslade vänner och patienter. Sedan 1943 hade Kersten bott längre perioder i Sverige efter att ha bidragit till att få de dödsdömda sk Warszawa-svenskarna benådade.

I slutet av februari 1945 mötte S för första gången Kersten hos en gemensam letisk vän i Stockholm. S kom senare att djupt beklaga att de bägge inte träffats ett år tidigare. S insåg att han fått tillgång till en viktig kanal till Himmler och lyckades, parallellt med Bernadottes förhandlingar, via Kersten bli få löften om att inga fler judar skulle dödas. De kvarvarande lägren skulle lämnas intakta i väntan på de allierades ankomst. S fick på kvällen den 7 april genom en tysk kontakt vetskap om att Himmlers närmaste man Ernst Kaltenbrunner beordrat att koncentrationslägret Bergen-Belsen skulle sprängas i luften. S och Kersten lyckades då efter flera timmars försök få kontakt med Himmlers adjutant och avstyra sprängningen. S:s egen berättelse om detta händelseförlopp får stöd av kompletterande uppgifter och det är fullt möjligt att han och Kersten genom sitt agerande räddade över 40 000 judars liv.

I slutet av mars kunde Kersten meddela S att Himmler gått med på att 5 000 judar skulle frigges och överföras till Sverige och Schweiz. Samtidigt erhöll Bernadotte ett tilläggsmandat från den svenska regeringen, otvivelaktigt mycket tack vare Kerstens och S:s agerande. De nya instruktionerna innebar att om möjligt försöka rädda även ickeskandinaviska judar, under förutsättning att huvuduppdraget – att lokalisera och föra hem skandinaviska fångar – inte äventyrades. S hade sedan tidigare fått Bernadotte intresserad för de judiska fångarnas sak och samarbetade med denne i matpaksaktionen.

Himmler förklarade sig också villig att ta emot S vid ett personligt förhandlingsmöte i Berlin i april. Med endast två timmars var-

sel hoppade emellertid S av den riskfyllda resan, uppenbarligen på grund av hustruns stora rädsla. De allierades bombningar pågick natt och dag och dessutom var S statslös. Han hade inte ens fått ett svenskt pass, utan endast ett slags passersedel från UD. Att som jude resa genom Tyskland var givetvis under sådana omständigheter mycket farligt, oaktat Himmlers löften om säkerhet. I S:s ställe tillfrågades och accepterade Masur att tillsammans med Kersten resa till Berlin och möta Himmler. Sannolikt föredrog UD att uppdraget föll på Masur. Denne var visserligen också jude, men svensk medborgare och dessutom såsom "naturlig diplomat" ansedd mer lämpad som förhandlare med Himmler än den impulsive S.

Vid överläggningarna med Himmler bekräftades tidigare löften och denne medgav att 1 000 judinnor skulle frigges från koncentrationslägret Ravensbrück, under förutsättning att de benämndes "polska fångar". Detta löfte kom under Himmlers möte med Bernadotte några timmar senare att utvidgas så att sammanlagt ca 7 000 kvinnor, varav enligt uppgift ungefär hälften var judinnor, kunde räddas till Sverige. Det totala antalet som räddades i expeditionen före krigsslutet är omtvistat, men uppgick till minst 15 000, av dessa torde mellan 3 500 och 6 500 ha varit judar. Dessutom transporterade Röda Korset strax efter krigsslutet ca 10 000 lägerfångar till Sverige i regi av United Nations Relief and Rehabilitation Administrations (UNRRA), de flesta av dessa var från Bergen-Belsen och en majoritet var judar.

Efter krigsslutet blev de inblandade aktörerna osams om fördelningen av äran för förhandlingsresultatet. S var den ende som inte publicerade sin version av händelseförloppet och kände sig förbisedd. Han blev bitter över sin inställda resa till Himmler, vilket också ledde till ovänskap med Masur. Även om S lyfte fram Kerstens insats kritiserade han dennes grova kampanjer mot Bernadotte, vilka i sin tur bottnade i att den senare i sin memoarbok *Slutet* (1945) varken nämnde Kersten, S eller Masur. S själv förblev dock fullständigt lojal mot Bernadotte, även då dennes insats ifrågasattes flera decennier efter hans död 1948. Även S:s relationer till ledarna för Mosaiska för-

samlingen i Stockholm kom att ytterligare försämrats. Dessa bröt 1947 kontakten med S efter att denne anklagat församlingen för underlåtenhet att hjälpa judiska flyktingar under kriget.

S:s namn är nästan uteslutande förknippat med de olika aktioner som räddade livet på tusentals judar i andra världskrigets slutskede. Trots att han ibland stötte på motgångar fortsatte han outtröttligt sitt arbete. Han insåg tidigt den fulla innebörden av nazisternas judepolitik och hans idérike-dom, djärvhet, målmedvetenhet, övertalningsförmåga och sinne för okonventionella metoder var nödvändiga egenskaper i den extraordinära situation som rådde, liksom hans förmåga att identifiera och knyta viktiga kontakter. Samtidigt innebar S:s intensiva personlighet och kompromisslösa arbetsmetoder att han lätt kom i konflikt med andra aktörer. S:s agerande har av en aktivistkollega beskrivits som ”okonventionellt, ibland irrationellt”, ”han hade förmodligen både fiender och beundrare, men inga vänner”.

Efter andra världskriget arbetade S bl a med att försöka återföreina familjer, och att förena ogifta flyktingar. Han engagerade sig även i försöken att få engelska myndigheter att släppa in judiska flyktingar i Palestina och för att få loss tillgångar från herrelösa konton i svenska och andra banker. Hela sitt liv fortsatte S att på olika sätt verka för det judiska folket och för staten Israel. Ett belysande exempel på S:s fantasi och kreativitet är hans agerande när han fick vetskap om att det i Bohuslän fanns överflödigt granit som ursprungligen beställts för att bygga Hitlers segermonument. S lyckades köpa graniten som fraktades till Warszawa för att användas till det minnesmonument som invigdes 1948, på femårsdagen av början på upproret i det judiska gattot.

S begravdes på egen begäran bredvid de många flyktingar som avled strax efter ankomsten till Sverige 1945. I och med det ökade intresset för Sveriges agerande under Förintelsen har hans gärning lyfts fram, främst genom Lena Einhorn's TV-dokumentär ”Handelsresande i liv” (1998) och bok med samma namn (1999).

Handl:ar efter S o sv sektionen av WJC i Sthlms

judiska (mosaiska) förs:s arkiv, dep i RA Täby, samt i Central Zionist Archives, Jerusalem.

Carl Henrik Carlsson (2010)

Lajos Székely, f 20 okt 1904 i Budapest, Ungern, d 28 juni 1995 i Nacka, Sth. Föräldrar: banktjänstemannen Simon S o Berta Schiller. Studentex vid gymnasium i Budapest 23, inskr vid univ där 23, disp 30, studier vid psykologiska inst vid univ i Frankfurt am Main, anställd vid psykiatriska kliniken vid univ i Heidelberg 31–april 33, stipendiat vid psykologiska inst vid univ i Amsterdam 33, assistent vid barnpsykologiska inst vid Vrije universiteit i Amsterdam 34–jan 36, ledare för psykologiska laboratoriet vid psykiatrisk-neurologiska forskn:inst i Leningrad febr 36–maj 38, verksam vid fysiologiska o psykologiska inst vid Helsingfors univ 38–41, arkivass vid psykologiska inst vid StH maj 44–juni 46, anställd vid seminariet i praktisk filosofi där juni–dec 46, öppnade egen psykoanalytisk praktik 46, timlärare vid Socialinst i Sthlm, sv medborgare 21 maj 54. – Hedersdr o prof:s n h o v vid Eötvös Loránd-universitetet i Budapest 95.

G 15 maj 1935 i Amsterdam, m leg läkaren o med dr Edith Sofie Sussmanowitz, f 24 april 1909 i Zeiskam, Rheinland-Pfalz, Tyskland, d 21 sept 2012 i Sthlm, Skarpnäck, dotter till läkaren Julius Isaak S o Laura Metzger.

S kom till Sverige med gedigna erfarenheter av internationell forskning och psykoanalytisk kultur, och kom på flera sätt att inspirera den nordiska psykoanalytiska miljön. Han hade vuxit upp i en judisk medelklassfamilj i Budapest, som dock inte höll någon judisk religiös tradition vid liv. Familjen var assimilerad i det ungerska samhället men drabbades ändå tidigt av antisemitiska yttringar. Sådana kom att följa S mer eller mindre genom hela livet. Som barn, sedan familjen flyttat till en utsatt stadsdel i Budapest, blev han bl a föremål för skällsordet ”stinkjude” eftersom hans far inte längre hade någon fast inkomst.

De antisemitiska bestämmelserna i Ung-

ern gjorde det svårt för S att efter avslutad skolgång få tillträde till universitetsstudier. Han vände sig då till den framstående zoologen Sándor Gorka som hjälpte honom. S studerade biologi, filosofi och psykologi, och avlade 1930 filosofie doktorsexamen vid Budapests universitet.

Samma år inledde S ett kringflackande liv i ett försök att undkomma de antisemitiska yttringar som präglade stora delar av Europa vid denna tid. Han sökte sig inledningsvis till Frankfurt am Main, Heidelberg, Utrecht och Amsterdam. I Heidelberg mötte han 1932 sin blivande hustru, även hon judinna, som där studerade medicin. Fyra år senare beviljades de inresetillstånd till Sovjetunionen där hustruns bror, också läkare, arbetade. Paret hade haft det ekonomiskt mycket svårt under åren i Nederländerna, och Edith S räknade med att kunna arbeta som läkare i de distrikt där ryska judiska småborgare skulle omskolas till jordbrukare. S själv lyckades få anställning vid ett forskningsinstitut. Tiden i Sovjetunionen blev emellertid svåruthärdlig. Ställd inför verkligheten bleknade snart S:s sympatier för den kommunistiska ideologin. 1937 inleddes en våldsam presskampanj mot utläningar och året därpå lyckades paret ta sig till Finland.

S tog sig fram med tillfälliga anställningar. Han arbetade under en period på ett tryckeri, hjälpte till i ett judiskt bageri och på den judiska kyrkogården. Parallellt arbetade han under flera år hos professorn i teoretisk filosofi och prefekten för psykologiska institutet i Helsingfors, Eino Kaila, som han hade träffat vid ankomsten hösten 1938. Kaila bedömde S som en kvalificerad medarbetare, i besittning av en lika stor teoretisk som experimentell begåvning, och beklagade att han inte lyckades ge honom anställning. S bidrog dock till att Rorschachtestet infördes i Finland och i samband med att han introducerade detta projektiva personlighetstest kunde han förtjäna lite pengar.

Kriget kröp emellertid allt närmare. Förföljelser började förekomma även i Sovjet, och S:s svåger kom att arkebuseras. Insatser från finska och amerikanska judiska humanitära organisationer ledde våren 1944 till att familjen S kunde räddas över till Sverige. Efter femton år utan fast hemhörighet var

EDITH OCH LAJOS SZÉKELY
Privat ägo

flackandet över, och S levde fram till sin död i det nya hemlandet.

I S:s självbiografi från 1992, finns mot slutet en självvrannsakande betraktelse över antisemitismens utveckling efter nazismen. I och med sexdagarskriget mellan Israel och de arabiska grannstaterna i juni 1967 såg han en ny form framträda, som riktade sig mot staten Israel och som snarast hade en politisk prägel. Han var under resten av sitt liv illa berörd av den starka kritik han uppfattade att Israel återkommande fick, inte minst i Sverige.

Redan under tiden i Budapest inledde S sin första psykoanalys hos Vilma Kovács, pionjär inom den terapeutfokuserade skungerska skolan. Beslutet att lämna det biologiska studiefältet för psykoanalysen fattade han i och med mötet med Fritz Perls, grundare av gestaltterapi, i Amsterdam. Denne var elev till Wilhelm Reich, psykoanalytikern som myntade begreppet "karaktärspansar", och S hade träffat Perls i emigrantkretsarna där. Behandlingstekniken bestod i att inledningsvis bryta sönder det karaktärspansar som Perls ansåg att S uppvisade. Behandlingen avbröts efter sju

månader då Perls begav sig till Sydafrika – ”till min lycka”, skriver S.

När S beskriver hur hans intresse för psykologi och psykoanalys växte fram nämner han, förutom viss litteratur, sin intellektuelle och kreativa släkting, den modernistiske fotografen Imre Kinszki, och psykoanalytikern Imre Hermann som viktiga inspirationskällor. Hermann var föregångare för den s k jag-psykologin som på 1940-talet började utvecklas ur psykoanalysen, en inriktning som betonade individens möjligheter att fatta egna beslut och de kognitiva funktionernas inflytande på personlighetens utformning.

S hävdade själv att han som fjortonåring läste såväl Charles Darwin som Sigmund Freud och Bertrand Russell och att mötet med dessa tre tänkare och vetenskapsmän fick honom att ta avstånd från religionen. Hermann väckte vidare S:s intresse för tankepsykologi och fenomenet kreativitet. Genom Kinszki hade S redan 1925 kommit i kontakt med den inflytelserike psykoanalytikern Sándor Ferenczi, som stod Freud nära. Ferenczi skall ha givit S förslaget att utbilda sig till psykoanalytiker.

Direkt efter ankomsten till Sverige påbörjade S ett forskningsarbete med tankepsykologiska experiment i syfte att öka sin förståelse av det omedvetna. Att vilja upprätta en förbindelse mellan akademisk experimentalforskning och psykoanalytisk teori var vid tiden ovanligt. I likhet med flera intellektuella som, med S:s ord, ”genom krig och förföljelse spolats upp på Sveriges stränder” erhöll han anställning som arkivassistent, men arbetade samtidigt som assistent till professor David Katz, psykolog av tysk-judiskt ursprung. Även denne hade erfarenheter av antisemitism, inte bara i hemlandet utan också i det svenska samhället. Enligt S motarbetade Katz emellertid hans forskning, vilket ledde till en brytning dem emellan.

S kunde lämna sin arkivtjänst med hjälp av Einar Tegen, filosof och professor vid Stockholms högskola, som förespråkade en generösare inställning gentemot landsflyktingar. S:s doktorsavhandling rönt aldrig någon uppmärksamhet, men 1946 gav Tegen honom möjlighet att undervisa och föreläsa på den institution som han förestod.

Tack vare Tegens stöd kunde S bygga upp en privatpraktik. Samma år blev han medlem i Svenska psykoanalytiska föreningen, där han med tiden blev en centralgestalt.

Mötet med Perls fick S att närma sig psykoanalysen på biologins bekostnad. En än mer avgörande vändning i S:s intresse för psykoanalys kom i och med mötet med nederländaren René de Monchy i Stockholm. Denne var mellan 1944 och 1952 en central person inom Svenska psykoanalytiska föreningen. Förstnämnda år började S i utbildningsanalys hos de Monchy, som således blev hans fjärde psykoanalytiker. 1946 började S ta emot egna patienter. Idén att själv bli utövande psykoanalytiker uppstod i arbetet med de Monchy. När denne 1952 återvände till sitt hemland fick S fortsätta arbetet med några av de psykoanalyser som han inte hade hunnit avsluta. Ola Andersson, senare författare till bl a verk om de historiska rötterna till Freuds teori, var en av dem som fortsatte sin utbildningsanalys med S.

S utgav inte någon monografi under sin tid i Sverige. Emellertid utkom 1976 en samlingsvolym, *Denkverlauf, Einsamkeit und Angst*, som innefattar artiklar på engelska och tyska som han publicerat vid skilda tillfällen och där han behandlat olika teman. Ett sådant rör inlärningsproblematik; S upprättar en skillnad mellan inprägling och det han kallar intelligent inläring, en skillnad som ligger i människans förmåga att också, om hon ges den pedagogiska möjligheten, förstå det hon lär sig.

När S på äldre dagar beskrev sig själv som barn mindes han sig som en ängslig natur, rädd för mörker och spöken och p g a otäcka drömmar rädd för att somna. Rädslans uppdykande hos barnet var ett fenomen som han i en tidskriftsartikel från 1954 diskuterar utifrån biologiska parametrar; det finns nyckelstimuli som kan knytas till fylogenetiska aspekter. Etologisk teoribildning ställs mot det psykoanalytiska begreppet objektförlost. Hänvisningar finns till flera psykoanalytiker: förutom Sigmund Freud också Heinz Hartmann, Ernst Kris, Rudolph Loewenstein, Anna Freud, Michael Balint och David Rapaport, samtliga framstående inom jag-psykologin och erkända inom den internationella psykoanalytiska

forskarvärld som S var sprungen ur. En annan artikel belyser hur minnesspår kan ge upphov till individuell mytbildning. S berör en psykoanalytisk tematik, nämligen mytens närvaro i mänsklig föreställningsvärld. En tredje knyter an till den etologiskt inspirerade tolkningsvägen och i synnerhet John Bowlby, pionjär inom anknytningsteorin, samtidigt som S är noggrann med att betona att den som samtidigt studerar psykoanalysen och etologin kan hamna i fällor; ontogenin uppvisar inte en enkel bild av den fylogenetiska utvecklingen.

1960 publicerade S en artikel i vilken han diskuterar de för honom mest angelägna frågorna. Dit hörde psykoanalysens förhållande till experimentalpsykologin: vilken förbindelse finns det mellan det som finns utanför oss och det vi uppfattar av det som finns utanför oss? En beröringspunkt mellan dem gäller den psykiska realiteten. Begreppet är av avgörande betydelse i den psykoanalytiska teorin och utgör också ett teoretiskt fundament hos Jean Piaget, 1900-talets mest betydande utvecklingspsykolog, vars forskningsrön S fann användbara.

I artikeln "The creative pause" från 1967 beskriver S hur denna paus påbörjas i "det ögonblick då tänkaren avbryter den medvetna upptagenheten med sitt olösta problem och avslutas när lösningen på problemet eller insikten plötsligt och oväntat presenterar sig själv". Under den kreativa pausen sysslar tänkaren inte medvetet med problemet. Han tar ett exempel från Freud, som i januari 1897 fick uppslaget till tanken att luktsinnet förlorade i betydelse i samband med att människan fick en upprätt gång men utvecklade den först flera decennier senare i sitt klassiska verk *Vi vantrivs i kulturen* (1930).

S:s sista artikel i *The international journal of psycho-analysis*, "Some observations on the creative process and its relations to mourning and various forms of understanding", publicerades 1983. Den syftar till att beskriva de processer som uppkommer vid kreativt arbete, och att lyfta fram likheten mellan dessa processer och dem som uppkommer i samband med sorgen efter förlusten av en älskad person. Han refererar till Freuds artikel "Diktaren och fantiserandet" (1908)

och till dennes påstående att sådana element i psyket som ger upphov till symptom även kan bli en källa till kreativ aktivitet. S skrev också mer populärt hållna artiklar.

Mot slutet av sitt liv hade S uppnått personlig tillfredsställelse och social framgång och fått erkännande som skrivande psykoanalytiker – han kallades nestor och beskrevs som "psykoanalysens grand old man i Sverige" (Martinez). Ända fram till senare delen av 1980-talet hade han flera patienter i psykoanalys. Han hade varit handledare i klinisk psykologi och psykoanalytisk behandling för ett betydande antal psykologer, psykiatriker, psykoterapeuter och psykoanalytiker. S publicerade mellan 1978 och 1989 flera artiklar i *The Scandinavian psychoanalytic review*. Emellertid framkom i en sent given intervju att något skavde inom honom; han kunde ibland ångra att han inte fortsatt utbilda sig till neurobiologisk forskare. Han kunde inte heller under sina mer än femtio år i Sverige släppa sin önskan att tillhöra en universitetsinstitution. Detta förverkligades aldrig men kort före sin död tilldelades han ett filosofie hedersdoktorat och fick professors namn vid Eötvös Loránd-universitet i Budapest, den stad han en gång tvingats lämna.

Genom S, som kom att utbilda ett flertal betydelsefulla svenska psykoanalytiker, nåddes den psykoanalytiska miljön av impulser från en internationell forskarvärld. Han var en av dem som introducerade jagpsykologin i Sverige och som visade på att det var möjligt att forska utifrån den psykoanalytiska teorin och praktiken. S:s arbete om kreativitetens villkor var originellt och banbrytande.

S:s hustru *Edith S* inledde 1928 studier i medicin i Heidelberg, men tvingades på grund av den förordning som stadgade att judar inte fick avlägga examen där bege sig till Basel i Schweiz där hon 1934 tog schweizisk läkarexamen. Därefter anslöt hon sig till Lajos S i Amsterdam, där hon fick tillfälliga, oavlönade anställningar vid bla institutet för tropisk hygien. Under vistelsen i Sovjetunionen var hon under nästan två år verksam vid Institutet för blodtransfusion i Leningrad.

I Sverige hade S 1944–46 anställning som arkivarbetare vid Statens bakterio-

logiska laboratorium och vid KS:s medicinska klinik, där hon bl a var assistent till Nanna Swartz. Efter det andra barnets födelse slog även hon in på psykoanalysens bana. Inom ramen för Svenska psykoanalytiska föreningen gick hon i utbildningsanalys och handledning hos René de Monchy, Vera Palmstierna-de Monchy, Tore Ekman, Tora Sandström och Alfhild Tamm. 1949 installerade hon sig som privatpraktiserande psykoanalytiker. S, som blev svensk medborgare samtidigt som maken, var under 1950-talet verksam på Långbro sjukhus, vid Stockholms stads rådgivningsbyrå för sexualfrågor och Stockholm stads mentalvårdsbyrå. Hon fick svensk behörighet som läkare 1957, antogs som medlem i Sveriges läkarförbund och fick två år senare medlemskap i Stockholms läkarförening.

S fortsatte sin utbildningsanalys hos den ungersk-engelska psykoanalytikern Barbara Lantos i London, och deltog samtidigt i Anna Freuds seminarium där. Hon var fram till sin död en viktig medlem i Svenska psykoanalytiska föreningen. Tillsammans med maken och sedermera de två döttrarna var hon medlem i Stockholms judiska församling.

Handl:ar efter Lajos S i Sv psykoanalytiska fören:s arkiv, Sthlm.

Per Magnus Johansson (2020)

Bernhard Tarschys, f 6 aug 1905 i Sthlm, Mosaiska, d 13 feb 1978 i Lidingö, Sth. Föräldrar: grosshandlaren Isidor Salomon T o Rebecka Kartow. Studentex vid H latinlärov på Norrmalm i Sthlm 9 maj 24, inskr vid StH 8 sept 24, fil mag 14 sept 29, fil lic i litt:hist 15 dec 32, allt vid StH, vik lär vid Katarina realskola i Sthlm 31–32 o ht 34–vt 35, provår vid H reallärov på Norrmalm i Sthlm 33–34, timlär vid Djursholms samskola 34–35, vik adjunkt vid Nya elementarskolan i Sthlm ht 35, eo adjunkt där 38–45, ledare av studie-cirklar vid Birkagårdens folkhögsk i Sthlm, 36–38, adjunkt i modersmålet o historia vid H a l för flickor på Norrmalm i Sthlm 46–49, disp vid StH 25 maj 49, fil lic i hist

27 maj 49, fil dr 30 maj 49, doc i litt:hist med poetik 49–60, tf univ:lektor 56, allt vid StH (från 60 StU), lektor vid folkskolesem för manl elever i Sthlm 15 aug 49–57, förest vid Mosaiska förs i Sthlm 49–56 o 65–68, ordf i dess fullm 62–65, pressombudsman vid Läroverksläraernas riksförb 50–51, vice ordf i styr för Sv seminarielärarfören 50–55, i Sthlms läraresällsk 54, ordf där 56–58, medarb i tidskr Nutid 54–55, expert i 1957 års lärarutredn mars 57–febr 58, lektor vid Folkskolesem i Sthlm 57–68, led av skolstyr i Lidingö 58–62, av styr för Sveriges univ:lektorerers fören, ordf i Bibliotekens vänner 59–63, univ:lektor vid StU 60–71 (tjl 68–71), expert i 1960 års lärarutbildn:sakk 64–maj 65, programchef för ljudradions kulturprogram 1 juli 68–1 juli 71, ordf i Hebreiska univ:s vänner i Sverige 71, red för tidskr Humanistisk forskning 72, ordf i Sällsk för judaistisk forskning 73. – Iqml 76, Karin Gierows pris för hängivet bildningsarbete 76.

G 3 nov 1933 i Sthlm, Hedv El, m docenten Karin Elisabeth Alexandersson, f 10 okt 1902 i Uppsala, d 3 dec 1988 i Lidingö, Sth. Föräldrar: justitierådet Nils Erik Alexandersson o Hedvig Gustava Fredrika von Bahr.

T:s liv präglades av ett långt och lustfyllt förhållande till kunskap som väckts och närts under uppväxtårens besök på Stockholms första barn- och ungdomsbibliotek på Drottninggatan 65 där han, fjärde barnet i en syskonskara om åtta i en fattig östjudisk familj, började klättra i bokhyllorna vid sex års ålder. Lashungern skulle föra T till otaliga andra bibliotek – Arbetarinstitutets bibliotek, Stockholms stadsbibliotek och alla de kommunala bibliotek han senare besökte runt om i landet som ordförande för sällskapet Bibliotekens vänner. I kunskapssökandets tecken gick för T också militärtjänstgöringen; "född muntlig kåsör", tillbringade han den på Riksarkivet under det att han anförde den fantasifulla och muntra samtalstonen inom ett gäng intellektuellt lagda malajer. Framför allt skulle emellertid studieivern föra T till Kungliga biblioteket och 1949 resultera i en gedigen humanistisk avhandling om den unge skalden Talis qualis – C V A Strandberg – och hans studiemiljö, som samma år gav honom en docentur i lit-

teraturhistoria med poetik vid Stockholms högskola.

Forskarstudierna, som inleddes under Martin Lamms ledning, hade emellertid dessförinnan länge fått stå tillbaka för T:s pedagogiska verksamhet som lärare i svenska och historia på gymnasienivå och som lektor vid lärarutbildningen. Att väcka intresse för och förmedla kunskap var något som han, inte sällan under okonventionella former, brann för både i och utanför skolan. I klassrummet ställde T stora krav på eleverna men gav dem också mod genom att ta deras åsikter på allvar och uppmana till diskussion.

Tillsammans med hustrun Karin var T under några årtionden i ropet hos medierna som både pedagog och barnuppföstrare, inte minst följd av hans outsinliga förmåga att kläcka ur sig kvicka och lagom provocativa repliker. Vid ett tillfälle lät han allmänheten veta att eleverna gott kunde skriva fuskklappar inför en skrivning, för den som plitit ihop en sådan i hemmet kunde sedan sin sak under provet. En annan gång hävdade han att uppföstran av barn kunde liknas vid att fixa till en sallad: "Tag olja (vänlighet) som en slösare, ättika (elakhet) som en gnidade, salt (disciplin) som en förständig man – och rör som en vansinnig (skapa fest och omväxling i vardagen)".

De pedagogiska erfarenheterna utnyttjade T i flera läroböcker, med den för svenskundervisningen i gymnasiet avsedda litteraturantologin *Dikt och tanke* (1:a uppl 1955) som den mest kända. Verket som T gav ut tillsammans med Gunnar Tideström bröt ny mark vad gäller innehållet och utkom i flera upplagor ända in på 1980-talet samt fanns i handeln under ytterligare ett årtionde. Texterna i *Dikt och tanke* hämtades till skillnad från i tidigare mer nationellt inriktade motsvarigheter från världslitteraturen och urvalet var heller inte strikt skönlitterärt utan med kom även texter av bl a filosofer, historiker, vetenskapsmän och politiker. Stor vikt lades också vid att genom ett varierat och kontrastrikt urval främja läslusten och aptiten till "frivilliga strövtåg" hos eleverna, som i hög grad fick bekanta sig med författarskapen på originalspråk. Även illustreringen var mycket mer ambitiös än hos föregångarna. Senare följde en pendang

BERNHARD TARSCHYS
Okänd fotograf
Sveriges pressarkiv, RA

för fackskolan och de tvååriga gymnasie-linjerna, redigerad av T tillsammans med Gabriella Kassius och Ulla Weibust, liksom en läsebok för högstadiet, i samarbete med Ruth Lindström.

T upprätthöll under åren som pedagog kontakten med universitetsvärlden och tjänstgjorde på 1960-talet vid Stockholms universitet som lektor. Men 1968 lät han sig lockas över till Sveriges radio och arbetade sedan där som programchef för kulturprogrammen fram till sin pensionering. T, som stod lite främmande inför den stora elevtillströmningen till universitetet och upplevde det som att undervisningen alltmer fått tycke av "sprutlackering" utan att man ens hann "kolla om färgen sitter fast", motiverade övergången med att det skulle "bli roligt att leka på en ny lekplats". Till T:s initiativ som radioman hörde att 1969 återuppliva programpunkten "Värt att veta", som fyll-des med korta folkbildande föredrag och vann en trogen åhörarskara. Det allra första programmet inledde T själv med att kåsera om den stora franska encyklopedin.

T hade ständigt nya järn i elden, mångsyssleriet låg för honom, vilket i skrift resulterade i tidningsartiklar och recensioner för bl a *Dagens Nyheter*, redaktörskap för tidskriften *Humanistisk forskning* och medverkan i stora översiktsverk och uppslagsverk som *Bonniers illustrerade världshistoria*, *Bonniers konversationslexikon*, *Grimbergs världshistoria* och *Kunskapens bok*. Därtill kom flitigt deltagande i etermedierna, inte minst i olika underhållande frågeleksprogram. I "Vet ni vad?", med Nils Erik Bährendtz som frågeledare, ingick T på 1950-talet i "radios hjärntrust" som utan förberedelse skulle svara på inringda frågor, och i början på 1960-talet satt han i juryn på TV-programmet "Utmaningen", en uppföljare av "Kvitt eller dubbelt". 1964 syntes T som tysk atomfysiker i den italienska filmkomedin "Kärlek i Stockholm" av Gian Luigi Polidoro. Han lade också ner mycket ar-

bete som styrelseledamot i kulturella och pedagogiska föreningar.

Den svenska kulturen betydde mycket för T. Särskilt svärmade han för alla de människor och miljöer som berikat denna i Stockholm och under mer än 15 år arbetade han på en bok om födelsestadens kulturliv som skulle föra från 1860-talet till 1960-talet. Den blev visserligen aldrig klar, men förstudierna kom i stället till nytta i en räkka föreläsningar och radio- och TV-program.

Än viktigare för T var emellertid ursprunget i ett traditionsbundet judiskt hem, med en fader som under en tid hade verkat som religionslärare och slaktare av koscherkött samt bidragit till att introducera sionismens tankegångar i Stockholm. T solidariserade sig med dessa strävanden och deltog 1932 som skribent i första numret av David Bricks tidskrift *Judisk krönika* samt ingick följande år i redaktionskommittén tillsammans

200-årsjubileet för judarnas invandring till Sverige och den mosaiska församlingens i Stockholm synagoga med Carl XVI Gustav närvarande när Bernhard Tarschys höll högtidstalet. Det var första gången en svensk kung besökte en synagoga. Foto Bernt Claesson. TT bildbyrå.

med bl a Isaac Grünewald och Hugo Valentin. Han var också engagerad i den mosaiska församlingen i Stockholm, inom vilken han under två perioder verkade som föreståndare och under några år också var ordförande.

T var även under många år aktiv med att i böcker, radio och TV sprida kunskap om judiska seder och tro. Efter Israels tillkomst framträdde han trots återkommande hot mot sin person flera gånger i debatten som en stark försvarare av den nya statsbildningen. På 1970-talet blev han ordförande i föreningen Hebreiska universitetets vänner i Sverige samt tog initiativ till Sällskapet för judaistisk forskning. Vid den högtidlighet som under det kombinerade 200-årsjubileet för den mosaiska församlingen i Stockholm och judarnas invandring till Sverige 1975 avhölls i Stockholms synagoga, med kungen närvarande och iförd kippa, anförtröddes T som en självklarhet att hålla högtidstalet.

T:s kreativa och långvariga folkbildargärning kröntes 1976 då han tilldelades medaljen Illis quorum meruere labores för sina ”mångåriga och betydelsefulla insatser för att förmedla och levandegöra kulturella och vetenskapliga värden” samt erhöll Karin Gierows pris för hängivet bildningsarbete.

Brev från T i GUB, Kvinnsam (bl a till Barbro Alving), KB, LUB o UUB.

Jakob Christensson (under publicering 2025)

Anna Riwkin-Brick, f 10 juni 1908 i Surasj, guvernementet Tjernigov, Ryssland (1991 provinsen Tjernihiv, Ukraina), d 19 dec 1970 i Tel Aviv, Israel (enl db för Sthlm, Engelbr). Föräldrar: direktören Scholom Schender R o Frida Perelman. Inflyttade med familjen från S:t Petersburg till Sthlm 15, elev vid Franska skolan o Whitlockska samskolan, studerade balett, elev o assistent hos fotografen Moisé Benkow 27, fotograf med egen ateljé från 28, allt i Sthlm.

G 1 sept 1929 (lysn i Sthlm, Maria) m redaktören fil kand Daniel Brick, f 23 mars 1903 i Sthlm, Mosaiska, d 19 jan 1987 i Djursholm, son till handlanden Elias David B o Maria Klara Burstein samt omg m Taube (Titti) Mirsky.

R:s ambition var från början att bli dansös. Hon studerade balett i tre år under Bundikow och Vera Alexandrova i Stockholm i mitten av 1920-talet. Hon turnerade i folkparkerna, och Bollnäs Tidning kallade henne ”den lilla barfotadansösen med den oemotståndliga charmen”.

En fotskada tvingade henne att ge upp dansen, och den anställning som assistent åt hovfotografen Moisé Benkow hon haft sedan 1927 ledde henne till ett nytt yrke. 1928 öppnade hon en egen porträttateljé i Stockholm. Ur makens bekantskapskrets, bl a via den radikala tidskriften *Spektrum* som Brick blev redaktör för några år senare, hämtade hon en skara porträttkunder från den unga parnassen. I väntan på att en betalande publik skulle infinna sig marknadsförde hon sin ateljé med vänporträtt av Erik Asklund, Karin Boye, Harry Martinson och andra unga författare.

Parets hem blev en mötesplats för kulturpersonligheter, dansare och judiska resenärer under den tumultuariska mellankrigstiden. Själv hade R kommit från Ryssland mitt under det första världskriget. I ateljén behöll hon också kontakten med dansen och gjorde en rad dansbilder, som trots begränsningar i teknik och tekniska förutsättningar har en sällsynt livfullhet och som fångar det exakta momentet i ett danssteg.

Ateljén började gradvis gå bättre och fick t o m kungligt besök när prinsessan Ingrid sökte sig dit 1933. Det inrutade ateljéarbetet passade emellertid R dåligt. Hon sökte sig ut på reportageresor och följde bland annat väninnan Elise Ottesen-Jensen på en lång föredragsturné i Norrland mot slutet av 1930-talet. Under krigsåren hade hon årligen återkommande uppdrag som teaterfotograf hos Karl Gerhards revyer i Göteborg och på Oscarsteatern i Stockholm. Det bör tolkas som att hon hade en väl etablerad position som fotograf med tanke på att hon både var rysk judinna och kvinna.

För övrigt var det reportagen som syster satsade R. Med journalisten Elly Jannes för hon, för tidningen *Vi*, 1942 till lappmarken för ett reportage om en sameby. Av reportagen blev det också två fotoböcker, *Renarna visar vägen* (1942) och *Vandrande by* (1950), samt en liten barnbok som skulle bli en klassiker: *Elle Kari* från 1951. Tillsammans med

Riwin specialiserade sig på dans- och porträttfotografi men gjorde också resereportage och barnböcker. Hon dokumenterade romers och samers tillvaro, likaså livet i den nya staten Israel vars utveckling hon engagerade sig starkt i. Hon kom att ge ut ett stort antal fotoböcker om barn i hela världen, och skildrade även i en stor bildskatt judiskt liv i Sverige. Moderna museet.

Ivar Lo-Johansson gjorde hon för samma tidning en serie reportage om zigenarnas liv som även resulterade i boken *Zigenarväg* (1955). Författaren hade då gjort två "sociala fotobildböcker" med fotografier som han kunnat få att ta ungefär de bilder han ville ha. I R mötte han en fotograf som inte gick att styra: "Jag försökte få henne att ta vissa motiv, men under tiden upptäckte hon tjugtals andra, och just den bild jag velat ha kom bort. Ofta råkade vi i gräl som slutade med att hon inte för ett vittne brydde sig om varken mina förolämpningar eller vad jag strax innan bett henne fotografera. Hon helt enkelt levde, spontan och öppen inför alla människor."

Efterkrigstiden betydde ett uppsving för bildtidningar som de amerikanska *Life* och *Look*, den franska *Vu* och i Sverige framför allt *Se*. Dess redaktör Carl-Adam Nycop började anlita R och skickade henne på en rad reportageresor till Israel, Hawaii, Grekland och Korea – under Koreakriget. Där satte R resultatet från den första reportageresan till sameland i system. Efter varje resa kom hon hem med en kappsäck full av exponerade filmrullar, och när tidningsredaktionen hade vaskat fram de första guldkornen fanns där tillräckligt med bilder för både en fotobok i A4-format och en liten barnbok. Barnböckerna skulle bli många, 19 stycken, och till slut gick det en viss rutin i dem. Titlar som *Salima bor i Kashmir*, *Miriam bor i en kibbutz*, *Jackie bor i Holland*, *Matti bor i Finland* o s v antyder att samma stilgrepp tillämpades för land efter land. Böckerna byggs upp kring en enkel berättelse som skildrar ett barn i vardagliga situationer, och R växlar skickligt mellan porträtt och miljöbeskrivningar. Texterna i nio av dessa böcker skrevs av Astrid Lindgren, som var förlagsredaktör och inte kunde hitta någon annan skribent när deras första gemensamma bok *Eva möter Noriko-San* skulle färdigställas.

R belönades som första fotograf 1963 med Elsa Beskow-plaketten för sina barnböcker. Hennes plats i den svenska fotohistorien bygger dock framför allt på hennes reportagebilder. Varje beskrivning av R innehåller ord som spontanitet och livfullhet. Även om spontaniteten förhärskade och hon själv, enligt Carl-Adam Nycop, inte hade någon överblick över de hundratal

ANNA RIWKIN
Foto Gösta Glase
Moderna museet

bilder varje resa gav upphov till, kan hon med sina reportageböcker jämföras med mer namnkunniga amerikanska reportagefotografer. Hon gav sig trots allt tid att komponera, vänta ut det rätta ögonblicket och, i några av sina bästa bilder, också skildra människan. Hon stod för en humanistisk fotografi, som gjorde att hon blev en av de få svenska fotografer som valdes ut till den internationellt uppmärksammade fotografiska världsutställningen "Family of Man" som turnerade runt till världens huvudstäder under ett par år i mitten av 1950-talet.

R:s arkiv (fotografier, dagböcker m m) i Judiska museet, Sthlm.

Pär Rittsel (1998)

Endre Nemes (före 1928 Nágel), f 10 nov 1909 i Pécsvárad, Ungern, d 22 sept 1985 i Sthlm, Högalid. Föräldrar: finansrådet Ig-

nác Nágel o Elizabet Kugel. Studentex i Budapest 27, studier i filosofi vid univ i Wien o Prag 27, vid konstakad i Prag 30–34, konstkritiker i tidn Kassai Ujság i Prag 32–34, lärare vid Fria målarskolan i Helsingfors dec 38–febr 40, förest för o lärare vid Valtands konstscola i Gbg 1 okt 47–55, sv medborgare 14 maj 48, prof:s namn 13 dec 68. –LFrKA 65.

G 1) 25 sept 1945 i Sthlm, Finska, m Helene Exemplaroff, f 1 maj 1906 i Rescht, Persien (nuv Iran), d 24 dec 1960 i Sthlm, Engelbr, dotter till bankdirektören Vasilij E o Ljubow Lohrberg; 2) 28 mars 1963 i Sthlm, Kungsh, m Britt-Louise Märta Sundell, f 25 aug 1928 i Västerås, d 2 aug 2011 i Sthlm, Osc, dotter till ingenjören Torsten S o Martha Pettersson.

N föddes i den lilla sydungerska staden Pécsvárad. Härifrån flyttade familjen snart, först till Löcsöe (nuv Lewoca) och sedan till Spišska Nova Ves. Båda dessa städer har en vackert bevarad stadskärna från renässansen, vilket som minnesbilder kom att få betydelse för N:s konstnärskap. Spišska Nova Ves låg i det dåvarande norra Ungern men kom efter 1918 att tillhöra den nybildade staten Tjeckoslovakien. För N:s del innebar detta en påtaglig förändring; den skola han gick i fick som huvudspråk slovakiska, vilket N över huvud taget inte förstod. Under en lång tid upplevde han en djup språklig identitetskris. Här kan man söka en av orsakerna till konstnärskapet. ”Jag kan stamma på sex olika språk”, har han vid ett tillfälle kommenterat sin språkliga situation i det forna habsburgska riket och under de kommande flyktningåren. De politiska, kulturella och språkliga förändringarna efter det första världskriget fick avgörande betydelse i N:s liv. På det personliga planet betydde det att fadern, som var ungersk ämbetsman, återvände till hemlandet, varför föräldrarna skildes, eftersom modern föredrog att bo kvar i det nya landet.

Då N avlagt examen i den slovakiska skolan 1924, följde han efter fadern till Ungern, där han avlade sin studentexamen. I Budapest gjorde samlingarna i konstmuseet starkt intryck på N. Men sin yrkesbana kom han att börja som författare och journalist. Det var i samband med publiceringen av en diktsamling 1928 som han bytte sitt famil-

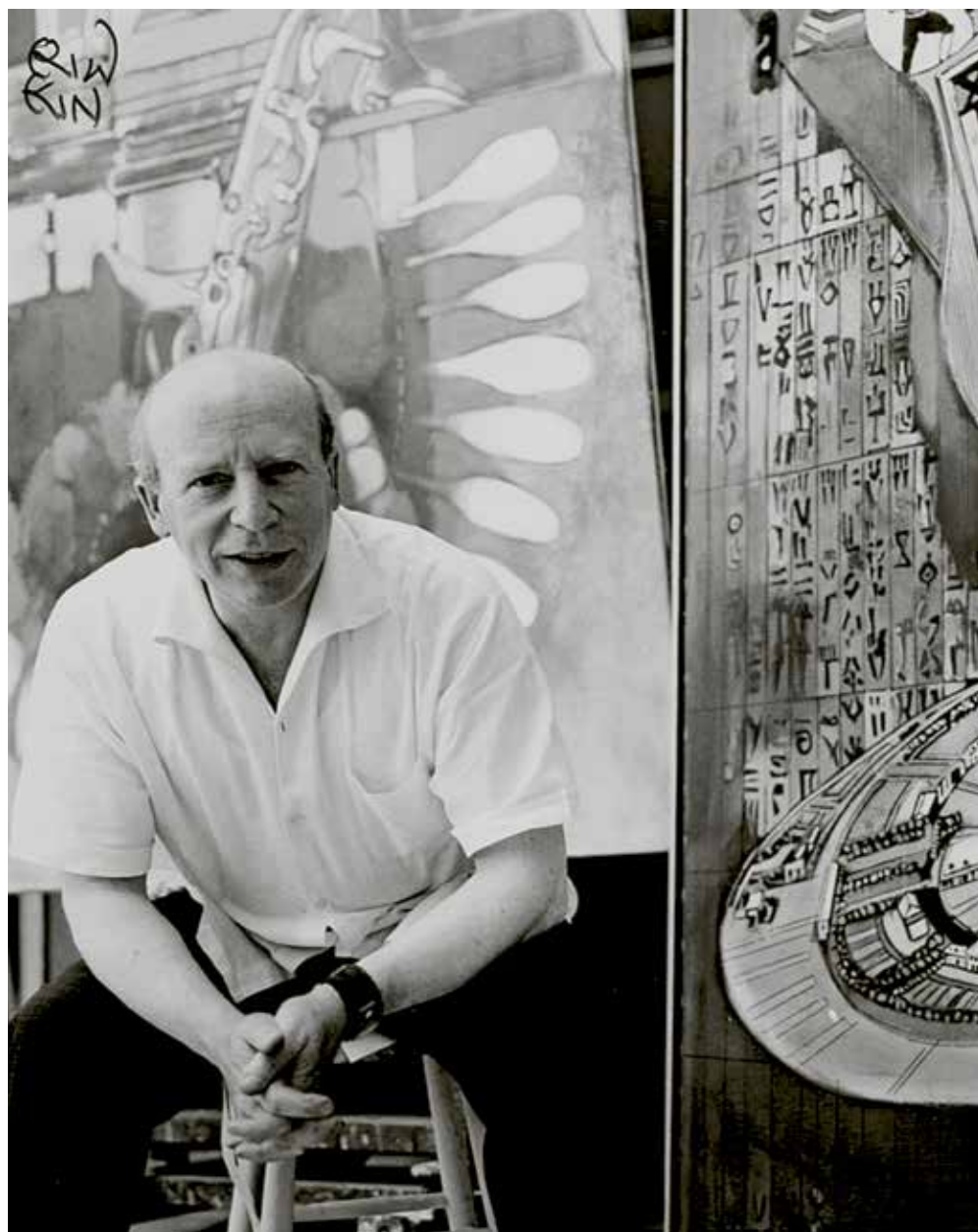
jenamn Nágel till Nemes, vilket på ungerska betyder ”adel”. Sin bärgning fick han i Košice i Tjeckoslovakien som journalist på en tidning, en födkrok som dock föga intresserade honom. Istället för han till Prag och lyckades skapa sig en plattform som tidnings- och karikatyrtecknare. Dessa teckningar från det sena 1920-talet är starkt satiriska, ofta med en social udd.

1930 kom N in på konstakademin hos professor Willy Novák, vars klass var känd som konstnärligt radikal även om läraren själv var traditionell i sitt måleri. N blev nu bekant med målaren Jakub Bauernfreund (Jacob Bornfreund, som senare flydde till England).

På konstakademin blev eleverna snabbt förtrogna med den moderna konstens olika strömningar. Tidigt analyserades kubismen; surrealismen var på modet och N experimenterade även med att nå en äkt-het och ursprunglighet i konsten genom att studera barnteckningar och sinnessjukas bilder.

Staden Prags kulturliv var mycket rikt. Intellekтуella från många länder trängdes på kaféerna, och på de årliga konstsalongerna deltog flera av samtidens stora konstnärer inom modernismen. Detta kosmopolitiska konstnärliga klimat var betydelsefullt för N liksom även själva staden med sina tydliga spår bakåt i historien. Traditionerna från den centraleuropeiska gotiken och renässansen lika väl som barockarkitekturen kom att på ett avgörande sätt påverka N:s konstnärskap. Då han 1935 avslutade sin utbildning hade han format en egen bildvärld, som på ett ytligt plan kan påminna om Giorgio de Chiricos metafysiska period, men där ändå alla figurer som ställdes samman till en fantasifull helhet hade en djup personlig förankring hos N själv. Som exempel kan nämnas en ofta återkommande figur bestående av lådor, fack och föremål. Denna bildidé hade N från sin barndoms kringvandrande gårdfarihandlare, vilka var behängda med ställningar, som bar upp alla varor de hade att bjuda ut. N:s figurer består av symboler och minnen.

1936 debuterade N tillsammans med Bauernfreund på Galerie Dr Feigl i Prag. Utställningen blev en framgång, men den politiska utvecklingen i Europa gjorde att

ENDRE NEMES
Foto Anna Riwkin
Moderna museet

N, i likhet med andra av judisk börd, ansträngde sig för att komma till en säkrare ort. 1938 lyckades han fly till Finland, där han under våren 1939 blev inbjuden som lärare vid Fria Målarskolan i Helsingfors. Under sin finska exil mötte han sin blivande första hustru Hélène Exemplaroff, en ryska i landsflykt. 1940 utvisades N från Finland och lyckades i sista stund tack vare norska konstnärers initiativ få asylrätt i Norge. N anlände till Oslo i början av april 1940 och vid tyskarnas invasion flydde han för livet till Sverige.

Efter en period i interneringslägret Loka Brunn kunde han bosätta sig i Stockholm, där han återupptog sitt måleri efter två års uppehåll. Han ställde ut i Stockholm och Malmö. Det var vid denna tid han målade bilder med starka minnen från Prag som "Barockstolen" och "Barockarkitekten". 1943 deltog han i Minotaur-gruppen tillsammans med C O Hultén, Max Walter Svanberg och Adja Yunkers. 1943–44 var han med i gruppen Konstnärer i landsflykt, som arrangerade en utställning under Prins Eugens beskydd vid Nybrokajen i Stockholm. Året därpå deltog han i Internationell ung konst tillsammans med radikala svenska konstnärer, bl a Lage Lindell och Lennart Rodhe, i Uppsala.

Under denna tid utmärks N:s konst först av ett visst vemod, t ex flera varianter på ett Harlekinmotiv, och sedan av fantastiska figurer i prunkande färgprakt såsom "Den svarta trollkarlen" 1946, "Balansgång" 1947 och "Borttappade själar" 1947. De är alla gjorda i tempera, vilket ger dem en särskild koloristisk lyster.

1947 blev N medlem i den nystartade kulturtidskriften *Prismas* redaktion. Samma år utsågs han också till lärare på Valand i Göteborg. Det blev en hektisk period, då N genast tog sig före att reorganisera undervisningen och skaffa skolan bättre resurser. Han lyckades uppbringa erforderliga medel och skolan fick nya, ändamålsenliga lokaler; i undervisningen infördes grafik och monumental konst som ämnen. N förde med sin centraleuropeiska och internationellt orienterade konstsyn in ett element som inte bara inspirerade eleverna på skolan utan irriterade många i Göteborg. N:s tid på Valand präglades av våldsamma diskussioner och

motsättningar inom stadens konstliv. Dessa ledde till att N tillsammans med före detta elever startade Grupp 54, som initierade det konstnärsdrivna Galleri 54. N:s konstnärliga produktivitet var alltid hög och trots en stor arbetsinsats som lärare hann han samtidigt med en ganska omfattande konstnärlig verksamhet.

1949 gjorde han en pionjärinsats inom svensk offentlig konst genom att använda emalj som konstnärligt material. På Gustavsberg skapade han en klocka med zodiakens tecken för Västertorps centrum strax utanför Stockholm. 1951 presenterade han sig med en utställning på Konsthallen i Göteborg.

Under 1950-talet gled N:s bildvärld alltmer bort från det distinkt figurativa för att efter 1955 helt gå över till en abstrakt, expressiv tematik. Formvärlden blev associativ. Den ligger nära denna tids spontanistiska konst. "Insekter och vegetativa former" heter en för Göteborgs studentkår utförd, stor målning från 1956, som är typisk för perioden, då han lämnat den tidskrävande temperan för snabbare material som olja och framför allt akrylfärger. 1958 hade N separatutställning på Konstakademien i Stockholm och Konsthallen i Göteborg. Följande år inbjöds han att delta i Documenta II i Kassel.

Runt 1960 kom N in i en konstnärlig kris, som hade samband med hustruns svåra sjukdom, som ledde till hennes död detta år. Målningarna är abstrakta, ofta med färger i olikartade strukturer i kontrast, men inte sällan med en mörktonad botten. Formvärlden upplöstes mer än N egentligen önskade och under det tidiga 1960-talet började han klistra in klipp ur tidningar och planscher som åter "stabiliserade" figurationerna och styrde associationerna. Det var så hans collage började växa fram. Han samlade sina urklippta former till föremål och figurer i fantastiska sammanställningar. Ofta blev collage, som bemålades, ett slags förlagor eller startpunkter för målningar.

De bilder han använde till sina collage kunde vara tecken – hebreisk skrift, matematiska formler etc – eller också föreställde de tekniska uppfinningar från en svunnen tid, ett slags kantrade utopier. Olika epoker ställs inte sällan mot varandra, t ex den

starka renässanskulturen mot 1800-talets tekniska optimism. Ofta fann N själv en djup personlig symbolik i dessa fragment, men han valde att upphöja det personliga till ett allmängiltigt plan, där symboliken huvudsakligen var associativ.

N har gjort en insats i den svenska efterkrigskonsten inte minst genom de olika tekniker han valt för sina offentliga arbeten. Här finns emaljen, intarsian, målningen och inte minst hans samarbete 1974–77 med Handarbetets vänner. Sistnämnda år var den stora gobelängen för Östra sjukhuset i Göteborg, ”Blad ur en bilderbok”, klar. Här finns en rikedom av bilder, symboler och fragment i en slösande färgprakt; det är som en smärre encyklopedi över N:s värld.

Konstnärligt hörde N till pionjärerna inom den svenska efterkrigskonsten genom att han förde in en stark centraleuropeisk tradition i landets konstliv.

N:s familjearkiv i SSA. – Enstaka brev från N i KB.

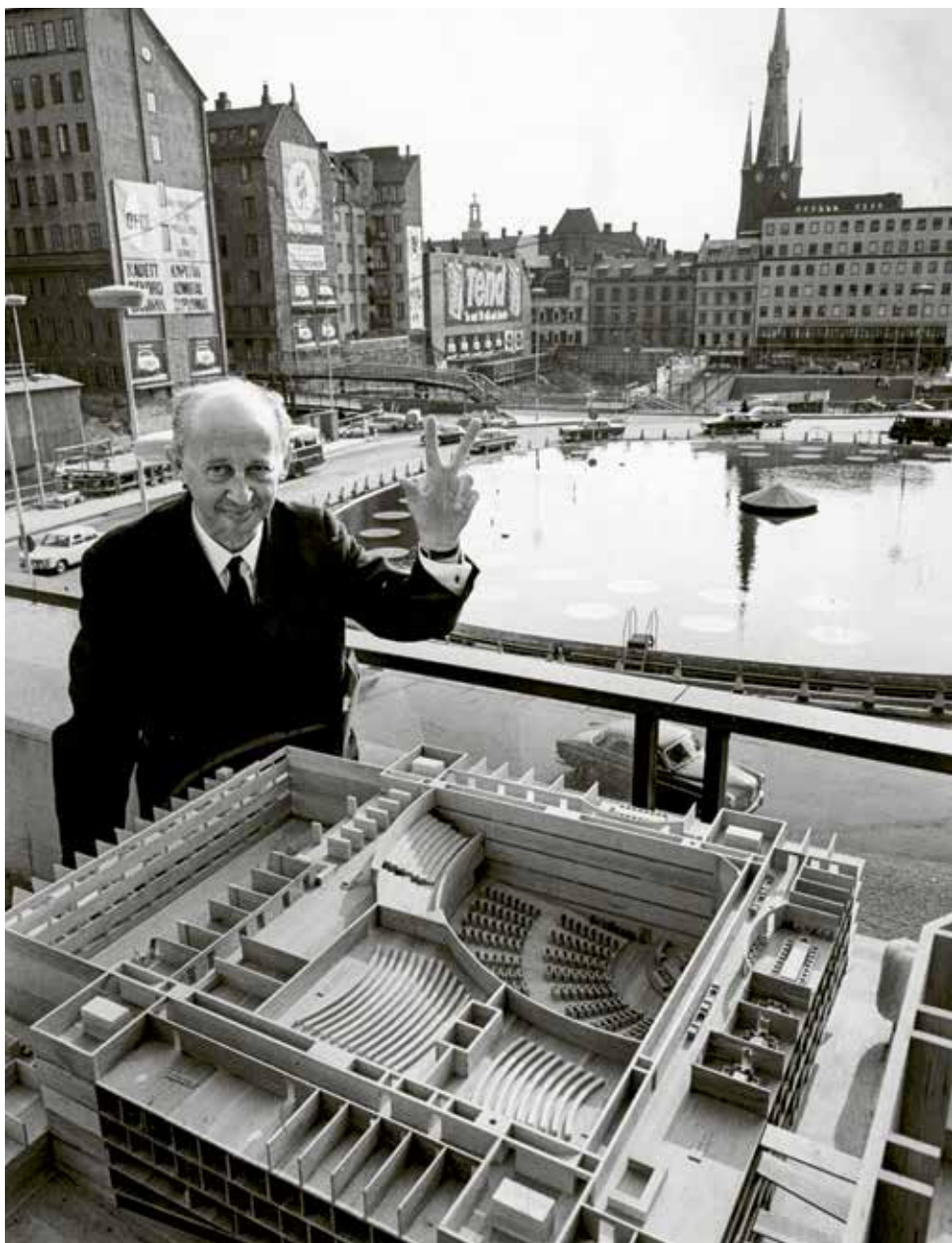
Thomas Millroth (1988)

Hjalmar Leo Mehr, f 19 nov 1910 i Sthlm, Matt, d 26 dec 1979 i Adelsö, Sth (enl db för Kungsh, Sthlm). Föräldrar: journalisten Bejnes (Bernhard) Abraham Isak M o Sara Mobschebna Matles. Studentex vid Södra latinlärov i Sthlm 13 maj 30, inskr vid StH ht 30, anställd vid G Brantings advokatbyrå i Sthlm 32–34, jur kand vid StH 6 nov 37, tingstjänstg vid Södertörns domsaga 37–39, kammarskrivare hos Sthlms stads arbetslöshetsnämnd 39–40, sekr i fattigvårdsnämnden 39–47, borgarrådssekr i drätselroteln 41–45, sekr i komm ang socialvårdens centralisering 41–47, i Sthlms stads reklamkomm 42–50, ordf där 51, v stadssekr 44–45, drätselkamrer vid kammarkontoret 45–46, sakk i parlamentariska undersökn:kommissionen för flyktingfrågor 45, led av styr för Sthlms arbetarekommun 46, v ordf där 52–71, finanssekr o chef för Sthlms stadskanslis finansavd 46–48, ordf i tjänstenämnden, löneavtalsnämnden o lönekomm 48–49, borgarråd och chef för personalroteln 48–49, för so-

cialroteln 49–58, för drätselroteln 58–66 o 70–71, för fastighetsroteln 66–70, ordf i styr för Sthlms spårvägars ab 48–50, ordf i bl a fattigvårdsnämnden/socialnämnden, barnavårdsnämnden o arbetslöshetsnämnden 49–58, led av Sthlms stads investeringskomm 49, v ordf 51–58, ordf där 59, led av Sthlms stadsfullm o ledare för den soc:demokratiska stadsfullm:gruppen 50–71, ordf i bl a socialvårdens planeringskomm 50–58 o sjömanshemskomm 50–60, led av barnavårdskomm 50–57, av ett flertal lokala komm:er o nämnder bl a hamnutredn:komm 51–52, stadsteaterkomm 51–55, Stor-Sthlms planeringsnämnd 58 o generalplaneberedn 59, ordf i centralstyr för undervisn o vård av psykiskt efterblivna 52–58, led av handboks-komm 52, v ordf där 60, led av komm ang översyn av kommunallagsstiftn för Sthlm 53–57, ordf i styr för Sv stadsförb (från 68 Sv kommunförb) 56–71, led av styr för stadsteaterbolaget 57, av Allm pensionsfondens första fondstyr från 59, ordf där från 73, led av styr för riksförsäkringsverket från 61, expert i 1961 års storstadsutredn 61–64, led av arbetsgruppen ang den kommunala demokratin 62–69, av komm ang förberedande av FN:s kongress i Sthlm år 1965 ang förhindrande av brott o behandl av brottslingar 62–65, av 1968 års kapitalmarknadsutredn 68–jan 78, landsh i Sthlms län 71–77, ordf i 1971 års partistödsutredn 71–72, ensamutredare i frivårdens storstadsutredn 73–76, ordf i komm ang den kommunala biståndsverksamheten 73–74, i 1973 års fri- o rättighetsutredn 73–75, i komm ang löntagarfonder 75–79.

G 22 maj 1937 i Sthlm m kuratorn Lise-lotte Lina Maier, f 28 febr 1919 i Hannover, d 22 maj 1983 i Sthlm, Kungsh, dotter till köpmannen Felix M o Käthe Jacobsohn.

Hjalmar M växte upp i ett arbetarhem i Stockholm. Föräldrarna var ryska judar som immigrerat till Sverige i början av 1900-talet. M:s far Bernhard var son till en lärare och hade utbildats i bl a mekanik innan han emigrerat. I slutet av 1903 anlände han till Sverige och erhöi anställning som järnarbetare. Han var tidvis lungsjuk och tvingades lämna detta arbete. Efter första världskriget var han verksam som sekreterare i Stockholmskommittén för hjälp

HJALMAR MEHR beskrevs som en främmande fågel i den svenska politiken – snabb, retorisk, otålig och intellektuellt intensiv. Han höll igång fyra stenografer och producerade oavbrutet mängder av artiklar, tal, promemorior och brev. I hans personlighet parades pessimism inför förväntade hinder med en stark tro på framtiden. Själv såg sig Mehr som ”en gammal statsman i scoutuniform. Alltid beredd att rycka in för att rädda världen eller åtminstone ett statsbidrag.” Här är det framtidstron som dominerar: Mehr gör segertecknet invid modellen av det nya kulturhuset på Sergels torg, som snart skulle ersätta de sista resterna av det gamla Klara. Foto Leif Engberg, TT bildbyrå.

åt de till Ryssland hemvändande politiska emigranterna och under de sista åren av sin levnad som journalist. Han medverkade bl a i *Socialdemokraten*, där flera av hans vänner, bl a Zeth Höglund och Fredrik Ström, innehade ledande ställningar.

M:s föräldrar var från unga år politiskt engagerade. Efter immigrationen till Sverige hade de anslutit sig till den socialdemokratiska arbetarrörelsen. Fadern behöll och vidgade sin internationella bekantskapskrets och fungerade vid några tillfällen som förbindelselänk mellan och introduktör av svenska och internationella socialister. Vid tiden för första världskriget knöt han närmare kontakter med oppositionen inom den svenska arbetarrörelsen; han fanns i periferin vid Socialdemokratiska ungdomsförbundets fredskongress 1916 och deltog i Socialdemokratiska vänsterpartiets konstituerande kongress 1917. Efter ryska revolutionen tog han avstånd från bolsjevikerna och anslöt sig till den av mensjevikerna omfatta socialistiska uppfattningen.

Familjen levde under M:s uppväxttid i små omständigheter. M placerades trots detta två terminer i Carlssons privatskola på Östermalm i Stockholm, innan han började i läroverk. Omedelbart efter studentexamen skrev han in sig vid Stockholms högskola, där han avlade jur kand-examen, varefter tingsmeritering följde.

M anslöt sig i slutet av 1920-talet till Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund (SSU) och han kom snart att inta en ledande ställning i stockholmsdistriktet. Han tillhörde förbundets vänsterflygel och utifrån den positionen förenade han sig med vänsterfalangen inom Stockholms arbetarekommun, där Höglund sedan 1930 var ordförande. Här intog också Ström och Georg Branting ledande befattningar och M arbetade en tid på den senares advokatkontor. Han anslöt sig till kraven på långtgående socialisering av näringslivet, argumenterade för ett mer nyanserat förhållande till kommunisterna och engagerade sig i kampen mot diktaturerna.

En betydelsefull uppgift under 1930-talet synes M ha haft inom ungdomsförbundets bildningsverksamhet. I juli 1932 presenterade han ett brett upplagt program för socialistiska studier, omfattande ämnen

som socialism, nationalekonomi, fackföreningsrörelse, kommunalpolitik och historia. M tillmätte kunskapen om samhället den största betydelse, och hans målsättning med studieplanen var att ge arbetarklassen och arbetarrörelsen bättre teoretiska förutsättningar i kampen mot kapitalismen. M:s broschyr *Socialismen: studieplan* (1934), kom att bli mycket använd i SSU:s bildningsverksamhet.

Sitt politiska engagemang inom SSU och arbetarekommunen förenade M under 1930-talet med akademiska studier och studentpolitik. 1931 anslöt han sig till Socialistiska studentklubben vid Stockholms högskola, där han avancerade till ordförande. Han kvarstod i klubben till några år in på 1940-talet. – M var utpräglat intellektuell utan några direkta erfarenheter av kroppsarbete. Studieåren kom att avlösas av en förhållandevis snabb politisk karriär på det kommunala området.

Den politiska traditionen i hemmet och 1920- och 1930-talens ekonomiska och sociala problem i förening med umgänget i radikala kretsar i studentvärlden och arbetarrörelsen blev avgörande för M:s idémässiga utveckling. Tidigt synes han ha sysslat med frågor kring samhällsförändringar och deras sociala konsekvenser. I sin studentuppsats behandlade han motsättningarna mellan kapital och arbete i ett längre historiskt perspektiv. Utifrån en materialistiskt orienterad samhällssyn konstaterade han att klasstrider i alla tider utgjort grunden för utvecklingen. Man vågar emellertid anta att den reformistiska socialdemokratiska uppfattningen också haft inflytande på honom då han uttalade förhoppningen att utvecklingen inte skulle gå fram "såsom Marx förutspått" på katastrofens väg utan anta andra former.

M höll fast vid ett materialistiskt-dialektiskt perspektiv på samhällsutvecklingen. Motsättningen mellan arbete och kapital och mellan olika samhällsklasser uppfattade han som de dynamiska dragen i samhällets långsiktiga förändringsprocess. Men detta gjorde honom inte till determinist. Den marxistiska teorin blev för honom endast ett redskap vid samhällsanalyser. Genom politisk kamp i demokratiska former hade arbetarklassen enligt M möjlighet att

omforma samhället i en för sig gynnsam riktning.

M övergav i likhet med den svenska socialdemokratin i stort under 1930-talet den marxistiska tanken på det kapitalistiska samhällets naturnödvändiga undergång och ersättande med ett socialistiskt. Han tycks istället ha blivit anhängare av en pragmatisk välfärdspolitik, i vilken det marxistiska idéarvet inte självklart låter sig urskiljas. Visserligen förespråkade han ännu på 1930-talet socialisering av naturtillgångar, banker och större företag, men senare tycks detta inte ha varit huvudfrågor. Samhällets möjligheter till kontroll av produktionens inriktning, omfattning och fördelning blev det intressanta.

När M under 1940-talet på allvar drogs in i Stockholms kommunalpolitik, anpassades hans ideologi därefter. I en planhushållning på kommunal nivå såg M snart möjligheter att vidareutveckla välfärdssamhället i riktning mot det demokratiska socialistiska samhället. Den kommunala sektorn skulle på detta sätt kunna bli en balanserande faktor till såväl den starkt expanderande statliga centralbyråkratin som den privata företagsamheten.

M såg i den kommunala demokratin "det ursprungligaste, det mångsidigaste och det djupaste uttrycket" för den demokratiska samhällsprincipen. Han ville därför öka den kommunala självstyrelsen. Därigenom skulle produktionen ställas under direkt demokratiskt inflytande genom den omfattande lekmannarepresentationen i de kommunala nämnderna.

När Zeth Höglund övertog ledningen av drätselroteln i Stockholm efter kommunalvalet hösten 1940 öppnades möjligheter för M genom dennes tidigare samarbete med vänstergruppen i arbetarkommunen. 1941 blev han borgarrädssekreterare hos Höglund, samtidigt som han upprätthöll ett flertal andra befattningar. 1946 tillträdde han som finanssekreterare och med Höglunds bistånd avancerade han till allt tyngre politiska befattningar.

I april 1948 avled personalborgarrådet Bertil Eriksson. Höglund hade som finansborgarråd stora möjligheter att påverka valet av efterträdare. På hans förslag förordnades M att vikariera på tjänsten för att

några månader senare tillträda som ordinarie personalborgarråd. Kort därpå kom M med starkt stöd från Höglund att flyttas upp på den tunga posten som socialborgarråd. Inför kommunalvalet 1950 placerades han som första namn i Stockholms andra krets, valdes in och kunde därmed efterträda Höglund som gruppleddare i stadshuset när denne lämnade politiken hösten 1950.

M fick sitt politiska genombrott i Stockholms kommunalpolitik som oppositionsledare under en tid när politiken syntes mer laddad och kontroversiell än tidigare. Fram till hösten 1971, i mer än tjugo år, var han i stadens politiska ledning, en period präglad av mycket djupgående förändringar för hela storstockholmsregionen. Sina borgarrädsbefattningar förenade M med framskjutna befattningar i Stockholms arbetarekommun och i SAP:s verkställande utskott samt i Svenska stadsförbundet (senare Kommunförbundet). Detta gav honom ypperliga möjligheter att driva en långsiktig kommunalpolitik.

I januari 1957 sammanfattade M som socialborgarråd i *Tiden* sin syn på socialvården. Denna fick inte endast inriktas på att lösa de akuta problemen. Det gällde att bygga samhället så att behovet av vård minskade. Socialpolitiken hade därför ett ansvar för samhällets insatser inom en rad sektorer: utbildning, bostäder, fritid. M:s uppfattning förutsatte nya omfattande kommunala insatser och ett ökat ansvarstagande.

Beträffande storstockholmsregionens planering från slutet av 1940-talet var M:s position sådan att han ingående kunde följa arbetets gång. 1948 efterträdde han Ström som ordförande i Stockholms spårvägars ab och kom därmed att direkt konfronteras med trafikproblemen. På hösten året därpå inträdde han i den under sommaren så inrättade investeringskommittén (från 1964 stadskansliets ekonomiska beredningsråd), vars uppgift var att planera stadens framtida expansion. 1951 placerades M som ledamot i stockholmstraktens regionplaneförbund, sammansatt av ledamöter från Stockholms stad och de kringliggande kommunerna med uppgift att handlägga gemensamma ärenden rörande markanvändningen (trafikleder, bostadsområden etc). Först efter maktskiftet 1958 inträdde M som

ordförande i generalplaneberedningen, ett kommunalt organ vars kompetens vidgats under 1950-talet från att huvudsakligen ha handlagt frågor kring saneringen av Nedre Norrmalm till att omfatta övergripande planering. Det socialistiska blocket hade erhållit absolut majoritet i stadshuset när M 1958 övertog finansroteln. Detta bidrog till att lyfta fram honom i en mycket stark position. Han hade då i ett årtionde arbetat med storstockholmsfrågorna, vilka starkt kom att prägla hans två första mandatperioder.

Även om mycket utretts och planerats tidigare, kom den socialdemokratiska fullmäktigegruppen under M:s ledning att driva upp tempot för att nå politiska lösningar på de problem som sammanhörde med Stockholms expansion. 1959 infördes rullande femårsplaner, vilka närmast får betraktas som en rationalisering av investeringskommitténs verksamhet för att erhålla ett fastare grepp om den ekonomiska planläggningen. Stora markområden söder om Stockholm inköptes och M:s blickar vändes också mot Järvafältet norr om staden, där han emellertid mötte väsentligt svårare problem. Behovet av bostäder, också utanför stadens egna gränser, aktualiserade lagändringar (t ex Lex Bollmora 1961), vilket banade väg för staden att finansiera byggande i grannkommunerna. Även bland dessa uttrycktes önskemål om viss samordning. Det var dock i hög grad M som drev fram markavtalen. På 1960-talet gjordes ett flertal uppköp om sammanlagt nära 30 000 hektar, vilket innebar en fördubbling av stadens markinnehav.

I december 1963 presenterade M motiven för ett förverkligande av ett storlandsting. Primärkommunerna skulle behålla sina funktioner, medan vissa gemensamma uppgifter skulle föras över på storlandstinget. De huvuduppgifter som han ville föra till dess kompetensområde var regionplanering, sjukvård, bostadsbyggande, VA-system, kollektivtrafiken och skolväsendet – varje område sedan länge föremål för gemensamma åtgärder inom ramen för det interkommunala frivilliga samarbetet. Stadsfullmäktige och landsting beslöt snabbt att föra frågan vidare i antydd riktning och under våren 1964 påbörjades ett omfattande utredningsarbete inom den för ändamålet

inrättade storlandstingskommittén, där M var ordförande.

M var väl förberedd för uppgiften. Sedan 1960 ingick han i den studiegrupp inom SAP som diskuterade problem kring landets konstitution. Detta skedde parallellt med den pågående författningsutredningen. Frågan om kommunernas ställning i den framtida författningen gavs stort utrymme i diskussionerna. Därtill arbetade han med det socialdemokratiska kommunalpolitiska programmet, antaget vid 1964 års partikongress. M förordade en stark ställning för kommunerna. Han synes ha funnit det dåvarande tvåkammerssystemet tämligen ändamålsenligt, något som sannolikt får tillskrivas kommunernas möjligheter att genom första kammaren få inflytande i rikspolitiken. M stod också bakom Svenska stadsförbundets remissutlåtanden 1963, i vilket framhölls att den kommunala beskattningsrätten borde ges grundlags skydd.

Socialdemokraterna hade efter 1962 års kommunalval stärkt sin ställning ytterligare och vunnit absolut majoritet i landstinget. De politiska förutsättningarna att genomföra storlandstinget kunde knappast vara gynnsammare. I december 1964 löste Hörjelkommissionen den svåra frågan om lokaltrafikens fortsatta utbyggnad och på våren följande år bildades Kommunalförbundet för Stor-Stockholms lokaltrafik (KSL) som gavs möjligheter att successivt leda utvecklingen fram mot ett storlandsting. 1966 föreslog storlandstingskommittén stadens och landstingets samgående. Som lämplig tidpunkt föreslogs 1 januari 1971.

M önskade nu forcera fram en lösning av frågan. Han hade redan tidigt våren 1965 börjat planera inför 1966 års valrörelse. Bostadsfrågan var central för M, men de ekonomiska möjligheterna att finansiera den fortsatta utbyggnaden – Botkyrka-projektet stod för dörren – var begränsade. I brev till inflytelserika regeringsledamöter lät M förstå att en nedgång i bostadsproduktionen inom regionen skulle kunna återverka menligt på socialdemokraternas möjligheter att behålla makten i Stockholm och landstinget efter 1966 års kommunala val. Emellertid erhöll han inte det ekonomiska stöd han ansåg statsmakterna utlovat och efter valet gjorde han också med viss bitterhet gällan-

de att detta var en av förklaringarna till valnederlaget. Storlandstingsfrågan och stockholmsregionens utveckling var vad M kallade en livsfråga för honom själv. – I ett brev till statsministern tog M upp frågan om det uteblivna ekonomiska stödet och förklarade sig beredd att avgå.

Efter valet blev M fastighetsborgarråd och kunde inte med samma kraft driva de regionala frågorna. Initiativet hade gått ifrån honom. Storlandstingsfrågan var emellertid väl förankrad och gavs en lösning i anslutning till den stora författningsreformen 1971.

När det gemensamma landstingsparlamentet blev ett faktum, ansåg sig M ha gjort sitt som kommunalpolitiker och accepterade erbjudandet att bli landshövding i Sthlms län. I samband med att han 1972 tillträdde ämbetet, lämnade han de tyngre politiska uppdragen i partistyrelsen, arbetarekommunen och i Svenska kommunförbundet.

Som landshövding kom M att anlitas av statsmakterna i utredningsarbete: han hade ingått i statliga utredningar sedan 1950-talet. 1977 lämnade M landshövdingeämbetet och under de närmaste åren ägnade han mycket tid åt löntagarfundsproblematiken, ett kontroversiellt arbete som han emellertid aldrig hann slutföra.

Som politiker förenade M i sin person visionären med realpolitikern och den politiske taktikern. Mycket av det han själv strävade efter att förverkliga låg i linje med utvecklingen. Samtidigt som han hade en positiv syn på tillväxt, teknik och rationalisering ägde han ett starkt socialt patos. Han gav ett spontant och rastlöst intryck men hans politiska ställningstaganden synes oftast ha varit väl förberedda och politiskt förankrade. Han byggde upp ett brett kontaktnät med anknytningar till såväl regeringsskretsen som bank- och finansvärlden.

M var en arbetsmänniska med högt uppskruvat tempo, ständigt på väg att söka förverkliga de mål han satt sig före. Detta ledde till kontroverser både med politiska meningsfränder och motståndare.

M:s arkiv (868 vol) i AA. – Brev från M i AA (till bl a Tage Erlander), GUB (till Fredrik Ström), RA (till Stig Carlson) o SSA.

Lars Björlin (1985)

Nils Didrik Maurice Nessim, f 3 nov 1916 i Lund, d 11 aug 1974 i Sthlm. Föräldrar: direktören Jean Benschoam N o Anna Karin Emilia Jansson. Realex vid Malmö h a l 33, ex vid Malmö handelsgymnasium 35, handelspraktik o studier i Tyskland 35, England 36, Frankrike 37, Italien o Orienten 38, Frankrike o Turkiet 39–41, anställd i ab J B Nessim, Malmö, ägare av o styr: ordf i ab Mattutställningen Nils Nessim, Sthlm (6 okt 42 ab Nils Nessim, från 30 sept 64 Nils Nessim International ab) från 41, senare med flera filialer o dotterbolag, sv konsul för Malta från 70. – LVSU 58.

G 11 nov 1939 i Trelleborg (enl vb för Karl Johan, Gbg) m Märta Ingri-Britta Wirde, f 19 juli 1915 i Gbg, Domk, d 10 juni 2005 i Sthlm, Osc, dotter till sjökaptenen John Axel W o Ellen Eugenia Maria Johansson.

Nils N:s far, *Jean Benschoam N* (1887–1946) var född i Varna, Bulgarien, och tillhörde en judisk-sefardisk familj som drev en exportfirma för lantbruksprodukter. Under affärsresor i Mindre Asien kom han att intressera sig för handknutna, orientaliska mattor och hade snart en så stor kollektion att han kunde etablera sig i mattbranschen i London och senare i Bryssel. Han kom med en mattkollektion till Baltiska utställningen i Malmö 1914 och träffade där sin blivande hustru, vilket tillsammans med krigsoroligheterna gjorde att han blev kvar i staden. Han öppnade i oktober samma år Orientaliska mattaffären – under flera år belägen på Hamngatan, senare på Stortorget, och från 1934 i det s k Perslowska huset på Södergatan. Butikens sortiment utökades efter hand med bl a möbler, armaturer, gardiner och tyger. Företaget, som ombildades till ab J B Nessim 1937, inrättade efter hand även engrosavdelning med mattförsäljning till Danmark, Norge, Finland och Tyskland. J B Nessim var den förste som idkade välorganiserad handel med orientaliska mattor i Sverige och han bidrog väsentligt till att dessa blev accepterade och så småningom eftertraktade. Han var kvalitetsmedveten, språkkunnig och förhandlingsskicklig och kände sedan ungdomen väl till både stora och små mattcentra i Orienten. Han är förebild till huvudpersonen i dottersonen Jacques Werups roman *Shimonoffs längtan* (1983).

Nils N fick gedigen affärsutbildning och

NILS NESSIM
Okänd fotograf
Sveriges pressarkiv, RA

kunskap om orientaliska mattor dels genom fadern, dels genom omfattande praktik i Europa och Orienten. Han var anställd i faderns affär och hade även en egen butik i Malmö, ab Drottningtorgets mattaffär, innan han sökte sig till Stockholm, där han 1941 köpte en relativt liten och olönsam mattaffär på Norrmalmstorg, följande år omdöpt till ab Nils Nessim. Denna rörelse byggde han snabbt ut och började även sälja textilier, möbler, armaturer, keramik, tavlor och annan heminredning. Under andra världskriget med dess importsvårigheter engagerade han en stab av uppköpare som åkte runt i landet och inhandlade mattor i hem och på auktioner.

Efter kriget steg efterfrågan på och produktionen av orientaliska mattor. N etablerade filialer i Göteborg, Malmö, Örebro, Linköping och Kristianstad och innehade även i Stockholm butikskedjan ab Mjuka Golv med fem butiker. Samordningssvårigheter medförde emellertid ekonomiska förluster och N sålde vid mitten av 1950-talet samtliga butiker utom de tre i Stockholm,

Göteborg och Malmö. Dessa kom även att åta sig inredning av bl a fartyg och offentliga miljöer. Som ensamägare och styrelseordförande i moderbolaget ledde N verksamheten, men varje butik hade sin egen VD med självständigt ansvar.

N började även importera mattor från Europa och initierade på 1950-talet egen tillverkning av röllakansmattor med mönsterutformning av Sigvard Bernadotte, Aina Kånge, Solweig Westerberg och andra konstnärer. Jämsides med detaljhandeln drevs engrosverksamhet i ab J B Nessim, som N övertog efter faderns död, och som inköpsföretag fungerade Nils Nessim International ab. Han startade även en exklusiv antikaffär vid Strandvägen i Stockholm och stormarknadshandel i Stockholm, Göteborg och Malmö.

Basen för verksamheten förblev dock de orientaliska mattorna. N var den klart dominerande i branschen och en av landets främsta kännare. Genom otaliga resor till Orienten ökade han sin kunskap och knöt viktiga affärskontakter. Han reste ofta till Kina och hade förmodligen västvärldens största privata samling Kinamattor. Sitt intresse och sin kunskap spred han till allmänheten genom utställningar, artiklar och föredrag.

Genom sina omfattande resor fick N vänner och affärskontakter över hela världen. Hans intresse för konst och antikviteter konkretiserades bl a i en unik samling noshörningshorn och mandarinknoppar från Tibet och i hans samling av nära ettusen ryska påskägg. Under en av sina många resor till Kina lyckades han 1959 som den förste i världen få tillstånd att importera antikviteter därifrån. Hans stora förvärv bestod bl a av skulpturer med religiösa motiv i brons, trä och jade, framför allt från Mingperioden. Delar av N:s samling kinesiska mattor och skulpturer ställdes våren 1960 ut av Malmö museum i samarbete med Östasiatiska museet i Stockholm, dit en matta donerades.

N flyttade 1969 till Lausanne. Han kvarstod som koncernens ägare men överlät den verkställande ledningen till Sven Finnander, chef för Malmöbutiken, som därigenom blev huvudaffär. Koncernen såldes 1976 till investmentbolaget Asken.

N var energisk, djärv, driftig, förhandlingsskicklig och produktkunnig. Hans framgångar som affärsman kan även tillskrivas hans talanger som sällskapsmänniska och hans förmåga att knyta viktiga kontakter. N beskrivs som en stor personlighet: charmfull, dynamisk, passionerad, entusiastisk, gästfri, generös och en smula excentrisk. Systersonen Jacques Werup har gett sin bild av ”morbror Putte” i *Swiss Made* (1975).

Carl Henrik Carlsson (1988)

Ebba Ruzsica Sörbom, f 13 juni 1927 i Sarajevo, Jugoslavien, d 16 maj 2001 i Uppsala. Föräldrar: bilförsäljaren Marco Schreiber o konsertpianisten Margit Reiter. Elev vid Stöndars lanthushållsskola, Undrom, Vnl, vt 46, fabriksarb vid Sv Suchard ab i Alingsås sommaren 46, sv medborgare 29 sept 46, studier vid UU ht 70–vt 71, genomgick utbildn till dramapedagog, anställd vid Ulleråkers sjukhus i Uppsala under 76, genomgick utbildn till mentalskötare, verksam som förf o föreläsare från tidigt 80-tal.

G 1) 29 sept 1946(–55) i Bodum, Vnl, m banktjänstemannen Tage Abraham Almqvist, f 7 april 1915 i Bodum, d 26 april 1989 i Risbäck, Vb, son till handlanden Abram Albert A o Emma Maria Karlsdotter; 2) 25 mars 1959(–79) i Uppsala m professorn Göran Arthur Theodor Sörbom, f 11 jan 1935 där, d 6 maj 2013 där, son till docenten och läroverksrektorn Nils Gunnar Theodor S o översättaren Emma Yvonne Molin samt senare g m handläggaren Gunnar Margareta Oskarsson; 3) 19 feb 1982(–82) i Uppsala m konstruktören Erik Rolf Ericsson, f 25 nov 1944 Ludvika, son till tjänstemannen Eric Vilhelm E o Inez Gunborg Elisabet Kullander; 4) 13 dec 1985(–88) i Uppsala m civilingenjören Jan Nils Lindström, f 16 sept 1939 i Stora Tuna, Dal, d 6 dec 2014 i Nacka, son till elektrisk maskinisten Nils Oskar L o Helga Gustava Hallenberg.

S föddes i Sarajevo 1927 i en judisk familj och gavs namnet Ruzsica. Året därpå flyttade familjen till Novi Sad i den multietniska regionen Vojvodina. Även föräldrarna

hade olika språklig och kulturell bakgrund. Fadern var född i Bosnien och hade som barn fått lära sig tyska i den habsburgska monarkins skola, medan modern kom från Lugos i dåvarande Ungern och talade ungerska. Som barn blev S och hennes fem år yngre bror, Milan, trespråkiga; de talade ungerska, tyska och serbiska.

1941 invaderades Jugoslavien av axelmakterna och de norra delarna av landet, där Novi Sad låg, annekterades av Ungern varpå förföljelserna av den lokala judiska befolkningen började. Fadern internerades i ett tyskt militärt fångläger för officerare medan resten av familjen flyttade till Belgrad, därefter Sarajevo och sedan tillbaka till Novi Sad. De undgick därmed upploppet i januari 1942 i vilket fler än 800 av stadens judar mördades. I maj 1944 inleddes deporteringen av Novi Sads judar till nazistiska koncentrations- och förintelseläger. Efter flera dagars fångenskap i stadens synagoga fördes S tillsammans med sin mor, bror och mormor samt en stor del av stadens kvarvarande judiska befolkning i boskapsvagnar med tåg till Auschwitz. Vid ankomsten selekterades hon till tvångsarbete; den övriga familjen fördes bort och mördades i lägrets gaskammare. Efter att ha överlevt tvångsarbete, bl a i en ammunitionsfabrik i Grünberg, och dödsmarscher hamnade S i Bergen-Belsen. Där hittades hon när lägret befriades i april 1945, svårt undernärdd och sjuk i tyfus.

I början av juli 1945 fördes S till Sverige inom ramen för den så kallade UNRRA-aktionen, som var resultatet av en överenskommelse mellan Sverige och den internationella hjälporganisationen United Nations Relief and Rehabilitation Administration om att tiotusen före detta koncentrationslägerfångar och flyktingar tillfälligt skulle tas emot och rehabiliteras i Sverige. Vid sin ankomst till Helsingborg var S 18 år gammal och vägde 28 kilo. Efter två veckor i karantän och en tids vistelse på lasarettet i staden fördes hon i slutet av sommaren till flyktingförläggningen Hjälmares i Alingsås. Under våren 1946 deltog hon i undervisningen vid en lanthushållsskola och efter att i maj ha friskförklarats sökte hon genast arbetstillstånd och fick anställning vid Suchards choklad-

fabrik i Alingsås varifrån hon dock snart sökte sig vidare.

Från S:s närmaste familj överlevde endast fadern och en morbror som levde i England. Hennes far varnade henne för att återvända till Jugoslavien där anarki och osäkerhet rådde och till Palestina, dit han själv ämnade emigrera, ville hon inte. Fadern bosatte sig så småningom i Haifa i Israel. Efter att ha misslyckats med att ta sig vidare till England för att återförenas med morbrodern bestämde sig S för att stanna i Sverige. Vid krigsutbrottet hade hon fått avbryta sin skolgång och vid deporteringen hade hon förlorat alla sina personliga papper och hade därför inga skolbetyg att visa upp. I september 1946 blev hon svensk medborgare genom äktenskap. S och maken fick en son men det nya familjelivet och avskildheten på den lilla orten Rossön i Västernorrland kunde inte erbjuda henne det stöd hon behövde för sin psykologiska återhämtning. Efter skilsmässa flyttade S först till Stockholm och sedan till Uppsala, där hon senare gifte om sig och blev mor till tre barn.

1953 började Västtyskland att betala ut skadestånd, "Wiedergutmachung", till dem som kunde bevisa att de berövats familjemedlemmar, fått kroppsskador, varit frihetsberövade, eller fått sin studie- eller yrkesbana avbruten av nazistregimen. S ansökte året därpå om skadestånd. I och med detta tvingades hon konfrontera sina upplevelser och samla in uppgifter om vad hon utsatts för under Förintelsen. Denna dokumentation skulle hon senare komma att använda i sitt författarskap.

Under 1970-talet genomgick S utbildning till dramapedagog, skilde sig en andra gång och började gå i terapi för att bearbeta sina erfarenheter av uppväxten, förföljelserna under ockupationen av hemstaden, Förintelsen och livet efter ankomsten till Sverige. Efter att tidigare ha försökt undertrycka sina upplevelser – hon hade opererat bort det intatuerade numret från Auschwitz på armen och bytt förnamn till Ebba – blev uppgörelsen med det förflutna nu det centrala temat i S:s verksamhet. Hon arbetade med dramaterapi på Ulleråkers sjukhus i Uppsala och började också måla och skriva. I början av 1980-talet började hon besöka

EBBA SÖRBOM
Foto Cato Lein
Privat ägo

skolor för att berätta om sina upplevelser.

1986 återvände S till Novi Sad och besökte även lägenheten där hon bott som barn. Året därpå sändes i radio dokumentären "Avsked: en berättelse från förintelse-lägrät Auschwitz" av Ebba Sörbom, där S i en monolog som har formen av ett uppläst brev till modern reser tillbaka i minnet till Novi Sad och Auschwitz. 1988 kom debutromanen *Bortom minnet, bortom glömskan*, i vilken S berättar om sitt liv de första åren efter Förintelsen. Skildringarna av deportationen och lägren sker endast genom korta avbrott från kronologin. Senare kom diktsamlingen *Det drömda livet: dikter och bilder* (1991) i vilken hon behandlar samma tema men från olika infallsvinklar och med olika tilltal.

I den kritikerhyllade självbiografiska boken *Åter till Novi Sad* (1993) försökte S genom korta prosastycken och inskjutna tillbakablickar att åter närma sig det förflutna, barndomen i Novi Sad, deportationen, separationen från modern och Förintelsen. Boken följdes av diktsamlingen *På min näthinna. Minnen av en barndom* (1996) och tan-

keboken *Lindansare* (2000), som behandlade konsten att trots allt leva med minnena. 1998 sändes i Sveriges radio pjäsen ”En alldeles vanlig familj”, i regi och med manus av Irena Kraus, som byggde på Åter till Novi Sad.

S tilldelades flera stipendier, bl a Uppsala läns landstings hedersstipendium, och även ett mindre pris från sällskapet De nio. Genom sina böcker och sin omfattande föredragsverksamhet i skolor, bibliotek och bildningsförbund blev hon en pionjär som folkbildare om Förintelsen i Sverige.

Pontus Rudberg (2024)

Magnus Lennart Vilhelmsson NasieLL, f 5 sept 1929 i Sthlm, Ad Fredr, d 1 mars 1985 där, Osc. Föräldrar: läkaren Vilhelm N o Fanny Margareta Eisner. Studentex vid Beskowska skolan i Sthlm 2 juni 49, inskr vid KI 4 sept 51, med kand där 31 maj 54, eo amanuens vid patolog instit vid Sabbatsbergs sjukh 1 juli 54–8 sept 56, förste amanuens där 9 sept 56–31 mars 57, förste assistent där 1 april 57–30 juni 60, med lic vid KI 19 nov 59, cytologistudier i Tyskland dec 59–mars 60, extra läk vid patolog instit vid Sabbatsbergs sjukh juli 60–30 juni 63, förste underläk där 1 juli 63–30 juni 65, tf bitr överläk där 1 juli 65, sekr i Sv fören för klinisk cytologi 61–69, vice ordf där 72, sekr i medicinalstyr:s arbetsgrupp ang allm gynekologisk-cytologisk hälsokontroll 65, i medicinalstyr:s rådgivande komm för gynekolog hälsokontroll 66, bitr överläk vid patolog instit vid Sabbatsbergs sjukh 1 nov 66, disp vid KI 21 nov 68, med dr där 30 maj 69, doc i klinisk cytologi där 24 april 69, överläk vid patolog avd vid Sabbatsbergs sjukh från 1 juni 74.

G 24 aug 1954 (–81) i Saltsjöbaden, Sth, m leg läk Karen Maria Holmin, f 2 nov 1929 i Sthlm, Högalid, d 13 nov 2015 i Sthlm, Hedv EL, dotter till disponenten Karl Mauritz H o Dagny Nielsen, samt omg m journalisten Sture Gustav Vilhelmsson Carlberg.

Magnus N växte upp i Stockholm där hans far var privatpraktiserande öronläkare. Som med kand kom han vid 1950-talets

mitt att knytas till patologiska institutionen vid Sabbatsbergs sjukhus, där han som amanuens och assistent erhöLL sin grundläggande skolning i patologi under professor Nils Ringertz.

På 1950-talet etablerade sig en ny diagnostisk disciplin – den kliniska cytologin – inom tumördiagnostiken, först i USA och senare vid några centra i Europa. Detta skedde under visst motstånd och skepsis från patologins läkare, som vid denna tidpunkt ansåg att tumördiagnostik i mikroskop endast kunde bedrivas på operativt avlägsnade vävnadsprover. De nya och revolutionerande med cytologin var att diagnos kunde ställas på cellprover, som tas på ett mycket enkelt och för patienten skonsamt sätt, antingen från slemhinnesekret eller andra kroppsvätskor, (exfoliativ cytologi) eller genom utsugning av celler via en tunn nål från en organförändring (punktionscytologi). N kom tidigt till insikt om cytologins stora möjligheter och insåg också värdet i att den nya disciplinen utvecklades av läkare med kompetens inom den klassiska vävnadspatologin.

N blev, med stöd av bl a Nils Ringertz, en av grundarna av det cytologiska laboratoriet vid Sabbatsbergs sjukhus 1958. Under hans ledning blev laboratoriet snart ett av de ledande, såväl i Sverige som internationellt, framför allt beträffande den exfoliativa cytologin. Den mycket framgångsrika utvecklingen av svensk cytologi från och med 1960 får i hög grad tillskrivas N. Vid hans laboratorium mottogs generöst ett stort antal svenska läkare för grundläggande utbildning och dessa förde sedan kunskaperna vidare. Via omfattande kontakter med amerikanska och europeiska kolleger, många av dem senare kända som klassiska pionjärer inom cytologin, höll sig N ständigt à jour med forskningens framsteg och de kliniska landvinningarna inom ämnet.

N engagerade sig livligt i utbildningen av cytologassistenter, läkarnas viktiga medhjälpare som utför teknisk beredning och förgranskning av cellprover inom cancerdiagnostiken. 1963 startade han vid sitt laboratorium en skola för dessa assistenter vilken kom att bli landets mest välnummerade.

N:s största insats inom cytologin kom att gälla diagnostiken av livmoderhalscancer

och lungcancer. Han var en av initiativtagarna till den allmänna gynekologiska hälsokontroll som syftar till uppspårning och behandling av förstadiet till livmoderhalscancer. Amerikanska och kanadensiska undersökningar, utförda av bl a forskare som N stod i nära kontakt med, visade vid mitten av 1960-talet att sådan hälsokontroll medför en minskning av frekvensen av utvecklad livmoderhalscancer. N var sekreterare i medicinalstyrelsens arbetsgrupp som 1965 utarbetade rekommendationer om allmän gynekologisk hälsokontroll i Sverige. Från 1970-talet var hälsokontrollen införd av flertalet svenska landsting och ett decennium senare började dess effekter avspeglas i en minskning av livmoderhalscancer i landet.

N:s egen forskning inom denna tumörform rörde främst de cellförändringar som anses vara förstadiet till livmoderhalscancer. Tillsammans med sina medarbetare visade han att förstadierna utgör en heterogen grupp av förändringar som kan normaliseras, kvarstå oförändrade eller gå vidare till utvecklad cancer. Dessa erfarenheter delades av många andra forskare men ännu i slutet av N:s liv fanns ingen säker metod att på förhand avgöra om den enskilda patientens cellförändring är av godartad natur eller utgör ett äkta förstadium till cancer.

N:s huvudintresse var lungcytologin. Hans första publikationer gällde den allmänna cellbilden i prov från lungor och bronker samt användbarheten av sådana prover i diagnostiken av lungcancer. Även beträffande denna tumörform var han främst intresserad av cellförändringar som föregår cancer. I gradualavhandlingen 1968 beskrev N utförligt cellbilden i bronkslemhinnan vid inflammation och s k metaplasi, en förändring i bronkernas slemhinna som uppträder före lungcancer. Som en av de första cytologiska studierna redovisade avhandlingen också de skadliga effekterna av rökning på bronkslemhinnan. Senare arbeten innehöll fördjupade cytologiska studier av rökningens effekter och bidrog med organiskt underlag till den sedan 1960-talet ökande insikten om sambandet mellan rökning och lungcancer.

Under senare år inledde N ett fruktbart

MAGNUS NASIELL
Okänd fotograf
Sveriges pressarkiv, RA

samarbete med svenska forskare som använde kvantitativa cellkemiska analyser av arvsmassan (DNA) i tumörceller. Därvid kunde påvisas att de cellförändringar som anses föregå lungcancer karaktäriseras av rubbningar i cellernas DNA-mängd av i stort sett samma typ som vid utvecklad cancer. Detta innebär starkt stöd för tidigare teorier att vissa cellförändringar kan betraktas som förstadiet till lungcancer och ger nya möjligheter att objektivt bedöma farligheten hos olika cellförändringar.

Internationellt var N en högt skattad cytolog. WHO engagerade honom i en expertgrupp för utgivning av referensverk för tumördiagnostik och han medverkade här med arbeten rörande cytologisk nomenklatur och definitioner av gynekologisk respektive annan cancer. Han innehade förtroendeposter inom International Academy of Cytology som 1978 belönade honom med Goldblattpriset för framstående insatser inom cytologin. Han anlätades också flitigt som föreläsare och kursledare i många länder.

N var en av stiftarna av Svensk förening för klinisk cytologi som bildades 1961. Under föreningens första decennium var han dess sekreterare och senare vice ordförande och styrelsemedlem. N:s helhjärtade insatser i föreningen bidrog mycket starkt till att klinisk cytologi relativt snart profilerade sig inom sjukvård och forskning i Sverige.

Från 1970-talet engagerade sig N även i Svenska kommittén för vetenskapens frihet och dess ansträngningar att fästa omvärldens uppmärksamhet på de sovjet-judiska vetenskapsmännens svåra belägenhet. Själv av judisk börd och med vittomfattande internationella kontakter upprördes han djupt av sovjetstatens grymma repression som bl a yttrade sig i yrkesförbud för judiska vetenskapsmän som sökt utresevisum till Israel. N stödde dessa s k refusniks via brev, paketsändningar och personliga besök. Vid

några tillfällen gav han föreläsningar vid refusnik-seminariet i Moskva. Efter hans död kom därifrån skriftliga vittnesbörd om deras stora uppskattning av hans orädda engagemang.

Om N kan utan överdrift sägas att hans främsta hobby var arbetet; detta engagerade honom även på fritiden med kontakter, planering och förberedelser. Yrket förde honom också på många resor världen över men trots arbetsfyllda program hade han förmåga att se och lära mycket om livet utanför sjukhus och kongressalar. På sommaren unnade han sig korta ledigheter i skärgården och vintertid någon vecka på skidor i fjällen. Dagligen sökte han en stunds avkoppling och vederkvickelse i jazzmusiken.

Tord Ångström (1988)

Torahn – lagen i form av de fem moseböckerna – finns i bokform men vid gudstjänsten används en som är skriven på en stor pergamentrulle. När rullen inte används kläs den i tyg och dekoreras med en sköld. Denna torah-sköld i silver, tillverkad i slutet av 1700-talet och skänkt till församlingen i Stockholm av fabrikören David Hirsch, är dekorerad med det lilla svenska riksvapnet. Kanske var det ett sätt att tacka den svenske kungen för rätten att få leva i Sverige, kanske för att uttrycka viljan att vara svensk. Dock inte helt och hållet assimilerad – det kristna kors som vanligen sitter överst på riksvapnets krona finns inte med. Foto Carl-Olof Zimmerman, Judiska museet.

HUGO VALENTIN
Foto Gunnar Sundgren
UUB

HUGO VALENTIN
1888–1963

HUGO MAURITZ V föddes i Vikingstads socken, Östergötlands län, där hans föräldrar drev ett jordbruk. Familjen hade inga agrara traditioner. Snarast var det jordbrukarromantik som fått fadern att lämna storstaden och slå sig ner på landet, men hans håg var inte parad med det praktiska handlag som krävdes och familjen flyttade tillbaka till Stockholm. Kanhända har den lantliga erfarenheten haft viss betydelse senare när V åren runt 1940 som övertygad sionist engagerade sig för Hechaluzingdomar på besök i Sverige med avsikt att etablera sig som jordbrukspionjärer på kibbutzer i Palestina.

V:s judiska bakgrund är viktig för förståelsen av honom som historiker. Hans förfäder hade kommit till Sverige från nordtyska områden under tidigt 1800-tal. Bland förfäderna på mödernett kan man finna rabbiner och någon kantor. Hans mormors morfar var rabbinen i Stockholms församling Ruben Wulff. V:s deltagande i rabbinen Gottlieb Kleins religionsundervisning verkar emellertid inte ha satt några djupare spår. Själv har V betecknat sin bakgrund som oskarianskt borgerlig.

V:s gymnasiestudier bedrevs vid Nya Elementarskolan där han 1907 tog mogenhetsexamen. Därefter fortsatte han till Uppsala universitet där han hade Harald Hjärne som lärare i historia. V:s historiografiska inriktning har tydlig hjärnesk inspiration och V har också i en av sina historiografiska essäer hänvisat till Hjärnes föreläsningar om Napoleons maktövertagande och hans föga heroiserande ”uppfattning av statskuppsgeneralen”.

1915 disputerade V och blev fil dr varefter han först var lärare vid folkskoleseminariet i Uppsala innan han 1919 erhölet lektorat i Falun. Perioden i Falun betraktade V som en förvisning från arkiven och de stora biblioteken i Stockholm och Uppsala. Hans period i landsorten varade i tio år, först 1930 blev han lektor vid Högre allmänna läroverket i Uppsala där han stannade till sin pensionering.

Åren 1931–32 samt 1951 upprätthöll han, såsom tillförordnad, den ena professuren i historia vid Uppsala universitet. 1948 fick han av regeringen professors namn.

V blev docent vid Uppsala universitet 1930, men hans tjänstgöring som lärare vid Uppsala universitet får närmast betraktas som ett slags sidoackreditering. Antalet lediga befattningar var mycket få. Han sökte professur i Uppsala 1941, då han deltog i tättstriden, men tjänsten gick till Erik Lönnroth. Det är inte ovanligt att akademiska befordringsstrider leder till ovänskap, men så var uppenbarligen inte fallet beträffande Lönnroth och V. De agerade ibland tillsammans, och deltog båda i ett opinionsmöte i Uppsala 7 december 1942 med oförvägna tal. V:s ämne var ”Judarna”. Han sade bl a: ”Judarna står i frontlinjen där civilisationen möter barbariet.” Framträdandet var ett av många exempel på hur hans engagemang för de förföljda kopplades till det vetenskapliga arbetet. Några av hans främsta insatser som skribent ligger i skärningspunkten mellan historisk forskning, samtidsobservation och en civilisationskritik präglad av understatements.

V:s gradualavhandling *Frihetstidens riddarhus* (1915) var socialhistoriskt inriktad och kan betecknas som originell för sin tid. V undersöker sambanden mellan politik och sociala spänningar som de kom till uttryck inom adelsståndet. En lång rad krafter var i rörelse, ståndssamhället höll gradvis på att brytas ner. Adelsståndet präglades vid frihetstidens början av ärvda och tilltagande motsättningar mellan högadel och lågadel. Den nya obetitlade lågadeln hade avancerat på bekostnad av högadeln, vars makt och inflytande hade krossats av reduktion och envælde. Massadlandet under Ulrika Eleonoras tid hade i högadelns perspektiv gjort situationen än mer prekär. Genom att studera lantmarskalksval, fullmaktsväsendet m m belyser V kampen mellan ny och gammal adel, mellan introducerad och ointroducerad adel samt mellan hög- och

lågadel. En röd tråd är högadelns kamp för att hindra ståndets sociala nivå att sjunka. Den naturliga slutpunkten var för V statsvälningen 1772, som temporärt satte stopp för de krafter som var i rörelse för en representationsreform.

V hade etablerat sig som 1700-talshistoriker. Man vill gärna tro att han kände sig särskilt hemma i upplysningstidens tidevarv, den förliberala epoken, ett intryck som förstärks av hans studier av Fredrik den store och en fyllig översikt om kabinettspolitikens era i Norstedts *Världshistoria*, där V demonstrerar både lärdom och stilistisk elegans.

Till professorskonkurrensen i Uppsala 1941 inlämnade V manuskriptet "Carl Gustaf Malmström som frihetstidshistoriker". Studien utvidgades, fick titeln *Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälning* och publicerades innan tillsättningsärendet avgjordes. Detta är en skarpt formulerad artikel, som ville visa att frihetstidens "socialpolitiska och social-ekonomiska historia" trots vissa ansatser fortfarande var oskriven. Tonen har något dämpats i *Frihetstiden inför eftervärlden* (1942), som riktade sig till en större publik. I denna skrift utvecklar han en del tankegångar om sanningssökandet som historieskrivningens högsta mål och det vetenskapliga historiestudiet som en ständigt pågående revideringsprocess. Förvånansvärt nog nämner inte V sina egna forskningar om frihetstidens riddarhus, resultat som hade rönt allt större uppskattning. V var alltid blygsam när det gällde hans egen person.

V:s intresse för historieskrivningens historia resulterade även i *Fredrik den store inför eftervärlden* (1937), där bilden av Fredrik den store tecknas fram till 1933, alltså en period på tvåhundra år. Här radas olika perioders tolkningar upp och grupperas: Preussens under Fredriks egen samtid, upplysningstidens, förromantikens, romantikens, industrialismens och imperialismens. Som ett tidstecken karaktäriseras även konstruktioner av nationalsocialistiska historiker, vilka framställer Fredrik som den store ledaren (führern).

För en bredare skara historiskt intresserade torde V mest vara känd just för sina historiografiska betraktelser. Han hade ett särskilt intresse för att kartlägga historikerns förutsättning, främst när det gällde

de allmänna och specifika omständigheter som var förknippade med tolkningar och perspektiv. Greppet var här att betrakta en längre tidsperiod eller ett avgörande skede i en stats eller kulturs utveckling. Historikern är bunden av sin tid, men detta är inte bara en belastning. Vetenskapsidkaren kan tvärtom dra nytta av kännedomen om sin egen tid för att finna mönster i det förgångna. Sina insikter om historikerns roll och förhållande till samtiden förmedlar V också i det mycket omtyckta arbetet *Den fjättrade Clio*, som kom 1958. I sitt esse är han vid beskrivningen av hur politiker och statsmän har åkt upp och ner i eftermåtets berg- och dalbana (Cromwell, Napoleon, Bismarck). V var särskilt observant när det gällde att dissekera propaganda som smugit sig in i historieverk och läroböcker. Historievetenskapliga avarter är en sak, men även den som strävar efter objektivitet är sin samtids fånge. Detta var V:s tes. Historikern kan inte krypa ur sitt eget skinn och hans rekonstruktioner av det förflutna bär alltid drag av en viss anakronism.

V:s viktigaste tryckta arbete är *Judarnas historia i Sverige* (1924). Här skildras i ett brett ekonomiskt och socialt perspektiv den judiska minoritetens förhållande till det svenska samhället. Detta verk var länge den enda historiska helhetsskildringen av en till Sverige invandrad grupp. Judarnas historia i Sverige tecknas mot en bred europeisk bakgrund, vilket möjliggör jämförelser. Drottning Kristinas positiva syn på det judiska och hennes kontakter med judiska lärde och finansmän efter tronavsägelsen hade en viss uppluckrande effekt på gängse antijudiska fördomar i hemlandet, men det var först merkantilismen och sedan upplysningstidens rationalism som banade väg för invandring och ett accepterande av judisk verksamhet och religion. Jämfört med situationen i de flesta andra länder tecknas Sverige som en idyll, trots motstånd från ortodoxa präster och lägre borgerskap som slog vakt om sina skråprivilegier.

I fokus för V:s framställning står invandrargruppens sociala avancemang från tiden för de första skyddsjudarnas ankomst på 1770-talet till de sefardiska och askenasiska judarnas långtgående assimilering under perioden 1870–1920. Såväl införandet 1782

som avskaffandet 1838 av judereglementet var konsekventa steg framåt och resultatet av en målmedveten politik från kungamakten. De svenska judarnas utökade rättigheter sammanföll framför allt med den gradvisa ekonomiska liberaliseringen. Politisk emancipation, påskyndad assimilering och reformjudendomens genombrott på det religiösa planet var tre parallella fenomen som enligt V kännetecknade den svenska judenheten under 1800-talet. V betonar den allmänna opinionens svängning i judevänlig riktning (inklusive borgarståndet under den senare delen av Karl XIV Johans regeringstid), och riksdagsvalen på 1870-talet (då judar hade kvalificerat sig för såväl rösträtt som valbarhet) tolkas som en sympatitrytning för de svenska judarna. Perioden från 1870 präglades enligt V av en svenskfödd generation (tredje generationens invandrare) som var svenskar (formellt av mosaisk trosbekännelse), som alltmär kände sig som svenskar och som agerade därefter. Resultatet blev en ökning av antalet blandäktenskap, religiös anpassning och sekularisering samt en utarmning av det judiska arvet. V använder termen assimilationsletargi.

1924 års bok var nästan helt västjudamas historia, men V registrerade den väsensskilda karaktären och de sociala och kulturella klyftorna mellan västjudarna och de östjudar som började anlända omkring 1860. Av de hundratal personer som är omnämnda finns knappast någon östjude, inte Isaac Grünewald, en av "1909 års män" inte heller överrabbinen Marcus Ehrenpreis (född i Lemberg, Galizien, rekryterad från Bulgarien) som blev överrabbin i Stockholm 1914.

Den postumt publicerade *Judarna i Sverige* (1964, flera senare utgåvor) är i första hand en starkt förkortad, uppdaterad och populariserad version av arbetet från 1924. Skissartat följs utvecklingen fram till 1950-talet. Den innehåller en del karaktäristiker av V:s samtida. Av stort intresse är hans skildring av flyktinghjälpen under naziåren, flyktningpolitiken och stämningarna i Sverige, där författarens personliga intryck lyser igenom. Boken torde vara den i dag mest lästa av V:s böcker.

Det finns skilda uppgifter om V:s "omvändelse" till sionismen. Greta Bolin och Bernhard Tarschys har angett det datum när V

blev sionist, nämligen i samband med ett besök av Ernst Blumenthal och en vän från Jerusalem 15 december 1925. Snarast torde det dock vara fråga om ett ställningstagande i etapper. Man kan erinra om V:s starka kritik av de svenska judarnas assimileringsbenägenhet, uttryckt i artiklar och recensioner under åren kring 1920 och tydligt framförd i *Judarnas historia i Sverige* 1924. Det är inte djärvt att påstå, att hans stora arbete med den svenska judenheten gav honom insikter om de stora sambanden mellan modernisering, judarnas rättigheter i de västerländska samhällena, assimilation och den judiska kulturens existensvillkor och fortlevnad. V uttryckte vid flera tillfällen sin pessimism beträffande den judiska ungdomen. Vid tiden för Hitlers maktövertagande har V tagit klar ställning för några av Theodor Herzls grundläggande idéer, och detta uttrycks tydligt i skriften *Zionismen* 1933: enligt V var judarna ett folk. Detta folk hade enligt honom rätt till ett eget land, Eretz Israel.

V medverkade 1933 med ett tal vid Svenska zionistförbundets grundande 1 december 1933 och uttryckte sig då sålunda: "Zionismen är icke ett parti utan det judiska folkets stora frihetsrörelse." I detta tal rannsakar han sig själv. När Balfourdeklarationen proklamerades 1917 hade han tagit avstånd från sionismen trots att han insåg att upprättandet av en judisk stat var den enda lösningen på den östjudiska frågan. Han förklarade sin egen och sina generationskamraters okunnighet om sionismens innebörd och ignorans med att de var barn av assimilationstiden och till stor del likgiltiga för judisk kultur. Här fanns dock en skillnad mellan västjudar och östjudar, som inte hade släppt kontakten med den judiska kulturen. Det förfärliga som hänt var att Tyskland hade gjort de assimilerade judarna till syndabockar, just de judar som identifierade sig med det tyska och "agerat fullblodstyskar". Detta innebar enligt V assimilationsideologins sammanbrott. Herzl, menade V, hade profetiskt pekat ut vad som skulle komma och dragit de rätta slutsatserna. V propagerade inte desto mindre för en dubbel patriotism, solidaritet mot både det svenska och det judiska. Den jude som var bäst för Sverige var den som bevarade sin judiskhet.

V tycks nästintill dag för dag ha följt villkoren för den judiska förskingringen i olika länder och förutsättningarna för att förverkliga upprättandet av en judisk stat. *Kampen om Palestina* (1940) färdigställdes kort efter andra världskrigets utbrott, då förutsättningarna för upprättandet av en självständig judisk stat drastiskt förändrats. V:s perspektiv är globalt. Han skriver här med sitt hjärteblod men han tappar inte perspektiven och förfaller aldrig till rollen som advokat för ett Israel i vardande. Snarast är stilen kallhamrad och därmed auktoritativ. I en ingress anges Palestinas förändrade geopolitiska position. Med sin lokalitet tjänade området som en brygga och kulturförmedlare mellan Medelhavsområdet och Orienten till arabernas erövring 638, då en period av förfall inträdde. Dess renässans som kulturförmedlare var knuten till Medelhavets ökade betydelse för den europeiska civilisationen under 1700-talet. Under den följande perioden var sambandet mellan judarna och Palestina som svagast: det var judeemancipation och assimilering som gällde, mer så i Västeuropa än i Östeuropa. Spelet, ty det var i mycket ett spel, om upprättandet av ett judiskt nationalhem följs någorlunda i detalj, från 1800-talets idéer om en judisk statsbildning via första världskrigets storstilade löften från Storbritannien samt stormakternas ideliga utredande och kompromissande till den tidpunkt då Palestina blev en av få tillflyktsorter för Europas flyktande judar.

V demonstrerar här ett utpräglat sinne för att sammanväva politiska, sociala och ekonomiska faktorer i inverkan på utvecklingen. Palestina skildras ur en lång rad perspektiv: britternas, de allierades, de arabiska grupperingarnas, Konstantinopels, de omgivande staternas och protektoratens samt inte minst den judiska förskingringens. Den förnyade tanken på ett återupprättat heligt land kom i kölvattnet av nationalstatstänkandet. Judarna sågs som en nation. Palestinas militärstrategiska betydelse ökade i och med Suezkanalens tillkomst. V illustrerar pedagogiskt hur Palestinas världshistoriska roll pånyttföddes med kommunikationernas utveckling och med britternas hundraåriga dröm om att länka samman Medelhavet med Persiska viken. Områdets

politiska labilitet hängde samman med Osmanska rikets söndervittring och sedermera med turkarnas uppslutning på centralmakternas sida. Därmed föll de brittiska ambitionerna att stärka Osmanska riket som ett bålverk mot Ryssland. Ett tecken så gott som något på områdets vitala betydelse var britternas ockupation av Palestina under första världskriget. Detta innebar samtidigt att varje nytt försök att befästa idén om ett judiskt samhällsbygge stötte på patrull från flera håll. V följer särskilt de gradvisa brittiska reträtterna från Balfourdeklarationens löften 1917.

Man kan imponeras av V:s produktivitet som författare alldeles särskilt när man betänker hans stora undervisningsbörda år efter år. I sin ansökan om professur vid Uppsala universitet 1941 har han redovisat sina arbetsvillkor: "Bortsett från ett år, då jag var tjänstledig för samlande av material till Judarnas historia i Sverige ... har jag alltid sedan hösten 1917 tjänstgjort som seminarie- respektive läroverkslärare i historia och svenska. Det har betytt, att tiden för mitt vetenskapliga arbete inskränkts till ytterst få så kallade lediga stunder, vilka med åren, framför allt på grund av växande kriorättningsbörda, blivit allt färre för att till slut praktiskt taget inskränkts till ferierna."

Under 1930-talet tillstötte andra svårigheter, främst judarnas öden på kontinenten. Förföljelserna i Europa satte spår i familjen V:s vardag. V och hans hustru intensifierade sitt engagemang för att bistå behövande individer och familjer och tog bl a emot ett barn från Kindertransport i Berlin, Hans Baruch, som blev en medlem av familjen. I ett brev till Mia Löfgren, organisatör av den antinazistiska Tisdagsklubben, skrev V 1939: "Även min fru och jag andas flyktingar från morgon till afton. Den bok, jag håller på att skriva, blir väl aldrig färdig. I dag har vi fått allt klart för ett barnhem i Uppsala - en droppe i havet men dock en droppe."

V publicerade 1935 *Antisemitismen i historisk och kritisk belysning*, som översattes till tyska, franska, engelska, danska och finska. Detta arbete kan jämföras med Herbert Tingstens året därpå publicerade *Den nationella diktaturen* när det gäller klarsyn och analys beträffande de icke-demokratiska

tendenserna i Tyskland efter maktövertagandet 1933.

Antisemitismen översattes till finska, danska, engelska och tyska, och även japanska. Den engelska versionen utkom 1936 och trycktes i flera upplagor, senast 1971, och den recenserades i ledande tidningar över hela den engelskspråkiga världen. En uppskattande recensent i *New York Times* skrev att "every page of his book ought to be generally read, thought over, taken to heart". Någon publicering i Tyskland var inte att tänka på, men under titeln *Antisemitismus-spiegel* utgavs den i Wien 1937. Merparten av upplagan nådde förmodligen inte bokhandeln och den presumtiva läsekretsen. Österrikes Anschluss ägde rum den 13 mars 1938. En bokdepå för olämplig litteratur, Bücher-verwaltungsstelle Wien, upprättades av den nyinstallerade naziregimen, dit åtminstone en del av *Antisemitismus-spiegel* torde ha förts.

Ett kruz var naturligtvis rasbegreppet. V levde i en uppsaliensisk miljö där rasfrågan var aktuell, inte minst genom förekomsten av Rasbiologiska institutet, och dess av tysk rasbiologisk forskning präglade chef Herman Lundborg. V hade t o m medverkat i en av Lundborgs böcker, men hade gjort det med förbehållet att inte definiera judarna som ras. V:s bok om antisemitismen måste betraktas mot bakgrund av vetenskapens dåvarande ståndpunkt, och man kan då konstatera att han höll kontakt med den på kritiska observationer grundade genetiken. Även denna var representerad i Uppsala. Det kan beläggas att V hade kontakt med Gunnar Dahlberg, statistiker, läkare och genetiker, som 1936 efterträdde Lundborg som chef för Rasbiologiska institutet. Det måste påpekas att Dahlberg tog avstånd från Lundborgs rasbiologi. Man kan förmoda att en del formuleringar som finns i *Antisemitismen* inte hade funnits där om inte V på detta sätt haft närbkontakt med den då moderna genetiska forskningen. Likaså finns indicier på att V haft en indirekt påverkan på Dahlbergs formuleringar om judarna i dennes skrift *Arv och ras* (1940).

V hade ett stort intresse för det mänskliga psyket. Detta parat med hans ambition att tränga in i antisemitismens innersta mekanismer förklarar hans intresse för beteendevetenskaplig forskning efter andra världs-

kriget. Han ville också veta varför vanliga män kunde bli massmördare. I V:s fall ledde detta aldrig över i någon form av cynism. Hans fokus när det gällde antisemitismens väsen skiftade alltmer från offren till förövarna, något som kan iakttas i raden av publikationer. Han gav ut *Antisemitismen. En fara för folk och individ* (1950) och *Antisemitismen. Historisk verklighet och psykologisk bakgrund* (1962). Här är det inte fråga om "återbruk": V har alltmer läst in sig på den moderna beteendevetenskapliga litteraturen för att bättre förstå historiska och samtida fenomen. Hans referenser inkluderar Gordon W Allport, Theodor W Adorno, Bruno Bettelheim och andra. Ståndpunkten, förfäktad långt tidigare, att antisemitismen i första hand är en fråga för icke-judarna, understryks allt starkare.

Internationellt sett tog det relativt lång tid innan det vetenskapliga utforskandet av Förintelsen fick någon större omfattning. I efterhand har detta på sina håll betecknats som historikernas ointresse och nonchalans mot ett ämne som borde vara ytterst centralt i den europeiska civilisationens historia. Det sagda skall dock inte undanskymma, att dokumentation om och studier av Förintelsen tog sin början redan före krigsslutet. Redan medan kriget pågick började judiska forskare samla material och upprätta arkiv för att dokumentera förföljelser, grova övergrepp och avrättningar.

Inte minst i Polen och Tyskland gjordes sådana ansatser. Särskilt kan den polskjudiske historikern Emanuel Ringelblums insamlande av dokumentation under svåra omständigheter i Warszawa nämnas. I gettot organiserade han dels Yidische Kultur Orgaruzatsye, dels det underjordiska arkivet Oneg Shabbath. Ringelblum mördades 1944. Hans verksamhet i Polen hade en parallell i Frankrike. Som en underjordisk aktivitet i Grenoble 1943 började en liten grupp samla in och bevara dokument om Förintelsen. Detta var början till vad som i dag är Centre de documentation juive contemporaine (CDJC) i Paris.

Det är i detta tidiga skede av dokumentation och grundläggande kartläggning av Nazitysklands brott mot Europas judar som man måste placera V. Hans observationer av Tredje rikets grymheter och konsekven-

ta mordande utmynnade i en stor artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* den 13 oktober 1942 under rubriken "Utrotningskriget mot judarna". Artikeln ger prov på det som är V:s signum som skribent: kalla fakta, ymnig hänvisning till tyska lagar och förordningar, naket framställande av nazisternas egna uttalanden, belägg där så är möjligt till öppna källor, internationell press och opinionsyttringar. Judarnas öden framställs där så är möjligt med kvantitativa upplysningar och statistiska data. Beträffande nazisternas syften, förföljelser och utrotning av judarna hänvisas sålunda till Gestapochefen Himmlers uttalande i dennes eget organ *Das schwarze Korps* och med citat ur ett tal av Hitler (oktober 1942): "När judendomen igångsätter ett världskrig för utrotning av Europas ariska folk, komma icke de ariska folken att utrotas utan judendomen." Mot dessa uttalanden ges belysande siffror om skonandet av ingenjörer, läkare och andra för regimen nyttiga personer i Vilna men också dödandet av resten av 50 000 män, kvinnor och barn efter den tyska erövringen. Stilen är känsloladdad, indignationen kan läsas mellan rader. Med dessa retoriska grepp ger V inom en tidningsartikel en helhetsbild av Förintelsens inledande skede.

Det framgår av ett brev från V till tidningens chefredaktör Torgny Segerstedt att framställningen i första hand bygger på schweiziska och brittiska källor. Han skriver att han lämnat åsido även vederhäftiga skildringar av nazisternas härresande deportations- och avrättningsmetoder.

I judiska tidskrifter hade V rapporterat och kommenterat under en följd av år, men han hade avhållit sig från rikstäckande medier, låt vara att hans artiklar i *Judisk krönika* och andra judiska organ hade citerats och på så sätt blivit kända. Artikeln i *GHT* innebär ett genombrott. Nazisternas massmord aktualiserade frågan om Palestina inom ramen för det omfattande fredsarbete som väntade efter krigets slut. Denna problematik behandlade V i *Det judiska folkets öde*, som utkom hösten 1944. Här finns bl a ett starkt och klarsynt kapitel om massmordet som framlägger den politiska instrumentaliteten och ideologiska logiken bakom folkmordet, så som V såg det vid denna tid. Men V påminner också om att antisemitismen inte

var en isolerad nazistisk företeelse, utan spridd över kontinenten före kriget, och att denna inte heller skulle upphöra med nazismens fall utan finnas kvar som ett hot mot rättsordningen och judiska grupper i framtiden.

V var tidigt ute med underbyggd och systematiserad information om det tyska folkmordet, hans artikel citerades och återopades. Under intryck av samhällsvetenskaplig teoribildning fortsatte V att belysa Nazitysklands eliminering av Europas judiska befolkning. Han belyste i viss mån även svenska räddningsinsatser under kriget.

V var en svensk historiker som gick sina egna vägar. Det går inte att placera in honom i någon skola eller gruppbildning. Hans författarskap präglas av sakliga och nyktra, för att inte säga iskalla, formuleringar, även när det gäller det mest bestialiska. Kanske förklarar detta en del av den uppmärksamhet de rönt i samtiden. Från oktober 1942 steg V alltmer fram på den nationella arenan och kom att spela en allt större roll i offentligheten. På sin ålders höst framstod han som en av den svenska judenhetens mest respekterade företrädare. Då Erik Lönnroth talade vid symposiet Judiskt liv i Norden 1986 i Uppsala yttrade han om V: "en historiker med stort format [...] Hans namn får inte vara glömt vid detta tillfälle – nu eller någonsin."

Levnads- o merituppgifter: Hugo Mauritz Valentin, f 4 okt 1888 i Vikingstad, Ögl, d 7 maj 1963 i Uppsala. Föräldrar: kassören Oscar V o Bertha Schöenthal. Mogenhetsex vid Nya elementarskolan i Sthlm 13 maj 07, inskr vid UU 13 sept 07, fil kand där 16 sept 09, inskr vid StH 09, fil lic vid UU 15 dec 14, disp 15 dec 15, fil dr 31 maj där 16, provår vid H latinlärov å Norrmalm i Sthlm ht 16–vt 17, eo adjunkt vid Uppsala folkskolesem ht 17–vt 19, lektor vid H a l i Falun 20 juni 19, lektor vid H a l i Uppsala 14 aug 30, doc i hist vid UU 10 okt 30, förordnad prof i hist där ht 31–vt 32, prof:s namn 13 febr 48. LSkS 51, LHVS 54.

G 9 sept 1917 i Mariestad, V Göt, m Fanny Ottilia Schjöler, f 10 nov 1894 i Hassle, V Göt, d 4 dec 1974 i Uppsala, dotter till kamreraren Sören Martin S o Ottilia Clara Simonette Beselin.

Harald Runblom

(Artikeln är en förkortad version av ett bidrag i red R Björk o Alf W Johansson, *Svenska historiker*, 2009)

BRUNO MAY
1883–1964

DE LÄNGE SMÅ redaktionella resurserna vid *Svenskt Biografiskt Lexikon* gjorde de arkivarbetare som med början på 1940-talet anvisades till redaktionen av Statens arbetsmarknadskommission till värdefulla medarbetare. Flera av dem hade kommit som flyktingar till Sverige under eller strax efter andra världskriget. Deras huvudsakliga uppgift blev att till det växande referensbiblioteket utarbeta personregister till de böcker som saknade sådana.

Arkivarbetarnas insats med detta petgöra var uppskattad men enahanda. Deras levnadsöden är ofta desto färgrikare och går att rekonstruera i åtminstone grova drag tack vare Utlänningskommissionens akter vid Riksarkivet i Marieberg. Ett av dem tillhör den tyske advokaten Bruno May, född den 8 juli 1883 i Ratibor, Oberschlesien, i nuvarande Polen, med köpmannen Isidor May och hans hustru Regina Bürmann som föräldrar. Efter studier vid det humanistiska gymnasiet i Ratibor utbildade sig Bruno May till jurist och doktorerade 1906 på avhandlingen *Das Anwachsungsrecht bei der fortgesetzten Gütergemeinschaft*, för vilken han fick betyget cum laude. 1910 blev han assessor vid handelskammaren i Berlin, avancerade till amanuens där 1912, öppnade egen advokatverksamhet 1919 och blev notarius publicus 1924. Han fortsatte också att skriva efter avhandlingen och publicerade bl a en juridisk handbok i filmfrågor, *Das Recht des Kinematographen* (1912), som i Tyskland var ett pionjärarbete på sitt område.

Tillsammans med hustrun Elly Meyer från Bartenstein i Ostpreussen, som May gifte sig med 1920, bosatte han sig i den välmående förstaden Charlottenburg. De har av allt att döma levt ett gott liv där, Bruno May hade stora inkomster och hustrun kom ur mycket välbärgade förhållanden. Hennes far, Louis Meyer, var delägare i en av Ostpreussens äldsta och mest ansedda kvarnindustrier. Efter hans död 1926 blev hon själv delägare i firman.

Vid nazisternas maktövertagande sju år

senare tornade emellertid problemen upp sig för paret May, som hade judisk bakgrund. Bruno May förlorade rätten att arbeta som notarius publicus och fick sedan försörja sig enbart på sin privatpraktik fram till 1938 då han genom Nürnberglagarna förlorade sitt medborgarskap och sina möjligheter att utöva sitt yrke samt sattes i koncentrationslägret Sachsenhausen. Han släpptes dock efter sex veckor. Därefter hankade han sig fram utan egentlig sysselsättning i Berlin till 1944 då han och hustrun erhöll inresetillstånd till Sverige, dit de anlände statslösa och i utblottat tillstånd den 6 juni.

Parets smala lycka var en hemlig affär som de tillsammans med ett tiotal andra äldre välbärgade judar i Berlin ingått med tyska myndigheter ett par år tidigare – den s k Guatemalatransfern. Överenskommelsens innebörd var att de som ett konsortium köpte sig rätten att resa ut ur Tyskland samt garanterades skydd av Gestapo fram till dess att detta gick att ordna praktiskt mot att de till ett rejält rågat pris tog över en sko- och läderfabrik i Guatemala efter en tysk som utvisats därifrån p g a sina glödande nazistiska sympatier. Efter sin återkomst till Tyskland hade han krävt att av staten få ersättning och det här var ett bekvämt sätt för myndigheterna att hålla honom skadeslös utan att behöva betala något samt göra en vinst för egen del. Tillsammans skulle konsortiemedlemmarna betala 2 665 000 riksmark. Några kom undan med 150 000, medan den som fick betala mest pungade ut med 1 000 000. I vilken mån de verkligen trodde att de skulle få ta över fabriken skiftade inom gruppen. Från personer i deras omgivning som visste om den hemliga affären fick de höra att de utsattes för en grym bluff. Ändå: affären var en möjlig väg ut ur Nazityskland.

Efter avtalets ingående fick konsortiets medlemmar länge leva under mycket nervpåfrestande villkor. Nazisterna drog sig inte för att förändra spelreglerna och resa nya ekonomiska krav på dem under tiden som

deras försök att skaffa sig inresevisum till ett neutralt land pågick. Flera gånger blev konsortiets medlemmar hämtade för att deporteras till koncentrationsläger, men varje gång släpptes de fria när de kunde hänvisa till uppgörelsen som ytterst hade Heinrich Himmlers sanktion och kunde återvända till sina redan förseglade hem. När bomberna föll över Berlin fick de inte dela skyddsrum med andra utan fick hålla till godo med något vida sämre. En kväll bad sex av dem, som kommit att bo tillsammans, om lov att få flytta från sitt kyffe till det skyddsrum som alla andra använde och ingen vägrade dem det. Därmed räddades deras liv, för under den följande bombräden utplånades deras "skyddsrum". Alla överlevde inte påfrestningarna under deras långa väntan på att kunna lämna Tyskland, bl a dog gruppens ledare, köpmannen Josef Feiler; därefter var det Bruno May som företrädde dem. En person backade ur affären och fördes en vecka efter sitt avhopp till Theresienstadt där han mördades.

Mot slutet av 1943 föll gruppens ursprungliga plan på att emigrera via Schweiz, då myndigheterna där blankt vägrade släppa in dem i landet trots att de i förväg betalat den penningssumma som begärts av dem och dessutom skickat en ansedd advokat till Bern. I stället fick de en tid senare raskt inresetillstånd till Sverige, enligt ett senare vittnesmål inte minst resultatet av att "den mycket inflytelserike Herr Wallerstein (Jacob Wallenberg?) från Sverige" råkade vara på besök i Berlin och engagerade sig i ärendet.

Allt höll ändå på att gå i stöpet då Joseph Goebbels i maj 1944 fick nys om vad som var i görningen. Han upphävde skyddet för emigranterna och föranstaltade att de skulle deporteras. Deras orädda kontaktperson på den bank som höll i affärens genomförande lyckades emellertid genom nya förhandlingar ordna så att de ändå kunde lämna Tyskland och på själva D-dagen anlände paret May till Helsingborg. Den Gestapoman som tidigare på dagen släppt förbi dem vid gränspasseringen till Danmark hade inte trott sina ögon när de visade sina med Davidstjärnan försedda utrese- och inresevisa. Först efter att han ringt till Berlin för att försäkra sig om allt var rätt lät han

dem passera. Övriga ännu levande deltagare i Guatemalaaffären anlände till Sverige i slutet av månaden. Det var i grevens tid, för några veckor senare inträffade det misslyckade attentatet mot Hitler. Därefter hade denna märkliga judiska grupputvandring ur Tyskland aldrig kunnat företas.

De överlevande gick olika öden till mötes. En av prövningarna märkt kvinna dog redan i september samma år. Andra fortsatte efter en tid vidare till England, USA och Schweiz, och en kvinna återvände några år efter kriget trots allt som hänt till Tyskland och Berlin. Sko- och läderfabriken i Guatemala kom ingen av dem att äga, den delen av affären hade varit bluff och båg från första början. Paret May stannade för sin del i Sverige och Stockholm. Med sig bar de ären av att ha förlorat sina närmaste släktingar; han sin moder, hon sin enda bror och dennes hustru. Inledningsvis försörjde sig makarna May med hjälp pengar som sändes till dem från kvarvarande släktingar i Los Angeles, Montevideo och London men redan till hösten hade dessa, som en anteckning i Statens flyktingnämnds arkiv gör klart, sinat. Flyktingnämnden tillstyrkte därför senare Mays önskan att erhålla statligt arkivarbete, även om en tjänsteanteckning (20 mars 1945) gör klart att man där hade sina dubier om honom: "Mkt märkligt att han klarade sig ur konc. läger o. ur Tyskland så sent. Ej särsk gynnsamt intryck."

På Svenskt biografiskt lexikon började May den 15 maj 1945 och blev den arkivarbetare som stannade längst på sin post – i definitiv pension gick han först den 30 juni 1957. Hans enda utbildning i det nya landet verkar vara en 48 timmar lång kurs i svenska vid ABF, anordnad 1948 för utländska arkiv- och assistentarbetare på uppdrag av Arbetsmarknadskommissionen. Den kursen, från vilken han fick goda vitsord, bör ha varit till viss hjälp för det dagliga arbetet, men tydligt är att han aldrig lärde sig tala eller skriva svenska flytande. I avgångskortet från Svenskt biografiskt lexikon står att han talade "förståeligt" och skrev "något sänär".

Den sena pensioneringen berodde på att May fick arbeta för två då hustrun var sjuklig och märkt av händelserna under nazistregimen inte förmådde arbeta mycket

Justitie-
departementet

AVSKRIFT

C. reg. haft del. 403525. 8.

Överlämnas till statens utlänningskommission
till kännedom.

Ink. 474 Sö. utl. kom.
den 17 JUN 1953
D. 17

B E V I S

angående upptagande till svensk medborgare.

Arkivarbetaren dr. jur. Bruno May, som är född den 8 juli 1883 i Ratibor, Tyskland, och för närvarande har sitt hemvist i Stockholm, har enhälligt att bli upptagen till svensk medborgare.

I anledning av ansökningen har överståthållarämbetet avgivit yttrande.

K U N G L . M A J : T har genom beslut denna dag upptagit sökanden till svensk medborgare.

Om vad sålunda förekommit länder detta till bevis.

Stockholm i justitiedepartementet den 12 juni 1953.

Herman Zetterberg.

(l.s.)

/Olle Hellberg.

Bestyckes
å Kungstens vägnar
D. Agren

Beskedet om Bruno Mays medborgarskap
Foto SBL
Statens utlänningskommissions arkiv, RA Stockholm

efter ankomsten till Sverige: några kortvariga anställningar som kallskänka 1947 och 1948 och därefter uppmaskning av strumpor i hemmet för privatpersoner till ett belopp om cirka 25 kronor i månaden var allt hon måktade med. Bruno Mays lön var vid samma tid cirka 350 kronor i månaden.

En märklig episod i kontakten med svenska myndigheter utspelade sig efter att May blivit svensk medborgare 1953. Då utgick bud från Arbetsmarknadsstyrelsen (Arbetsmarknadskommissionens ersättare) att May måste gå i pension. Beskedet försatte honom i chocktillstånd, "eine schwere seelische Erschütterung", som May skrev i ett första utkast till överklagande, och han var tvungen att vända sig till läkare för att repa mod. Efter att överklagat i olika vändor och slutligen skrivit till Konungen fick May stanna

kvar vid Svenskt biografiskt lexikon tills att han var i det närmaste 75 år gammal. Båda makarna May gick bort 1964, Elly den 20 augusti, och han tre månader senare den 24 november. I annonsen för hennes död hade han låtit trycka: "Min innerligt älskade Maka, mitt allt."

Justitiedep:s konseljakter 12 juni 1953, nr 63; Personakter rörande flyktingunderstöd, Statens flyktingnämnd; Personalärenden, handlar ang AMS-personal 1945–1962 (D I AB:1); SBL, Kanslibyrån (F 1 B: 1611), SUK, alla i RA. B May, Bericht über den sogen. Guatamala-Transfer o Der Guatemala-Transfer. Ergänztender Bericht nach Interview mit Frau Haberland, Testaments to the Holocaust, series 1, Wiener Holocaust Library, London.

Jakob Christensson

Tack!

För välvilligt tillstånd för återpublicering
tackas artikelförfattarna.

För bilder och annan hjälp tackas:

JUDISKA MUSEET

JUDISKA FÖRSAMLINGEN I STOCKHOLM

MODERNA MUSEET

GUSTAVIANUM UPPSALA UNIVERSITETSMUSEUM

MUSIK- OCH TEATERBIBLIOTEKET, STOCKHOLM

BLEKINGE MUSEUM

BONNIERS FAMILJESTIFTELSE & CENTRUM FÖR
NÄRINGSLEVSHISTORIA

BUKOWSKI AUKTIONER AB

GÖTEBORGS KONSTMUSEUM

NATIONALMUSEUM

STADSMUSEET I STOCKHOLM

Denna sida är ett tillägg till den digitala utgåvan.

Bildrättigheter

Riksarkivet äger inte rättigheterna till bilderna. Kontakta respektive rättighetsinnehavare för eventuell återanvändning.

Bildlicens

Bilder som inte står med i listan nedan är skyddade av upphovsrätt och får inte användas utan tillstånd från upphovspersonen.

- Sidan 4. Logo för svenskt judiskt liv 250 år. [CC0 1.0](#)
- Sidan 8. Fotograf Emre Olgun, Riksarkivet. [CC BY 4.0](#)
- Sidan 11. Okänd konstnär. Göteborgs stadsmuseum. [CC0 1.0](#)
- Sidan 13. Konstnär Nils Ringström. [PDM 1.0](#)
- Sidan 15. Fotograf Jorchr. Wikimedia commons. [CC BY-SA 3.0](#)
- Sidan 25. Okänd konstnär. Wikimedia commons. [PDM 1.0](#)
- Sidan 26. Konstnär Jacob Axel Gillberg. Läns museet Gävleborg. Bilden är beskuren. [CC BY-SA 4.0](#)
- Sidan 28. Okänd konstnär. Nationalmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 29. Konstnär Carl Skogman. Stadsmuseet i Stockholm. [CC BY 4.0](#)
- Sidan 30. Illustrerad Tidning, 1883. [PDM 1.0](#)
- Sidan 31. Konstnär Fritz von Dardel. Stadsmuseet i Stockholm. [CC BY 4.0](#)
- Sidan 34. Fotograf Carl Victorin. Västergötlands museum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 35. Fotograf Lena Milton, Riksarkivet. [CC0 1.0](#)
- Sidan 39. Konstnär Anders Zorn. Göteborgs konstmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 40. Konstnär Carl Larsson. Göteborgs konstmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 43. Fotograf Aron Jonason. Göteborgs stadsmuseums arkiv. [PDM 1.0](#)
- Sidan 49. Fotograf Aron Jonason. Marinmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 55. Konstnär Axel Borg. Nationalmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 58. Konstnär Ernst Josephson. Nationalmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 60. Konstnär Geskel Saloman. Nationalmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 75. Konstnär Eva Bonnier. Bonniers porträttsamling, Nedre Manilla. [PDM 1.0](#)
- Sidan 77. Konstnär Carl Larsson. Bonniers porträttsamling, Nedre Manilla. [PDM 1.0](#)

- Sidan 82. Konstnär Georg Pauli. SPA. [PDM 1.0](#)
- Sidan 84. Konstnär Hanna Pauli. Nationalmuseum. [PDM 1.0](#)
- Sidan 94. Konstnär Vicke Andrén. Wikimedia commons. [PDM 1.0](#)
- Sidan 95. Okänd fotograf/Ateljé Jaeger. Sjöhistoriska museet. [CC BY-SA 4.0](#)
- Sidan 97, övre bild. Okänd fotograf. Nordiska museet. [PDM 1.0](#)
- Sidan 97, undre bild. Okänd fotograf. Järnvägmuseet. [PDM 1.0](#)
- Sidan 105. Ateljé Jaeger. Svenska teaterns arkiv, Svenska litteratursällskapet (SLS), Helsingfors. [CC BY-SA 4.0](#)
- Sidan 119. Okänd fotograf. Library of Congress. [PDM 1.0](#)
- Sidan 128. Fotograf Patrik Andersson. Mölndals stadsmuseum. [CC BY 4.0](#)
- Sidan 131. Konstnär Isaac Grünewald. Bonniers porträttsamling, Nedre Manilla. [CC BY-SA 4.0](#)
- Sidan 180. Fotograf Gunnar Sundgren. UUB. [CC BY-ND 4.0](#)

Rättelse

Foto på sidan 16. Fotograf okänd, Aftonbladet, Stadsmuseet i Stockholm.

